

HISTORISKA *och*
LITTERATURHISTORISKA
STUDIER 97

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland
nr 866

HISTORISKA *och*
LITTERATURHISTORISKA
STUDIER 97

*Redigerade av
Anna Biström och Johanna Wassholm*

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND
Helsingfors 2022

Detta verk är licensierat under [Creative Commons Erkännande-Icke-kommersiell-Inga Bearbetningar 4.0 Internationell](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) (CC BY-NC-ND 4.0).

Omslag, grafisk form: Antti Pokela

Ombrytning: Margita Lindgren, PreCicero

Omslagsbild: Emil Cedercreutz, Häst (detalj), August och Lydia Keirkners konstsamling, Finlands Nationalgalleri/Konstmuseet Ateneum.

Foto: Finlands Nationalgalleri/Hannu Pakarinen.

Typsnitt: Adobe Caslon och Exemplar

ISBN 978-951-583-571-0 (tryckt utgåva)

ISBN 978-951-583-572-7 (pdf)

<http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-572-7>

Historiska och litteraturhistoriska studier

ISSN 0073-2702 (tryckt)

ISSN 2489-5512 (digital)

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland

ISSN 0039-6842 (tryckt)

ISSN 2490-1547 (digital)

UDK 009

Tryck: Nord Print Ab, Helsingfors 2022.

Tryckt i EU.

Kaneli Kabrell s. 17 Anna Nygren s. 43
Stefan Norrgård s. 71 Julia Dahlberg s. 101
Judith Meurer-Bongardt s. 127 Maarit Soukka s. 155

ANN-CATRIN ÖSTMAN

När berättelser korsar varandra – om historiesyner och ingångar till det förflutna. Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finlands årshögtid den 5 februari 2022

7

* * *

KANELI KABRELL

"Grundvattnet forsade djupt i dem". Ekofeministiska motiv i Gurli Lindéns Första damernas

17

ANNA NYGREN

Hundar, kaniner, rådjur. Kollektiv och djur(metaforer) i relation till våldtäkt i Monika Fagerholms Vem dödade bambi?

43

STEFAN NORRGÅRD

Klimatanpassning i Åbo 1700–1827. En fallstudie i hur Åbo anpassades till islossningarna i Aura å

71

JULIA DAHLBERG

En jord med ett förflutet. Geologi, fossil och livets historia i Finland 1809–1859

101

JUDITH MEURER-BONGARDT

Den finlandssvenska modernismen – en tidig litteratur i antropocenens tecken?

127

MAARIT SOUKKA

"Må naturen tala för sig själv". Beröringspunkter mellan natur och språk i finländsk efterkrigstida modernistisk lyrik

155

* * *

NELLY LAITINEN

Arthur Thesleff. I skärningspunkten mellan natur, passion och livsvillkor 189

SOFIA AMINOFF

"När nån äntligen talar om djuren". Djuretik i finlandssvensk dramatik och att lyssna till hästar, eller en fråga om uppmärksamhet 217

PÅR-YNGVE ANDERSSON

Ljuset, havet, en möjlig frihet. Tankar om Lars Englunds lyrik 247

CAROLA ENVALL

Ormar, fågelungar. Naturens grymhet i två dikter av Solveig von Schoultz 265

* * *

Medverkande 289

Om Svenska litteratursällskapet i Finland 292

Om *Historiska och litteraturhistoriska studier* 294

När berättelser korsar varandra – om historiesyner och ingångar till det förflutna

*Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finlands årshögtid
den 5 februari 2022*

DET KAN VARA OVÄNTADE SAKER som för oss in i det förflutna – ett möte med ett föremål, anblicken av ett fotografi eller minnet av en berättelse. En gång stannade jag till inför ett vackert fotografi av en ung kvinna som luckrade upp åkern. Den skymt av det förflutna som detta fotografi förmedlade väckte min nyfikenhet. Som ung student hade jag då börjat intressera mig för kvinnornas historia.

Fotografiet av kvinnan med ett årder, ett jordbearbetningsredskap, hade tagits i Storkyro år 1905 och det finns bevarat i Museiverkets samlingar.¹ Just denna bild av en kvinna i ett arbete som kunde uppfattas som manligt väckte frågor och förde mig in i det förflutna.

Vid den här tiden fick kvinnohistorien ett allt större utrymme inom historieforskningen. Tidigare hade jag varken intresserat mig för kvinnorna i mitt eget närförflutna eller, för den delen, för jordbrukets historia.

Fotografiet skulle komma att uppta mig på flera sätt. Hur kunde detta tolkas? Var företeelsen vanlig? Bilden förmedlade ett budskap om den föränderlighet som präglar kvinnornas historia. Den fanns på omslaget till en bok som handlade om barnskötsel i ett område där

1. Foto av Gösta Grotenfelt, Storkyro 1905, Museiverket, Etnologiska samlingarna, <https://museovirasto.finna.fi/Record/museovirasto.642F5D4F34AF04A98D53BEA248DC8E27> (hämtat 5/2 2022).

spädbarnsdödligheten var hög kring sekelskiftet 1800, i ett Österbotten där jag själv hade vuxit upp.²

Mötet med fotografiet visade mig att också det vardagliga är betydelsefullt, likaså fick jag en insikt om att det kan vara tillfälligheter som för oss in i det förflutna.

Även andra slag av frågor kunde ställas utifrån fotografiet: hur hade kvinnornas arbete i jordbruket studerats? Hur hade bilden av kvinnan på åkern använts och fyllts med betydelser?

Under det sena 1900-talet intog kvinnor nämligen en central plats i skildringarna av samhällets historia och i berättelsen om nationens historia.³

* * *

Långt tidigare hade bönderna intagit sin plats i historien. I slutet av 1800-talet ställde historikerna i Finland frågor som kom in på jordbrukets historia, de intresserade sig för upproriska bönder och för hur och när jord togs i bruk. Då landet saknade en statlig historia ville somliga urskilja samhällsliga strukturer i de tidiga bosättningarna och i bondesamhällen.⁴

Även norska och danska historiker uppmärksammade det agrara vid denna tid. Bland historikerna i Sverige var intresset däremot litet. Där undersöktes denna del av det förflutna främst inom den framväxande folklivsforskningen.⁵ Det förelåg således en disciplinär arbetsfördelning.

I den historieforskning som publicerades på svenska i Finland gavs bönderna vanligtvis biroller, men då en historisk förening grundades på 1910-talet märktes ett visst intresse. År 1915 verkar ett föredrag om Gustav III:s jordbrukspolitik ha föranlett diskussion. I den historiska

2. Ulla-Britt Lithell, *Kvinnorarbete och barntillsyn i 1700- och 1800-talets Österbotten*, Uppsala: Uppsala universitet 1988.

3. Se främst Pirjo Markkola, "Constructing and deconstructing the 'strong Finnish woman': Women's history and gender history", *Historiallinen Aikakauskirja* 95, 1997:1, s. 153–160.

4. Se exempelvis Max Engman, "Historikernas folk", Derek Fewster (red.), *Folket. Studier i olika vetenskapers syn på begreppet folk*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2000, s. 33–35.

5. Janken Myrdal, "Agrarhistoriens etablering som universitetsdisciplin", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 47, 2004, s. 10–11.

föreningens utförliga protokoll från följande år omnämns ett anförande om ”förläningsväsendets inverkan på bondeklassens ställning under 1600-talet”.⁶ Denne talare, P.O. von Törne, skulle något år senare utses till professor i nordisk historia vid den nya akademien i Åbo.⁷

Det var ingen tillfällighet att agrarhistoria ventilerades. Hela landet befann sig i rörelse och under seklets första decennier förändrades de svenskspråkigas samhällsliga positioner. Värden av den svenska jorden sågs därför som angelägen. Under det tidiga 1900-talet fick även det etnografiska intresset för de svenskspråkiga bygderna, märkbart redan tidigare, ett uppsving. Också den då aktuella jordfrågan motiverade forskarna, och studierna kunde utföras med ett visst emancipatoriskt syfte kring de teman som ansågs vara mest brännande, de obesuttnas situation och torparfrågan.

Vid denna tid försågs en del av de vetenskapliga disciplinerna med epitetet nationell. Till de så kallade nationella vetenskaperna räknades förutom historia även exempelvis folklivsforskning och folkloristik, vid denna tid nya discipliner som bidrog med kunskap om landets kultur och folk.⁸

Under mellankrigstiden fick bondesamhället en allt viktigare roll i berättelsen om Finlands historia. I vårt land skapades institutioner för studiet av det som sågs som folkligt, ofta synonymt med bönder, och ett veritabelt talko arrangerades: redskap inventerades, talesätt nedtecknades och utvecklingsmönster studerades.

6. Historiska föreningen 25/10 1916, Protokoll 1914–1936, SLSA 869:Car, Historiska föreningens arkiv, Nationalbiblioteket, Helsingfors; jfr Ann-Catrin Östman, ”Buller och besvär – stormaktstidens bonde som aktör i tidig historieskrivning”, Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman (red.), *Svärdet, ordet och pennan – kring människa, makt och rum i nordisk historia*, Skrifter utgivna av Historiska Samfundet i Åbo XII, Åbo: Historiska samfundet i Åbo 2012, s. 502–507.
7. Max Engman, ”P.O. von Törne”, Max Engman (red.), *Historiens studium vid Åbo Akademi*, Åbo: Åbo Akademis förlag 1991, s. 39–50.
8. Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman, ”Yhteisöä purkamas-sa”, Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 10–15.

Jag kan ännu komma ihåg känslan när jag läste texter inbundna i tjocka band; sidorna skiftade i storlek och var av olika pappersslag, informanternas skildringar var nedtecknade med varierande handstilar. Det var mitt första besök i det som då hette folk kultursarkivet, en del av Svenska litteratursällskapet i Finlands arkiv.

I de källor som vanligtvis hade utnyttjats av historiker synliggjordes främst de skattebetalande och de ägande. Statistiken om de arbetande utgick från hushållet och den person som förestod detta. Det här medförde att kvinnorna förblev osynliga och att främst vissa grupper av män – gifta och besuttna – kunde studeras.

Kvinnorna fanns – och finns – visserligen i arkiven, men landsbygdens kvinnor hade ingen synlig plats i de arkivsamlingar som historikerna vanligen såg som sina.

Folklivsforskare hade under lång tid samlat in material om det agrara. Under efterkrigstiden infördes en ny metod. Från arkiv sändes listor fyllda med frågor till personer som hade visat en vilja att förmedla kunskap om det förflutna. En insamling som gjordes år 1970 handlade om jordbrukets utveckling. Därför berörde många av frågorna, uppgjorda av kunniga arkivarier och forskare, metoder och redskap.⁹

Det flöt in många svar från såväl kvinnor som män. Svaren visade mig att det under förra delen av 1900-talet var vanligt att kvinnorna deltog i de arbetsintensiva delarna av åkerbruksarbetet. Informanten Anna Kass från Pedersöre besvarade många av frågorna men valde också att skriva på ett annat sätt. ”Ärade forskare”, skrev Kass född 1894. ”Jag har länge tänkt på att jag skulle nedskryva några av mina minnen om livet på en bondgård under mitt första år som sonhustru 1915.”¹⁰

Till arkivet ville hon bidra med beskrivningar av egna erfarenheter. Hennes rika framställning blottlägger en mångfasetterad vardag och hon skildrar hur hon tillsammans med sin man skötte jordberedningen under våren. Också den del av arbetet som enbart ges ett litet utrymme i frågelistan, den för det norröna jordbruket viktiga mjölkhanteringen, beskrivs, liksom den matlagning som hennes svärmor stod för.¹¹

9. SLS 1013, Jordbrukets förändring under de senaste 70 åren. Frågelista, Svenska litteratursällskapet i Finland arkiv.

10. SLS 1013, s. 103 (Anna Kass).

11. SLS 1013, s. 103–107 (Anna Kass).

Det omfattande frågelistmaterial som minnesorganisationerna förvaltar är ovärderligt. Anna Kass besvarade frågorna, men kanske var det så att hon inte kände igen sig själv och sin historia i dessa. Odisciplinerat – vid sidan av det som då intresserade forskarna – valde hon att skildra egna upplevelser. Vi som vecklar upp de sammanbundna banden erbjuds därför olika ingångar till det förflutna.

Under 1980-talet skulle arkiven i ökande grad efterlysa erfarenhetsbaserade skildringar.

* * *

”Det förefaller som om det finlandssvenska folket vore maskulint, i centrum står odalmannen anförd av sina hövdingar.”¹² Så skriver historikern, professor Max Engman i antologin *Folket. Studier i olika vetenskapers syn på begreppet folk* (2000), en bok som granskar hur olika discipliner gett innebörd åt det mångtydiga begreppet folk och åt det svenska i Finland.

En viss ambivalens präglade de tidiga skildringarna av bönderna, som å ena sidan kunde idealiseras och exotiseras och, å andra sidan, framstå som offer, som obildade eller som ett oregerligt kollektiv. År 1914 publicerade exempelvis K. Rob. V. Wikman en text om österbottniska bönder i *Svenskt i Finland*, en pamflett utgiven av svensk-sinnade. Wikman, en ung forskare influerad av antropologi, förknippade egenskaper som individualism, handlingskraft och laglydnad med det svenska, medan kollektivism och passivitet ansågs utmärka det finska. Österbottningen beskrevs som en ”vandringstras” och här påtalades gruppens oförmåga till samarbete, grundad i ”avundsjuka och missunnsamhet”.¹³

12. Max Engman, ”Folket – en inledning”, Derek Fewster (red.), *Folket. Studier i olika vetenskapers syn på begreppet folk*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2000, s. 13.

13. K. Rob. V. Wikman, ”Österbottens svenskar”, *Svenskt i Finland*, Helsingfors: Söderströms 1914, s. 83, 86–88; se även Ann-Catrin Östman, ”Työ ja sukupuoliero varhaisissa kansatieteellisissä kuvauksissa”, Pia Olsson & Terhi Willman (toim.), *Sukupuolen kohtaaminen etnologiassa*, Ethnos-toimite 13, Helsinki: Ethnos RY 2007, s. 49–50.

Det var inte givet att bönderna skulle få en plats i historien och de kunde ha placerats i historiens väntrum.¹⁴ Länge studerades grupper som i ännu högre grad sågs som historielösa främst inom antropologin – detta gällde till exempel för samerna i de nordiska länderna. De befintliga skillnaderna mellan disciplinerna återspeglade samhälls-evolutionära historiesyner, till en del baserade i uppfattningar om ras.

Bilden av bondesamhället förändrades både i svensk- och finskspråkiga skildringar under mellankrigstiden. I boken *Det svenska Finland* (1922), ett mångvetenskapligt samlingsverk, utnyttjade ovan nämnde Wikman en omarbetad version av texten från 1914. Även nu pekade han på det ”oförsynta skrytet, övermodet, självsäkerheten” hos österbottningen, men samarbetsförmågan hade av allt att döma förbättrats eftersom en mening hade tillfogats: ”Österbottens gamla bondeodling har även att uppvisa snart sagt otaliga former av inbördes hjälp och social samverkan.”¹⁵

Nu framställdes bonden som ansvarsfull. Ordbruket förändrades och i ökande omfattning sattes ord som demokratisk, egalitär och nordisk i omlopp. Bönderna intog således en plats i historieämnet med hjälp av retorik som alluderade på god manlighet. Skildringarna inrymmer budskap av olika slag: de svenskspråkiga bönderna värnade den svenska jorden men de beskrevs också som goda medborgare i den nya republiken.¹⁶

14. Se t.ex. Sigríður Matthíasdóttir & Ann-Catrin Östman, ”Möte mellan manligheter. Nationalism, bondeideal och (åter)skapandet av de övre skiktens manlighetsideal”, Kerstin Norlander, Göran Fredriksson, Birgitta Jordansson & Inger Humlesjö (red.), *Könsmaktens förvandlingar*, Skrifter från Institutionen för Arbetsvetenskap, Göteborgs universitet 2, Göteborg: Göteborgs universitet 2003, s. 92–93; jfr Östman, ”Buller och besvär”, s. 498–500.

15. K. Rob. V. Wikman, ”Österbotten”, Gabriel Niklander (red.), *Det svenska Finland. Folket och odlingen 2:1*, Helsingfors: Schildts 1922, s. 165, 167. Jfr Östman, ”Työ ja sukupuoli”, s. 50.

16. Ann-Catrin Östman, ”Finnish citizens on Swedish soil. Yeomanry, masculinity and the position of the Swedish minority in Finland”, Johanna Gehmacher, Elizabeth Harvey & Sophia Kemlein (Hg.), *Zwischen Kriegen. Nationen, Nationalismen und Geschlechterverhältnisse in Mittel- und Osteuropa 1918–1939*, Osnabrück: fibre Verlag 2004, s. 302–303.

I huvudsak var det skildringar av manliga jordbrukare och kollektiv som cirkulerade, men även kvinnan med årdret har en historia. Fotografiet beskrivet inledningsvis är taget av Gösta Grotenfelt, en agronom som intresserade sig för jordbrukets utveckling och som hade publicerat en studie av ”det primitiva jordbrukets metoder”.¹⁷

Denna figur, kvinnan på åkern, noterades även i 1930-talets kanske viktigaste historiska verk, *Suomen kulttuurihistoria*.¹⁸ Det mångvetenskapliga arbetet utgavs i fyra band av historiker som var influerade av en tysk kulturhistoria, kännetecknad av sitt intresse för kollektiv i det förflutna. För avsnittet om åkerbruk svarade den unge etnologen Kustaa Vilkuna. Kvinnoarbetet på åkern tolkades som uttryck för en outvecklad näring och skribenten framhöll att kvinnornas arbetsböroda underlättades när ett samhälle uppnått en högre kulturståndpunkt. Vilkuna återanvände delar av denna text i boken *Isien työ* (”fädrens arbete”), som publicerades år 1943. I den krigstida kontexten nämns emellertid inget om att kvinnornas tunga jordbruksarbete skulle ha fallit bort.¹⁹

Detta arbete hade blivit en del av god tradition, ett förflutet som var värt att lyfta fram och som det fanns behov av i den tid då boken publicerades. Kvinnorna tillskrevs och avkrävdes en duglighet – detta var något som lade grund för delaktighet. Historieskrivning av olika slag förmedlade följaktligen normer och värderingar, och påverkade därigenom synen på hur medborgarskap skulle utövas.

Långt senare, under 1980-talet, strävade kvinnohistoriker efter att synliggöra vardagen. Också då framställdes en arbetande kvinna – samtidigt som olika slags maktordningar, såväl könade som klassbaserade, blottlades.²⁰

17. Gösta Grotenfelt, *Det primitiva jordbrukets metoder i Finland under den historiska tiden: En öfversikt*, Helsingfors 1899.

18. Gunnar Suolahti et al. (toim.), *Suomen kulttuurihistoria* I–IV, Helsinki: Gummerus 1933–1936.

19. Kustaa Vilkuna, ”Talonpojan maa- ja kotitalous”, *Suomen kulttuurihistoria* II, Helsinki: Gummerus 1934, s. 309–311; Kustaa Vilkuna, *Isien työ* 1. *Veden ja maan vilja*, Helsinki: Otava 1943, s. 110; jfr Östman, ”Työ ja sukupuoli”, s. 45–46.

20. Markkola, ”Constructing and deconstructing”.

Informanter, bland dem Anna Kass, beskriver hur kvinnor fortsättningsvis deltog i stora delar av åkerbruksarbetet även om det gammalmodiga årdret hade ersatts av plogar med vändskiva och fabrikstillverkade harvar. I frågelistsvaren synliggör Kass även fritiden och möten med det moderna. Vi får exempelvis ta del av hur det i tidigt 1900-tal kändes att åka tåg, att besöka staden i marknadstid, att iförd fina kläder och nya skor hänge sig åt och njuta av folkvimmel.²¹ Anna Kass formar sin egen historiesyn.

* * *

Nedtecknade på kort finns de uppgifter om ett äldre bondesamhälle som min mormors far Karl Björnvik förmedlade till folklivsforskare i början av 1940-talet. Han beskrev hur höet bars från ängarna, hur linet bråkades och hur husbonden sådde.²² Förmodligen bemöttes Karl som en gammaldags bonde. Hans efterkommande minns honom emellertid främst som en migrant och arbetsvandrare som gjorde fem Amerikaresor, och som en jordbrukare som intresserade sig för ny teknik.

De mångsysslande bönderna var sällan så platsbundna som överheten önskade, och det samma gäller för landsbygdens fattiga och obesuttna, i tidiga skildringar ofta omtalade metaforiskt, som de små stugornas folk.²³ Mobilitet och diversitet är dock svårt att belysa eftersom de historiska dokument som står till förfogande är färgade av dåtidens negativa syn på lägre gruppers rörlighet.²⁴ Vi, historikerna, hade länge svårt att läsa oss igenom dessa lager.

Därtill intresserade sig forskarna i de discipliner som fylkats kring bondesamhället för det avgränsade, det gamla och det som uppfat-

21. SLS 1013, s. 103–114.

22. SLS 565, Kulturgeografiska undersökningen, av Ragna Ahlbäck, s. 694–715. Upp-teckningar efter samtal med Karl Björnvik, Svenska litteratursällskapet i Finland arkiv.

23. Hanna Snellman, "Kansatieteellisten karttojen takaa", Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014, s. 253–255.

24. Se till exempel Sandra Waller, "Rörlighet och handelsmöten. Diskurser i Etnografiska avdelningens och Fölisöstiftelsens frågelistor", Johanna Wassholm & Ann-Catrin Östman (red.), *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Appell Förlag 2021, s. 296–300, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-554-3>.

tades som äkta, med målet att ta vara på de traditioner som höll på att försvinna ur sikte.²⁵

Sammantaget genomsyrade dessa uppfattningar rätt länge synen på landsbygdens historia och det bidrog till bilden av ett förhållandevis enhetligt samhälle. De förståelser av ursprunglighet, obesudlad av modernitet, som studierna kunde ge upphov till, lånade sig lätt till rangordning och exkludering. De som reste iväg och de kringvandrande kom förhållandevis sent att studeras av historikerna, medan de nationsbärande disciplinerna – å sin sida – i hög grad formades av det rörliga, det vill säga i gränsöverskridande, transnationella idéflöden.²⁶

* * *

Så här kunde således olika grupper skrivas in i historien. Dessa beskrivningar visar hur forskning både formas av och formar det samtida, och även i dag riktas de tillbakablickande studierna mot en samtid och – framför allt – mot en framtid.

Tolkningar formade i en viss kontext kan det oaktat stelna, leva sitt eget liv och utgöra bärande bjälkar i förhärskande narrativ om det förflutna. Detta kan då även prägla bilderna av de nya grupper – kvinnor, män och alla andra som – om de så önskar – skrivs in i, skriver in sig i och tillskrivs historia.

I arkiven förvaras dokument av olika slag. Somliga var inte ämnade för oss, de efterkommande, medan andra uttryckligen är skrivna för läsare i en senare tid. Vi som läser kan lystra till mångfalden i arkiven, och när vi går i dialog med dessa röster, skribenter och texter kan vi utmejsla nya ingångar till det förflutna och rubba de mest stelnade av berättelser.

25. Jfr Snellman, "Kansatieteellisten karttojen takaa", s. 242–244.

26. Ibid., s. 240–248.

”Grundvattnet forsade djupt i dem”

Ekofeministiska motiv i Gurli Lindéns Första damernas

GURLI LINDÉNS *FÖRSTA DAMERNAS* (1979) är en relativt bortglömd roman som, i den mån den uppmärksammats, ofta har setts som en i räckan av Lindéns tidiga, feministiska 1970-talsproduktion¹. Jag kommer i den här artikeln att lyfta fram romanen i ljuset av den nyorientering som Merete Mazzarella menar att sker i början av 1980-talet i den feministiskt inriktade litteraturen, bland annat i Lindéns författarskap, där ekologiska perspektiv kommer in vid sidan av de feministiska.²

Kvinnoperspektivet och en realistiskt förankrad feminism kännetecknar Lindéns tidiga produktion. Under 1980-talet förstärks mytiska och symboliska drag i produktionen. Mazzarella placerar in *Första damernas* som ett tidigt bidrag i den nämnda nyorienteringen. Denna nyorientering är delvis av stilistisk art då realism och dokumentarism överges till förmån för mer suggestiva och mytiska inslag, men även ett tematiskt skifte sker. Vid sidan av feminismen ställs motiv som ekologisk medvetenhet, kärnkraftsmotstånd och fredsrörelsen.³

Av kritikerna bemöttes *Första damernas* något ljummet som en omarbetad version av Lindéns självbiografiskt inspirerade feministiska bildningsroman *Bli till* (1974), med inslag av kvinnomystik och

1. Se t.ex. Tuva Korsström, *Från Lexå till Glitterscenen: Finlandssvenska tidsbilder, läsningar, författarporträtt 1960–2013*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2013, s. 153 och Inga-Britt Wik, ”Vardag och samhällsengagemang” 2011, *The History of Nordic Women’s Literature*, <https://nordicwomensliterature.net/se/2011/01/04/vardag-och-samhallsengagemang> (hämtad 16/6 2022).
2. Merete Mazzarella, ”Den kvinnomedvetna prosan efter 1970”, Sven Linnér (red.), *Från dagdrivare till feminister: Studier i finlandssvensk 1900-talslitteratur*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1986, s. 317–344.
3. Ibid.

naturesymbolik,⁴ men intressant nog är *Första damernas* det enda av hennes verk som forskningen hittills alls verkar ha intresserat sig för. Åsa Stenwall skriver om *Första damernas* i kapitlet "Att följa älven" som ingår i hennes bok *Hur flickor blir kloka: om flickuppväxt i nyare finlandssvensk litteratur* (1987). Hon behandlar romanen som en uppväxtberättelse, med fokus på den ambivalens som präglar huvudpersonens kvinno-socialisering i 1950-talets Österbotten. Framför allt är det identiteten som svenskspråkig, jordägande småbrukare som ställs mot en an efter vaknande socialistisk och feministisk medvetenhet. Också poeten Matilda Södergran skriver om romanen i sin essä "Hemvändaren – klass och erfarenhet i Gurli Lindéns roman *Första damernas*" i tidskriften *Kritikers* nummer "Revolt och omsorg i finlandssvensk litteratur". Södergran menar att det är en oförtjänt bortglömd feministisk roman, med både politiska och litterära potentialer. Både Stenwall och Södergran lyfter fram romanens feministiska ansatser och klassperspektiv, samt lägger vikt vid berättelsens förankring i den österbottniska landsbygden som ett socialt, kulturellt och mentalt landskap. Stenwall påpekar att "Gurli Lindéns [...] texter visar att sambandet mellan kvinna och landskap har sina helt egna komplikationer"⁵ och Södergran att romanen genomgripande präglas av en stark växtlig symbolik,⁶ men naturen eller ekologin belyses inte som explicita teman.

En ekologisk tematik lyfts alltså återkommande upp invid det feministiska, men utforskas inte närmare. Mitt syfte i den här artikeln är att granska hur dessa motiv och relationen mellan dem kommer till uttryck i *Första damernas*.

Första damernas gestaltar ett kvinnoöde i Österbotten i slutet av 1950-talet. På ytan kan handlingen verka närmast banal. Det är nämligen ingen unik livshistoria, utan en nästintill schablonartad sådan – en ung flicka drömmer om prinsessor och vackra klänningar, men träffar i stället den blivande bilmekanikern Lenne på en dansbana. Hon blir med barn, de förlovat sig och med föräldrarnas hjälp köper de ett hus

4. Jag har utnyttjat recensioner av romanen som finns arkiverade på Brages Pressarkiv.

5. Åsa Stenwall, *Hur flickor blir kloka: Om flickuppväxt i nyare finlandssvensk litteratur*, Helsingfors: Schildts 1987, s. 71.

6. Matilda Södergran, "Hemvändaren – klass och erfarenhet i Gurli Lindéns roman *Första damernas*", *Kritiker* 57–58, 2021:1, s. 100.

i hembyn. Hon lämnar sitt arbete på en syateljé i Vasa, medan han överger planerna på fortsatta studier för att kunna försörja familjen. I romanens inledande avsnitt återger den nu medelålders huvudpersonen sin historia för en annan – påläst och upplyst – kvinna, som till en början tycks förhålla sig närmast föraktfull till både huvudpersonen och den till synes banala berättelsen. Huvudpersonen i *Första damernas* får aldrig ett namn och jag hänvisar i den här texten till henne som ”huvudpersonen”. I de tidigare tolkningar av romanen som jag lyft fram har den upplysta kvinnan i inledningen lästs som en senare version av huvudpersonen. Men för tydlighetens skull hänvisar jag ändå här till henne som ”kvinnan”.

Trots det initiala föraktet börjar kvinnan an efter ändå anteckna huvudpersonens berättelse, och ett mönster framträda. Det är inte bara den unga huvudpersonens berättelse som tar form; den knyts ihop med moderns, mormoderns och farmoderns livsöden, ”som en länk i en kedja som inte hade någon ända”.⁷ Kvinnorna i släkten står för något tryggt och stabilt, ”alla kvinnor jag känner var som berg [...] grundvattnet forsade djupt i dem” berättar huvudpersonen.⁸ Där kvinnorna i romanen associeras med uråldriga grundelement, förlitar sig männen på teknologisk utveckling; de utbildar sig till mekaniker och ingenjörer, går i militärtjänst och bygger fabriker, utan att se att röken som kommer ut är giftig. I mönstret som framträder i huvudpersonens berättelse ter sig samhällsutvecklingen i det efterkrigstida Finland inte bara som en upplyst väg mot en bättre och modernare tid; utvecklingsivern tycks ha blinda fläckar när det gäller bland annat kvinnorna, de lägre samhällsklasserna och miljön. Eller som huvudpersonen själv senare uttrycker det: ”Man skall stryka ett streck över det som varit, stryka över tills det blir svart och ogenomskinligt och sedan gå vidare och göra samma fel och tro att man förändrar och utvecklar.”⁹ I *Första damernas* hänger komplikationerna i sambandet mellan ”kvinna och landskap” alltså ihop med en bredare samhällskritik som lyfter fram inte bara kvinnorna och miljön, men även de lägre samhällsklasserna, som alla är offer för de rådande auktoriteterna.

7. Gurli Lindén, *Första damernas*, Vasa: Författarnas Andelslag 1979, s. 59.

8. *Ibid.*, s. 75.

9. *Ibid.*, s. 67.

I den föreliggande analysen utgår jag från ekofeministiska teoretiska resonemang kring överlappningarna mellan kvinnans och miljöns positioner i samhället, liksom sambanden med andra former av förtryck. Dessa resonemang ger fruktbara verktyg för att granska frågor kring relationen mellan feministiska och ekologiska motiv i *Första damernas*. Utöver detta undersöker jag, med utgångspunkt i begreppen underkuvad¹⁰ och situerad kunskap¹¹ romanens ambivalenta förhållande till konceptet kunskap, och visar på vilka sätt kunskapsbegreppet är kopplat till frågor om just kvinnorna och den ickemänskliga naturen i romanen. Avslutningsvis visar jag, genom att utnyttja historikern Carolyn Merchants förslag om partnerskapsetik,¹² hur romanen även kan omförhandla de dualismer och narrativ utifrån vilka själva koncepten ”kvinna” och ”landskap” kan förstås.

STAMMODERN OCH EKO-FEMINISMEN

Ekofeminismen uppstod som ett teoretiskt fält i USA och Västeuropa under slutet av 1970-talet, mot bakgrunden av 1960-talets miljörörelse och andra vågens feminism. Fältet tar sin utgångspunkt i det dualistiska tankesätt som kan sägas ligga som grund för den västerländska civilisationen, där kvinnan och naturen uppfattas som närmare varandra och gemensamt förtryckta av sina motsatspar mannen och kulturen. Ekofeminister menar att den mekaniska världsbild som leder till exploatering av jorden inte bara är människocentrerad, utan framför allt manscentrerad. Det teknologiskt-kapitalistiska samhället uppfattas som direkt anknutet till patriarkatet och till en utveckling som gynnar männen men skadar kvinnorna och naturen.¹³ Som ett fält etablerades och utvecklades ekofeminismen under 1980- och 1990-talen, med antologier och verk såsom *Reclaim the Earth* (1983,

10. Michel Foucault, "Society Must be Defended": *Lectures at the Collège de France, 1975–76*, Maura Bertani, Alessandro Fontana, François Ewald (eds.), New York: Picador 2003, s. 6–8.

11. Donna Haraway, "Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective", *Feminist Studies* 14, 1988:3, <https://doi.org/10.2307/3178066>.

12. Carolyn Merchant, *Earthcare: Women and the Environment*, New York: Routledge 1995, s. xix.

13. Mary Mellor, *Feminism & Ecology*, Cambridge: Polity Press 1997, s. 1–2.

redigerad av Léonie Caldecott och Stephanie Lelands), *Healing the Wounds* (1989, redigerad av Judith Plant), *Reweaving the World* (1990, redigerad av Irene Diamond och Gloria Orenstein), Carol Adams bok *Ecofeminism and the Sacred* (1993), antologin *Ecofeminism: Women, Animals, Nature* (1993, redigerad av Greta Gaard), Maria Mies och Vandana Shivas bok *Ecofeminism* (1993) samt antologin *Ecofeminism: Women, Culture, Nature* (1997, redigerad av Karen Warren). Samtidigt har ekofeminismen sedan 1990-talet varit omdebatterad och i någon mån stigmatiserad på grund av den genusessentialism som framför allt så kallad kulturell ekofeminism anklagats för, och många tidigare ekofeminister arbetar nu för tiden under andra beteckningar, såsom ekologisk feminism eller kritisk feministisk ekosocialism.¹⁴ Under de senaste decennierna har fältet och de teorier som ekofeminister utvecklat också "återupptäckts" och utvecklats inom fält som djurstudier och posthumanism.¹⁵

Själva termen ekofeminism myntades 1974 av Françoise d'Eaubonne i boken *Le Féminisme ou la Mort*.¹⁶ Samma år utkom Sherry Ortners artikel "Is female to male as nature is to culture?",¹⁷ där Ortner sätter fingret på den ekofeministiska kärnfrågan genom att visa hur kvinnor, via de reproduktiva uppgifter som biologiskt, socialt och mentalt tilldelats dem, gjorts att de associerats starkare med naturen än männen och deras livsområden. Men även om det ekofeministiska fältet härstammar från 1970-talet, är uppfattningen av naturen som feminint kodad betydligt äldre. Carolyn Merchant visar i det ekofeministiska pionjärverket *The Death of Nature* (1980) hur rötterna till både exploateringen av miljön och förtrycket av kvinnor ligger i den historiska utvecklingen som i samband med den naturvetenskapliga revolutionen och upplysningen gav upphov till en mekanisk världssyn och tidiga former av kapitalism.¹⁸ I *Earthcare: Women and the Environment* (1995)

14. Greta Gaard, "Ecofeminism revisited. Rejecting essentialism and re-placing species in a material feminist environmentalism", *Feminist Formations* 23, 2011:2, The Johns Hopkins University Press, s. 27, <https://doi.org/10.1353/ff.2011.0017>.

15. *Ibid.*, s. 42.

16. Françoise d'Eaubonne, *Le Féminisme ou la Mort*, Paris: P. Horay 1974.

17. Sherry Ortner, "Is female to male as nature is to culture?", Louise Lamphere & Michelle Zimbalist Rosaldo (eds.), *Woman, Culture, Society*, Stanford: Stanford University Press 1974, <https://doi.org/10.2307/3177638>.

18. Carolyn Merchant, *The Death of Nature: Women, Ecology, and the Scientific Revolution*,

går Merchant ännu längre bakåt, och utforskar hur narrativ som kretsar kring femininitet och symbolik kopplad till kvinnogestalter, såsom den grekiska mytologins Gaia, kristendomens Eva och den egyptiska gudinnan Isis, associerats med naturen på en mängd olika sätt. Hon visar också hur dessa narrativ och metaforer på ett avgörande sätt finns inbäddade i den västerländska kulturen och vetenskapen.

Vid sidan av akademisk verksamhet har även konkret aktivism präglat ekofeminismen. Traditionellt har kvinnor globalt tenderat att snabbare än män reagera på och engagera sig i protester mot olika former av miljöförstörrelse,¹⁹ eftersom följderna av till exempel förorening och pesticider, eller störningar i lokala ekologier, först blivit synliga i den reproduktiva sfären som kvinnor ansvarat för.²⁰ Den här aktivismen var i sina inledande faser inte uttalat feministisk, men till sin natur kvinnodominerad.

De ekofeministiska incitamenten och utgångspunkterna har med andra ord varierat, från gräsrotsaktivism till teoretisk övertygelse. Även problemställningarna och strategierna kan se olika ut. Merchant gör skillnad mellan liberala, kulturella, sociala och socialistiska ekofeminister.²¹ Liberala ekofeminister anser att jämställdhet och hållbar utveckling kan uppnås inom det nuvarande ekonomiska och politiska systemet, genom nya lösningar och justeringar av lagstiftning om till exempel utsläpp. Kulturell ekofeminism dominerade framför allt under 1970- och 80-talen. Medan de flesta ekofeminister ser kopplingen mellan kvinnan och naturen som en del i ett förtryckande system som är historiskt och kulturellt skapat och som borde synliggöras och avvecklas, ville kulturella ekofeminister snarare se kopplingen i ett positivt ljus. Man intresserade sig för feminin andlighet och hyl-

New York: Harper Collins 1989 [1980].

19. Exempel på engagemang som blivit symboliskt betydelsefulla för ekofeministisk gräsrotsaktivism är bland annat Chipkorörelsen i Indien, där kvinnorna kramade träd för att hindra att träden höggs ner, Green Belt-rörelsen i Kenya, där kvinnor planterade träd runt byarna för att hindra ökenspridning och erosion, samt fallet Love Canal i Niagara Falls i delstaten New York, där kemiskt avfall som dumpats på området orsakade hälsoproblem bland invånarna. Se mera i t.ex. Mellor, *Feminism & Ecology*, s. 16–22.
20. Greta Gaard, "Living interconnections with animals and nature", Greta Gaard (ed.), *Ecofeminism, Woman, Animals, Nature*, Philadelphia: Temple University Press 1993, s. 5; Mellor, *Feminism & Ecology*, s. 2.
21. Merchant, *Earthcare*, s. 8–18.

lade förhistoriska föreställningar om kvinnan som livets ursprung och naturen som alltings moder.²² Många kulturella ekofeminister från den här tiden förespråkar en ekofeministisk etik som beaktar det dubbla förtrycket av naturen och kvinnan och baserar sig på så kallade ”kvinnliga värderingar” som omsorg, kärlek och tillförlit, i stället för på ”maskulina värderingar”, såsom lagar och regler. De kulturella ekofeministerna menar att en sådan etik skulle gynna såväl den mänskliga kulturen som den ickemänskliga naturen.²³ Men i strävan att upphöja drag som uppfattas som specifikt (och – implicit – naturligt) kvinnliga, såsom vårdinstinkt, känslighet och intuition, ligger ett antagande om omsorgsarbetet som en kvinnlig uppgift.

Kulturell ekofeminism har mött omfattande kritik för sina essentialistiska tankesätt, i vilka upphöjandet av den förmodade närheten mellan kvinnan och naturen inte fungerar befriande för någondera parten, utan i stället riskerar att befästa bägge som agenslösa, med uppgiften att tjäna mannens och kulturens (reproduktiva) syften. Genom att man betonar kvinnans ”särskilda egenskaper” som avgörande för omsorgen om miljön, förstärks bilden av denna omsorg som kvinnans uppgift. Kritik har också framförts mot hur en del ekofeminister lagt tonvikt vid de dualistiska kategorierna och deras förmodade inneboende egenskaper som om dessa egenskaper var faktiska och medfödda, snarare än socialt och kulturellt konstruerade.²⁴ Bland andra den australiska ekofeministen Val Plumwood har anmärkt på det problematiska i grälla motsättningar där kvinnor ställs mot män och liv mot död. En sådan diskurs och symbolik ger sken av att alla kvinnor i grunden är goda och vårdande, medan alla män är krigiska och maktthungriga. På samma sätt ställs naturen mot kulturen, med naturen som en god, livgivande ”ursprungsmiljö”, medan kulturen präglas av alienerande asfaltlandskap.²⁵ I motsats till den här typen av essentialistisk och förenklande argumentation understryker flera ekofeminister att de dualistiska kategorierna inte ska ses som faktiska och från varandra åtskilda, utan att deras betydelser bör granskas och problematiseras.

22. Ibid., s. 10.

23. Ibid., s. 8.

24. Ibid., s. 13.

25. Val Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature*, London: Routledge 1993, s. 7–8, <https://doi.org/10.4324/9780203006757>.

Kulturell ekofeminism har också kritiserats för sitt misslyckande med att i sin analys inkludera sociala faktorer och kapitalismens roll i de exploaterande systemen. Merchant menar att en tredje kategori av ekofeminism, sociala ekofeminister, kan erbjuda ett svar på detta. Den sociala ekofeminismens grundtes är att människans dominans över naturen är en del i en större maktstruktur ur vilken all annan dominans också härstammar, och följaktligen är enda sättet att nå ekologisk hållbarhet och rättvisa att nå dessa mål också socialt. En underkategori av social ekofeminism är den socialistiska ekofeminismen som i likhet med marxistisk feminism ser samband mellan kapitalismen och patriarkatet, och betraktar reproduktionen som överordnad produktionen.²⁶

Merchant, som själv representerar den tredje kategorin, föreslår något hon kallar för partnerskapsetik som ett alternativ till den ekofeministiska omsorgsetiken. I stället för att upphöja ”feminina egenskaper”, och på så sätt försöka råda bot på de problem som det militära, teknologiska och kapitalistiska patriarkatet vållat för bland annat kvinnorna, miljön och andra utsatta, bygger Merchant sin partnerskapsetik på tanken om ömsesidiga beroendeförhållanden mellan alla människor och alla delar av den ickemänskliga naturen. Etiken betonar både den sociala rättvisan människor emellan och den ekologiska rättvisan mellan människor och den ickemänskliga naturen, och dessutom den ickemänskliga naturens egenvärde. Partnerskapsetiken erkänner både likheterna och olikheterna mellan människor och den ickemänskliga världen. Genom begreppet partnerskap undviker etiken det könade perspektiv och de essentialistiska undertoner som ekofeministisk omsorgsetik beskyllts för. I stället för omsorg blir det grundläggande konceptet relationen. Med det menar Merchant att etiken bygger på förhållanden, på kontakten mellan parterna i ett förhållande, och på det gemensamma ansvar som relationer genererar. För att kunna skapa en relation, krävs att man skapar en gemensam berättelse, eller ett narrativ. På så sätt befäster Merchant också platser och en gemensam historia som viktiga.²⁷

26. Merchant, *Earthcare*, s. 16–18.

27. *Ibid.*, s. 216–217.

För att sammanfatta är ekofeminismen ett spretigt fält, som vuxit och förgrenat sig åt olika håll. På grund av de anklagelser för genus-essentialism som riktats mot kulturell ekofeminism och motsättningarna mellan olika ekofeministiska inriktningar, har fältet lidit av ett obefogat dåligt rykte.²⁸ Samtidigt kan de kritiska anmärkningarna också i viss mån vara bidragande till att ekofeminismen fortsatt att vara livskraftig, just genom fältets förmåga att ta till sig kritiken och utveckla sina teorier.²⁹ Under de senaste decennierna har ekofeminismen nämligen, snarare än av essentialism eller eurocentrism, präglats av en kritisk hållning som rört sig mot bland annat posthumanistisk, postkolonial och queer teori, med avsikt att kunna erbjuda mer inkluderande och transformativa perspektiv.³⁰

KVINNORNA OCH LANDSKAPET

Första damernas inleds med en ramberättelse, där en kvinna sitter ensam i ett rum i ett hus och begrundar sin och sina medkvinnors uppväxt och tillvaro. Hon gör följande uppräkningslista:

Kvinnorna: symboler för liv, symboler för renhet, för mödrar, madonnor, jungfrur. Aldrig själva i mittpunkt och kraft.

Landskapet: en tom slätt som efter en katastrof. Gult gräs som får under vinden, närmast huset en park uppe på en höjd. Inga årstider, inga människor.

Rummet: bord och hyllor fyllda av böcker och jag här. Trädet utanför, en älv flyter neråt, ingen har följt den. Ljuset förflyttas genom rummen, så är det borta.³¹

De inledande sidorna etablerar kvinnorna och landskapet som ett centralt motivpar i romanen, medan rummet, ur vilka dessa betraktas, understryker frågan om perspektiv. Rummet här kan ses både som den

28. Ibid., s. 1; Mellor, *Feminism & Ecology*, s. 2–3; Gaard, "Ecofeminism revisited", s. 32.

29. Greta Gaard, *Critical Ecofeminism*, Lanham: Lexington Books 2017, s. xv.

30. Ibid., s. 3.

31. Lindén, *Första damernas*, s. 8.

faktiska plats därifrån kvinnan betraktar sin omgivning, men också mer symboliskt, som ett utrymme som avgränsats från sin omgivning. Blicken på kvinnorna och landskapet är en utomstående betraktares, och i beskrivningen framstår båda som underordnade. Landskapet är "tomt" och kvinnorna är "aldrig själva i mittpunkt", de framställs snarare som studieobjekt. Således aktualiserar romanen också frågor kring perspektiv, kunskap och makt i förhållande till förståelsen av kvinnorna och landskapet. Jag ska gå närmare in på rummet och dessa frågor längre fram, men innan det ska jag dröja kvar vid just kvinnorna och landskapet, som jag även ser som metonymier för relationen mellan kvinna och natur i en vidare bemärkelse.

Kvinnorna och landskapet paras alltså ihop i inledningen, och samhörigheten förstärks senare i romanen då kvinnorna beskrivs som fastvuxna i berget och med jorden. Ett annat återkommande motiv där dessa två kategorier förs samma är olika krukväxter och blommor som växer för trångt. Huvudpersonens farmor har en myrten som skulle ha prytt hennes dotters huvud som brud, men som blev oanvänd eftersom dottern dog ung. I svärmoderns sal växer en kinaros med en enda röd blomma, "den upptog en stor del av rummet [...] krukorna var fylld med rötter. Rötterna trängde ut nertill och såg skrupna och förtorkade ut".³² Krukväxterna bär alltså på en laddad symbolik, som sammanflätas med byns flickor, som "aldrig kom i kontakt med världen".³³ Huvudpersonen beskriver att flickorna levde inne i glas, tills de gifte sig, och sedan stod "i sitt hem som i en kruka. Och rötterna trängde ut genom hålet, utan att hitta annat än det glatta golvet att tränga in i".³⁴

Både kvinnorna och krukväxterna i romanen tvingas alltså leva i trånga utrymmen, på villkor de inte valt själva, och växa och anpassa sig därefter. Att symboliskt sammanföra unga flickors livsöden med växter såsom murgröna, rosor och hyacint samt dra paralleller mellan dessas villkor och trånga livsutrymmen, inte minst i förhållande till män, äktenskap och hem, är något som förekommer i verk av exempelvis kvinnliga författare i den svenska litteraturen i Finland redan

32. Ibid., s. 86.

33. Ibid., s. 7.

34. Ibid., s. 88.

på 1800-talet.³⁵ Förstått mot bakgrunden av ekofeministisk teori får en sådan här symbolisk koppling en ytterligare tyngd.

Val Plumwood har betonat att dualismerna och de maktstrukturer som de innefattar inte är slumpmässiga och av varandra oberoende tankemodeller, utan ett system förbundet med dominans och en hopning av makt.³⁶ Med andra ord innebär detta att både de över- och underordnade kategorierna bekräftar och förstärker varandra. I *Första damernas* verkar den instängda positionen faktiskt vara internaliserad av kvinnorna själva, krukväxterna står nämligen hemma hos de äldre kvinnorna och mödrarna, som noggrant och länge skött om dem och sett över att de vuxit i rätt riktning och proportioner. De äldre kvinnorna kan genom en sådan här parallell ses som bidragande till att upprätthålla och föra strukturen vidare till följande generation. I *Första damernas* sammanförs alltså kvinnorna med krukväxterna och landskapet, men det är knappast frågan om vare sig inneboende eller positiva associationer, snarare framhävs genom den yttre blicken och krukväxtsymboliken det kulturellt konstruerade i kopplingen. Samtidigt som romanen på det här sättet demonstrerar det strukturella sambandet i kopplingen mellan kvinna och natur, gestaltas på andra ställen en grumligare relation mellan kategorierna.

Särskilt framträdande är tvetydigheten i de avsnitt som handlar om huvudpersonens graviditet, förlossning och begynnande moderskap. Detta är kanske inte så oväntat med tanke på att moderskap är ett laddat och svårnavigerat ämne i såväl feministiska som ekofeministiska sammanhang. Moderskap har setts som ett hinder för kvinnans emancipation och som en patriarkal institution där kvinnans kropp främmandegörs för henne själv. Därför måste denna institution raseras och ersättas med en moderinstitution som skapats på kvinnans villkor.³⁷ Eftersom kvinnan kodats som stående närmare naturen just

35. Merete Mazzarella, *Från Fredrika Runeberg till Märta Tikkanen: Frihet och beroende i finlandssvensk kvinnolitteratur*, Helsingfors: Söderströms 1985, se inledningen, s. 7–26 och ”Fredrika Runeberg: Kvinnoverklighet och kvinnoutopi”, s. 27–48.

36. Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature*, s. 42.

37. Se t.ex. Anna Hollsten, ”Demeterin perilliset. Äitiys ja luonto Carita Nyströmin runokokoelmassa *Ur moderlivet* ja Liisa Laukkarisen teoksessa *Lapsen matka maailmaan*”, Riikka Rossi & Saija Isomaa (toim.), *Kirjallisuuden naiset. Naisten esityksiä 1840-luvulta 2000-luvulle*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2013, s. 300; Mellor, *Feminism & Ecology*, s. 78–80, 87.

på grund av hennes reproduktiva egenskaper, vilket i sin tur använts för att legitimera en underordnad position i samhället, har en del ekofeministers fokus på just denna koppling av feminister upplevts som särskilt kontroversiell.³⁸ Att vissa ekofeminister dessutom sett kopplingen i ett positivt ljus och moderskapet och närheten till naturen som kvinnliga urkrafter ur vilka hela världen härstammar har ytterligare komplicerat frågan.³⁹

I slutskedet av havandeskapet verkar huvudpersonen i *Första damernas* snarast uppgå i sin kropp, förvandlas till ett Gaialikt världssallt, där "naveln blev jordens mittpunkt, navelsträngen jordens axel. Barnet mänskligheten som skulle födas ur detta centrum som var jag".⁴⁰ Att modersrollen kan sträcka sig vidare från omsorgen för barnen till en omsorg för världen antyds i följande stycke:

[D]et har varit svårt att förstå varför kvinnorna blivit så ömtåliga [...] när de är unga och starka och bär barnet i sig som en frukt. Hur går det när vi börjar inse att det är en styrka att föda barn, att det är i kvinnornas kroppar livsfröet gungar. Hur går det när vi börjar inse att livsfröet är hotat.⁴¹

Livsfröet som här åsyftas är inte bara ett foster, utan kan förstås som hela samhället och (livs)miljön. Medan kvinnorna i inledningsscenen är "symboler för liv" och "renhet" är landskapet nedsmutsat, övergivet "som efter en katastrof". Snarare än att vara i samma position som naturen, verkar kvinnorna alltså här tilldelas ett ansvar för sin omgivning, och förväntas genom sin moderliga omsorgsinstinkt vårda det som tagit skada. Antydning om att ansvaret för miljön vilar på kvinnornas axlar förstärks i *Första damernas* av att huvudpersonen berättar hur hon "släpade jordens samlade gråt i en säck på ryggen".⁴² Men samtidigt som kvinnornas roll här kan uppfattas som essentialistisk är det ett historiskt faktum att kvinnor ofta snabbare reagerat på pågående

38. Plumwood, *Feminism and the Mastery of Nature*, s. 37–38.

39. Hollsten, "Demeterin perilliset", s. 303.

40. Lindén, *Första damernas*, s. 128.

41. *Ibid.*, s. 135.

42. *Ibid.*, s. 43.

miljöförstörelser och engagerat sig i arbetet för att motverka dessa.⁴³ Att miljöfrågor ofta blivit en kvinnlig angelägenhet har med andra ord inte handlat om en inneboende kontakt med naturen, utan har varit resultatet av en kulturell och social position i samhället.

Första damernas rymmer även en tveksamhet gentemot uppfattningen av kvinnan som en alltigenom god och vårdande modersgestalt. När huvudpersonen berättar om sin barndom konstaterar hon att: "sköta barn var det värsta jag visste",⁴⁴ och när hon själv blir gravid är det inte i första hand barnet hon längtar efter, utan efter att få se kärleken till Lenne fördubblas.

Om detaljerna kring förlossningen vet hon på förhand inte mycket. När det är dags beskriver hon det så här: "jag for in i skogen som ett djur [...] Sen gick det snabbt och jag var isolerad från det".⁴⁵ Citatet kan läsas som att hon agerar på djurisk instinkt, som en hona som drar sig undan för att föda, men det kan också förstås som att hon flyr undan något hon inte själv valt eller bett om. Förlossningen blir för huvudpersonen inte en upplevelse som för henne närmare en föreställd "intuitiv kvinnokunskap", i stället gestaltas erfarenheten som alienerande. "Jag var avskild från min kropp och från skeendena som tillhörde läkare och barnmorskorna", berättar hon, och vidare, "jag skulle vara lyckligt födande moder mitt i smärtan, mitt i blodet och slemmet".⁴⁶ Inte heller efter förlossningen upplever hon sig införstådd med "det hemlighetsfulla liv" som hennes mamma och svärmor levde.⁴⁷ Utdragen kan ses som kommentarer till den för romanens samtid aktuella debatten om naturliga versus medikaliserade förlossningar,⁴⁸ men de kan också läsas som kritik mot antagandet att kvinnor ska uppleva barnafödandet som intuitivt och naturligt. Här lämnas utrymme även för upplevelsen av moderskap som kroppsligt och mentalt ambivalent och till och med alienerande.

Hittills har jag synat de feministiska och ekologiska motiven genom relationen mellan kvinnan och landskapet, men givet är att de inte

43. Merchant, *Earthcare*, s. 11–12; Mellor, *Feminism & Ecology*, s. 2.

44. Lindén, *Första damernas*, s. 32.

45. *Ibid.*, s. 129–130.

46. *Ibid.*, s. 130.

47. *Ibid.*, s. 131.

48. Se t.ex. Hollsten, "Demeterin perilliset", s. 312–313.

existerar autonomt, utan i förhållande till sina dualistiska motsatspar, det vill säga mannen och kulturen. I *Första damernas* får männen inte mycket plats, de förekommer som tysta figurer i bakgrunden. Där kvinnorna i romanen jämförs med bergen och jorden och blommorna i sina krukor, blir teknologin och industrin männens terräng. Lenne ska bli bilmekaniker, och kan därmed ses som en representant för en teknologisk och bensindrivna framtidssyn. Också kriget och förödelserna verkar i romanen vara männens domän. För huvudpersonens far, som annars framställs som tämligen mild, ”en ljus människa”, blev militären ”hans livs upplevelse”.⁴⁹ Om krigets terror eller trauman påverkat honom visar han det i alla fall inte. Senare blir militären en anhalt även för Lenne, som blir inkallad medan huvudpersonen väntar deras gemensamma barn. Medan nytt liv växer i henne, ska han alltså lära sig att döda.

Initialt verkar männen och den kulturella sfären de står för gestaltas utifrån liknande starka, förenklande och essentialistiska kontrasteringar och motsatspositioner som Val Plumwood anmärkt att en del ekofeminister dragits till. Men vid en närmare anblick avslöjar *Första damernas* att inte heller maskulinitetens och det militära och teknologiska kulturbegreppets hårt polerade yta är så skottsäker. När Lenne kommer på permission från militärtjänsten är han liten, ”han hade krympt i sin kostym”.⁵⁰ Armén verkar ha framkallat en skörhet i honom som inte överensstämmer med den förväntade bilden av en soldat. Huvudpersonens morbror, som var tänkt att ta över morföräldrarnas gård, beskrivs som en ”fågelmänniska” som helst bara ville ”ströva omkring i skogen som våra urfäder”.⁵¹ I *Första damernas* är det alltså inte bara urmödrarna som haft en intim relation med skogen och dess natur; också urfäderna vandrade där, och i romanens nutid finns fortfarande män som känner en intuitiv dragning dit.

Förutom att männen upplever en nära relation till den ickemänskliga naturen, deltar de även i det reproduktiva arbetet. Huvudpersonens föräldrar är småbrukare, och den direkta kontakten mellan jorden och födan den ger framhävs.

49. Lindén, *Första damernas*, s. 26.

50. *Ibid.*, s. 125.

51. *Ibid.*, s. 31.

Mina föräldrar var trälrar. De hade arbetat upp det här landet. Deras kroppar var gräftar i åkern som var Finland [...] Min far skulle inte studera böcker [...] Han skulle gräva i jorden. Se till att jorden gav skördar”.⁵²

Det reproduktiva arbetet som jordbruket innebär är alltså även faderns ansvar, och sätter sina spår i hans kropp. Samtidigt är jordbruket inte endast ett reproduktivt arbete utan kan även ses som den tidigaste definitionen av kultur, då själva ordet kultur härstammar från ordet agrikultur. Den agrara tillvaron där romanen utspelar sig problematiserar alltså i sig de dualistiska kategorierna och demonstrerar deras arbiträra natur. Byarna och åkrarna bildar en terräng som i allra högsta grad påverkats av människans kultur, men på samma sätt har miljön format kulturen och satt sina spår i den.

Sammanfattningsvis, i *Första damernas* gestaltas relationen mellan kvinna och landskap sällan som enkelriktad, i stället skildras de historiska och strukturella sammanflätningar som resulterat i en gemensam underordnad position i samhället. Framför allt kompliceras relationen mellan kategorierna i de avsnitt som tangerar moderskapstematiken. Trots att romanen på vissa ställen tycks framställa kvinnorna som Gaijalika urmödrar, till sin natur bättre lämpade för att bära ett ansvar för miljön, läser sig narrativet inte i en sådan hållning, utan problematiserar i stället den ansvarsrelation som kvinnor ofta fått ta i förhållande till miljön. På samma sätt verkar männen och kulturen initialt stå för teknologiska och militära värden, men en närmare analys avslöjar sprickor även i den bilden. Vidare kan man ana en problematisering av själva dualismkategorierna. I följande avsnitt återknyter jag till kunskapsspåret, och visar hur också frågan om kunskap är tätt sammanbunden med förståelsen av kvinnorna och landskapet.

RUMMET OCH KÄLLORNA – UNDERKUVAD OCH SITUERAD KUNSKAP

Hos den unga huvudpersonen i *Första damernas* finns initialt ett förakt mot den tradition som kvinnorna i romanen står för: ”de här kvinnor-

52. Ibid., s. 58.

nas liv var futtigt och litet [...] de stickade strumpor och sydde dukar och pratade om händelser som låg dem nära och var verkliga” berättar hon.⁵³ Samtidigt hyser hon en tillgivenhet och vördnad för de äldre kvinnorna i släkten. Farmodern beskrivs som ”ett skyddshelgon”, och mormodern som ”en urkraft, hon liknar ett berg där morfar planterat sig”.⁵⁴ De är som sinnebilderna för de ekofeministiska urmödrar som allting härstammar ifrån. Men de är även gamla kvinnor vars liv varit fyllda av arbete, slit och sorg: ”de födde, arbetade och tänkte, men de visste sin plats. Genom mannen levde de utåt, inåt var de som djupa källor”.⁵⁵

De ”djupa källorna” av kvinnokunskap som de äldre kvinnorna besitter kan förstås genom Michel Foucaults begrepp underkuvad kunskap. Med begreppet avses både historiskt bortglömda eller undanträngda kunskaper samt former av eller positioner för kunskap som av samhället diskvalificerats som marginella och mindre värda. Genom att identifiera dessa, och lyfta fram dem som en motvikt till de etablerade kunskaperna, menar Foucault att man skapar ett motstånd mot den rådande maktordningen.⁵⁶

Ambivalensen i den unga huvudpersonens attityder är avslöjande, likaså i den feministiskt och samhälleligt upplysta kvinnans resonemang i början, då hennes medvetenhet ställs mot huvudpersonens livshistoria som snarare präglats av sed, banala drömmar och omedvetenhet. Huvudpersonens kontakt till yttervärlden utgörs av veckotidningars reportage om Hagaprincessorna och sommarnätternas bilutfärder till de närliggande byarnas dansbanor. ”Hur var det möjligt att leva så omedvetet” frågar hon senare sig själv:

Vad hände i republiken Finland. Vem regerade i landet, vem bestämde vad syfabriksflickorna skulle ha i lön eller vad direktörerna på Outokumpu hade. Att deras arbete var så mycket värdefullare för det här landet än flickornas, eftersom de hade så mycket mera lön och bodde flott i villa och reste, som flickan från skärgårdskommunen reste mellan staden och byn, utan att se att det byggdes en damm som skulle förstöra vattnet.

53. Ibid., s. 137.

54. Ibid., s. 45 och 29.

55. Ibid., s. 75.

56. Foucault, ”*Society Must be Defended*”, s. 6–8.

Utan att se att röken som lade sig i sänkorna mot bäcken var gift. Att barnet hon väntade och gladdes åt skulle inandas gift och inte mera kunna hindra fabriken från att bygga en damm. – Dammen som skulle stänga in havet så att fisken dog, så att människorna inte längre kunde få sin bärning ur det. Barnet hon bar på skulle aldrig få se trädet växa i byn om hon inte själv började tänka.⁵⁷

I utdraget kopplas kön, klass och exploatering av miljön samman med frågor om okunskap, och därmed avslöjas samhällets underliggande hierarkier enligt vilka gruvarbetet och industrin är viktigare och mera värda för samhället än ”syfabriksflickorna” och omsorgen om miljön. Varken direktörerna eller flickan ser den skada som dammen kommer att orsaka. På så sätt glider deras (o)kunskaper samman, och blottlägger det som också Foucault pekar på: så länge de underkuvade kunskaperna är gömda och inte har identifierats är de ”icke-kunskaper” utan någon effekt eller verkan. För att den underkuvade positionens potential ska realiseras, måste den med andra ord först identifieras.

Utdraget ovan kan tolkas så att huvudpersonen framhåller att tänka själv som en väg ut ur okunskapen, och därmed även förtrycket och exploateringen. Men i den småbrukarfamilj som huvudpersonen kommer ifrån finns det inte tid för utbildning, ”vi skulle inte tänka, vi skulle bedja och arbeta. [...] Vi behövde inte andra kunskaper än dem som serverades i folkskolan färdigtuggade och urvattnade som lärarfruns klimpsoppa”.⁵⁸ Utan högre utbildning har flickorna från byarna inte många alternativ. ”Var fanns möjligheterna. Var fanns de upptrampande spåren som andra gått och man fick följa”, frågar sig huvudpersonen, ”i farmors förspilda liv, i mormors kamp, i mors?”.⁵⁹ Om frågan ställs mot bakgrunden av den ekofeministiska teorin och begreppet underkuvad kunskap är svaret kanske att de finns just där, hos de tidigare kvinnogenerationerna och i de traditioner de förvaltar. Trots huvudpersonens internaliserade förakt mot kvinnolivet antyds i romanen att de gamla kvinnorna, med sina djupa källor, vet något mera än direktörerna på Outokumpu – och att deras kunskap orsakar mindre skada i världen.

57. Lindén, *Första damernas*, s. 103–104.

58. *Ibid.*, s. 67.

59. *Ibid.*, s. 59.

I romanens inledande scen närmar sig den pålästa och upplysta kvinnan ett liknande resonemang. Rummet är fyllt med böcker, men hennes uppmärksamhet dras mot den outforskade älven. På följande sida minns hon den stora konferens hon besökt. Hon beskriver hur hon lyssnade på kvinnorna som talade och upplevde deras ord som

tolkningar av och teorier om en verklighet vi aldrig känt och aldrig deltagit i. Som utväxter ditopererade på en främmande kropp. Men detta stod inte klart för någon av oss. Vi försökte förstå, försökte känna och delta i. Vi har byggt våra rum i vakuum. Inifrån rummen har vi betraktat. Inifrån våra vardagsrum, jungfrubur och forskningsanstalter. Och utanför i ständig rörelse världen.⁶⁰

Böckerna och konferenserna tycks här otillfredsställande, något i det rådande systemet för utövandet av vetenskap skaver. Kvinnans upplevelse av den vetenskapliga sfären som alienerande finner gehör i (eko)feministisk vetenskapsteori som ifrågasatt den västerländska vetenskapens utgångspunkter och själva strävan efter att producera objektiva sanningar. Bland andra Merchant har konstaterat att ”vetenskapliga sanningar produceras i en könsdikotomiserad social och vetenskaplig värld, de avslöjas inte, som logiska positivist menar, genom en objektiv spegel”.⁶¹ Men själva insikten att kunskap produceras utifrån vinklade positioner erbjuder i sig inga verktyg för att kunna säga något om den ”verkliga” världen, all kunskap blir i sådana fall relativ. Ett användbart koncept i sammanhanget blir då det med underkuvad kunskap beslätade begreppet situerad kunskap (*situated knowledge*). Begreppet myntades av Donna Haraway, som understryker att allt vetande och alla sanningsanspråk är subjektiva och därmed ofullständiga och beroende exempelvis av subjektets geografiska, historiska och kroppsliga position. Hon menar att relativismens motsats inte är total, entydig kunskap, utan ofullständiga former av

60. Ibid., s. 7–8.

61. Merchant, *Earthcare*, s. 62. ”Scientific truth is actually produced through a gender-dichotomized social and scientific world, not revealed, as for the logical positivist, through an objective mirror. Because women have historically been excluded from power, they have not participated in the debates and discourses that defined their own ‘nature’.” Översättning till svenska: K.K.

kunskap som är lokala, och lokalisierbara.⁶² Haraway fäster särskild vikt vid blicken som en metafor för att granska kunskapsproduktionen och visar hur uppfattningar om syn, perspektiv och ögats mekanismer använts ”för att distansera det vetande subjektet från alla och allt i den oinskränkta maktens intresse”.⁶³

I ljuset av Haraways begrepp ter sig upplägget i den inledande scenen i *Första damernas* ännu intressantare, genom det sätt den understryker frågan om position och perspektiv, och problematiserar ”vakuumet” som en plats för kunskapsproduktion. Den medvetna kvinnan som för ordet i de inledande avsnitten beskriver sitt arbete på följande sätt: ”Jag forskar, det gäller att framkalla bilderna så, att baksidorna av speglarna sammanfaller och visar oss nya former, en ny helhet som pekar mot andra lösningar”.⁶⁴ Genom det sätt kvinnan här vrider på blickmetaforiken, framkallar, speglar och avslöjar baksidorna, avtäcks även de underkuvade och situerade positionerna, och därmed omförhandlas frågan om kunskap och avslöjas möjligheten till ”nya former” och ”andra lösningar”.

Både Foucault och Haraway utmanar gränserna för och formerna av kunskap, och Haraway betonar dessutom den underliggande antropocentrismen i förståelsen av begreppet. Breddandet av kunskapsbegreppet tar ytterligare ett steg i romanen om man, utöver att granska kvinnornas underkuvade och situerade kunskap, också inkluderar den kunskap som den ickemänskliga naturen i *Första damernas* besitter.

TRÄDETS TID

Parallellt med kvinnogenealogin i *Första damernas* skildras ett träd som växer i dalen. ”Trädet har vandrat med människorna. Varit deras vän, gett dem veden till elden, stockar till hyddan, virke till farkoster”.⁶⁵ Avsnitten i *Första damernas* som handlar om trädet är insprängda i den realistiskt berättade historien, de utspelar sig delvis i ett obestämt förflutet, en slags mytisk tid från vilken urmödrarnas kunskap här-

62. Haraway, ”Situated knowledges”, s. 584.

63. Ibid., s. 581, ”To distance the knowing subject from everybody and everything in the interests of unfettered power”. Översättning till svenska: K.K.

64. Lindén, *Första damernas*, s. 9.

65. Ibid., s. 36.

stammar och där rötterna till de förtryckande systemen söks. Mot slutet av romanen flyter trädets tid samman med berättelsens realistiska stråk.

I artikeln ”Den kvinnomedvetna prosan efter 1970” menar Merete Mazzarella att den ekologiskt betonade symboliken i *Första damernas* växer ”ut i sagans och mytens riktning” och att trädet i romanen blir ett slags ledmotiv för detta.⁶⁶ Liksom romanens krukväxter bär även trädet, vars öde verkar vara besläktat med kvinnornas, på en laddad symbolik. Olika världs- och livsträd är vanligt förekommande i olika mytologier, från Kunskapens träd i Edens lustgård, till asagudarnas Yggdrasil. Traditionellt har träd symboliserat liv, kunskap och visdom. Där krukväxternas och flickornas öden tvinnades samman av trånga livsutrymmen, sammanförs trädet och kvinnorna alltså snarare genom de underkuvade och situerade kunskaper som bägge bär på.

Många gånger gav trädet upp och höjde sin krona uppåt mot sfärerna ovanför den lilla kommunen. Och lyssnade det tillräckligt noga kunde det höra larmet av större strider, byarnas var som ett eko. Det är svårt för människorna att vara självständiga, det måste trädet ha förstått. [...] Det stövlade en här över Europa. Klackarna slog hårt i marken, trädets rötter vibrerade, människorna krossades, gränser flöt bort. Vad hände i trädet när blixten klöv kontinenten, när det vita ägget föll, ägget som bar undergångens frö. Då måste trädet likt en gammal kvinna ha anat sitt slut.⁶⁷

Trädet, liksom den gamla kvinnan som det jämförs med, har fått bevittna människornas strider och sett förödelsen de lämnat efter sig. När ”det vita ägget”, en allusion till atombomben, faller är det uttryckligen trädet och kvinnan som anar undergången, och som ställer sig kritiska mot kriget och de nya metoderna med vilka det förs. Men trots detta erbjuder trädet likt en självuppoffrande urmoder skydd åt människorna utan att be om något i gengäld.

Människan tog för sig. [...] öknarna bredde ut sig men trädet hittade nya dalar, nya berg, bredde ut sig på nytt. [...] på gårdarna fanns gårdsträdet som skyddade mot olycka, i skogen tusentals träd som gav

66. Mazzarella, ”Den kvinnomedvetna prosan efter 1970”, s. 331.

67. Lindén, *Första damernas*, s. 38.

virke, gav allt människan behövde. Hon kunde gå in bland stammarna, försvinna spårlöst, jaga, söka skydd mot fienden. Skogen förrådade inte människan.⁶⁸

Skogen och trädet har samexisterat med människorna, och klarat sig trots att ”människorna tog för sig”. Trädet erbjöd skydd och föda till människorna, tills ”män i svarta portföljer kom till byn, gick in i skogen, började räkna träden. Yxorna kom igång, stockarna flöt bort längs älven, for in i fabriken, kom ut som varor”.⁶⁹ Citatet skildrar slutet på den historiska, matriarkala tiden och hur den fredliga samexistensen byts ut mot exploatering utan konsekvens- eller hållbarhetstänk.

Beskrivningen av hur den historiska tiden i romanen tar slut kan förstås som besläktad med det resonemang som Carolyn Merchant lägger fram i *The Death of Nature*. Där argumenterar hon för hur den organiska världsbilden, som fram till den vetenskapliga revolutionen var rådande, såg jorden som en levande organism och alla delar av den som ömsesidigt beroende av varandra. Naturen sågs som feminin, antingen som en vårdande Moder Jord, vilket moraliskt hindrade människor från att exploatera dess råvaror i någon större utsträckning, eller alternativt som en vild och okontrollerbar kraft som måste tämjas. Under framväxten av den naturvetenskapliga revolutionen och tidiga former av marknadsekonomi ersattes den organiska världsbilden successivt av en mekanisk sådan, där jorden uppfattades som icke-levande och maskinlik och därför fri för människan att utnyttja. Medan bilden av naturen som moderlig försvann, förstärktes den senare metaforen, och tanken om kontroll och dominans.⁷⁰ Sekvenserna med trädet återskapar en kontakt mellan den bortglömda, historiska tiden och berättelsens realistiska nutid, genom att den mytiska tiden an efter övergår i och blandas med romanens realistiska spår. På så sätt utmanas också tanken om historien som en lineär utveckling och tidslinje, en föreställning som bland andra Merchant påpekat är förbunden med ett västerländskt upplysningsideal.⁷¹

68. Ibid., s. 36.

69. Ibid.

70. Merchant, *Earthcare*, s. 76–80.

71. Ibid., s. 70.

Till slut ska ändå det sista trädet i dalen också huggas ner, bereda plats för vägen som ska dras som ett rakt streck. Männen grälar om vägen ska gå över åkern eller längs skogskanten, och verkar ha internaliserat den mekanistiska världsbilden och uppfattningen av naturen som i första hand en råvara för dem att nyttja: "[a]tt det stod ett träd i vägen tänkte ingen på. Träd sågas ner, av träd får man ved och det här var gammalt och inte mycket värt. Krokigt och grenigt, en sälg, som inte gav en enda stock".⁷² Kvinnorna i byn motsätter sig att trädet ska huggas ner, de besitter kunskapen om att trädets värde kan mätas i annat än de varor det kan producera. I romanens verklighet förblir byns kvinnor dock lojala mot sina män och protesterar därför inte. Som huvudpersonens mormor och farmor vet de här kvinnorna sin plats, "genom mannen levde de utåt, inåt var de som djupa källor".⁷³ Följaktligen realiserar varken trädets eller kvinnornas kunskap, deras kunskapskällor förblir oidentifierade. Men parallellt med det realistiska berättandet i *Första damernas* skildras även en alternativ utopi, i vilken byns kvinnor ockuperar trädet och bosätter sig vid dess fot och bland grenarna:

Alla kvinnorna i byn samlas för rådplägning utan en tanke på, vilken sida mannen står på. Sedan går de över åkrarna nära varandra, som en enda stor kvinnokropp, går rakt fram och männen blir vilsna och besvärade. Vad kan man göra med så många kvinnor som man inte kan ta i med hårda händer, vad kan man säga till dem som inte förstår sig på paragrafer och Väg- och vattens bestämmelser.

Kvinnorna ockuperar trädet. Gör det bekvämt för sig bland grenarna. Har sticksömnen med, har bra nytta av vinden som vaggar barnen, så att de kan samtala och inte behöver känna sig ensamma och utsatta. Till kvällen gör de upp eldar i dalen, kokar mat i stora grytor. Då är männen redan så hungriga att de börjar närma sig kvinnorna.⁷⁴

I de utopiska avsnitten synliggörs inte bara värdet i de kunskaper som kvinnorna bär på, utan även den potentiella kunskap som trädet besitter. Ockupationen av trädet kan förstås utifrån de många exempel på

72. Lindén, *Första damernas*, s. 146.

73. *Ibid.*, s. 75.

74. *Ibid.*, s. 147.

trädskyddsrelser som återfinns i ekofeminismens och miljörelsens historia, och kvinnornas lyhördhet för trädets värde kan alltså förstås utifrån samma principer som den aktivism som ekofeminismen har en bakgrund i. Samtidigt är trädockupationen i *Första damernas* inte helt problemfri. De dualistiska kategorierna kvarstår, och kontrasteras här mot varandra. Kvinnorna och trädets, och i förlängningen den ickemänskliga naturen, står som symboler för visdom, liv, omsorg, och kontrasteras mot den militarism och kärnkraft som männen med sina yxor, krig och sin utvecklingsiver driver, uppenbarligen oförmögna att lösa konflikter med annat än "hårda händer"– eller att ens tillreda en måltid.

I slutet av citatet börjar männen ändå närma sig kvinnorna och trädets, i en antydning om att konflikten nu ska lösas. Genom utopin får berättelsen om trädets alltså ett hoppfullt slut, även om det i berättelsens realistiska tid trots allt huggs ner. I det följande avsnittet i artikeln utforskar jag de sätt på vilka dualismkategorierna i *Första damernas* närmar sig varandra, och vilka kunskapspotentialer sådana möten kan avslöja.

PARTNERSKAPSETIKENS SAMTAL OCH UTOPIER

Berättelsen om trädets vandring med människorna kan genom Carolyn Merchants partnerskapsetik förstås som en gemensam historia, ett gemensamt narrativ, och omsorgen om varandra som ett gemensamt ansvar. På det här sättet realiserar alltså redan fiktionen och litteraturen i sig denna etik, genom att skapa narrativ och förena också till synes olika och motsatta aspekter med varandra.

Merchants partnerskapsetik utgår från feministisk teori och kvinnors historiska erfarenheter av miljövard, men hävdar för den skull inte att kvinnor skulle besitta en särskild förmåga att ta hand om naturen, eller att det skulle finnas någon inneboende närhet mellan kvinnor och natur.⁷⁵ Dessa tankar genljuder bland kvinnorna i *Första damernas*, som inte är ute efter att överta maktordningen, utan i stället vill "säga till varandra [...] att vi inte längre vill ha krig och hjältar, utan människor som känner ett ansvar för det som jorden

75. Merchant, *Earthcare*, s. 222.

burit på och utvecklat så länge”.⁷⁶ Citatet kan förstås som att det inte är kvinnorna eller männen, utan människorna som gemensamt ska känna ett ansvar för naturen. Därtill är inte heller kunskapen om naturen i *Första damernas* reserverad endast för kvinnorna, utan hör till alla som levt nära den. ”Vi har börjat lyssna till viskningarna ur jorden”, berättar huvudpersonen och syftar på samhällets utsatta, ”vi som levt nära jorden kan inte undgå att höra”.⁷⁷ I *Första damernas* är det sociala perspektivet ständigt närvarande, och utöver kvinnorna kopplas frågan om klass samman både med kunskapstematiken och med frågan om miljön. Också i det här avseendet korresponderar Merchants partnerskapsetik med den syn som kommer till uttryck i *Första damernas*, då etiken hämtar inslag inte bara från feministisk teori, utan också från den sociala och socialistiska ekologins sätt att beakta sambanden mellan ekonomiska system, människor och miljö.⁷⁸

Utöver fiktionen, som tack vare sin form i sig synliggör det gemensamma narrativet mellan människor, och mellan människorna och den ickemänskliga naturen, blir samtalet en annan nyckel till att skapa en relation samt ömsesidig förståelse och gemenskap. I *Första damernas* är samtalet ett begrepp som återkommer i de utopiska avsnitten, och som därför kan förstås som nära förbundet med den balans och harmoni som Merchants partnerskapsetik ska möjliggöra. Den sortens utopi ger också *Första damernas* ett smakprov på:

Om alla män vägrat att göra militärtjänst, vägrat att ta till vapen. [...] stannat kvar i byarna och fortsatt skörda, ta in skörden och plöja för vintern. Gått i byarna och samtalat, satt sig under trädet och hållit rådslag. Insett att vi inte kom hit för att döda varandra, utan för att föra vidare. Då hade trädet tid inte varit utmätt. Grönskande hade det stått, med grenarnas skydd över jorden.⁷⁹

Utdraget ovan låter förstå att samtalet möjliggör insikten om att våld och dödande inte är en utväg, utan att lösningen ligger i att vårda, bevara och visa ömsesidig respekt. Den här respekten sträcker sig

76. Lindén, *Första damernas*, s. 143.

77. Ibid., s. 66.

78. Merchant, *Earthcare*, s. 222.

79. Lindén, *Första damernas*, s. 122.

även till trädet, och i förlängningen hela den ickemänskliga naturen. Merchant betonar i sin etik vikten av ett jämlikt och hållbart partnerskap mellan människor och den ickemänskliga naturen, och dessutom att naturen ska ses som ett aktivt subjekt. Samtalen och insikterna sker i nära anknytning till trädet, både i utdraget ovan och i utdraget där kvinnorna ockuperar trädet. Närheten till trädet befrämjar alltså förstäelsen och respekten för både andra människor och den ickemänskliga naturen. Förstått på det här sättet är trädet ett självständigt subjekt, vars närhet har en inverkan på sin omgivning.

Också trädets värde, samt de effekter en nerhuggning av trädet har för andra arter än människan skymtar: ”när fåglarna återvände och flög in i dalen måste de störta till marken eller flyga vidare”.⁸⁰ Att trädet är ett hem för många arter, och över huvud taget är en mycket större och mer komplex helhet än människorna förmår förstå, antyder även följande citat:

trädet stod mitt i dalen och var som en stad, många hus, många rum, blad som människor. Vi levde i trädet som i Chikago (sic). Jag tror det var många grenar vi aldrig kom fram till, som en stad med okända gator där människor bor.⁸¹

Att trädet och dess grenverk jämförs med en storstad, och människorna med blad, indikerar människans litenhet i förhållande till helheten, att det finns en gräns för det mänskliga vetandet, att det finns grenar och gator i trädet, och i världen överlag, som vi aldrig kommer att upptäcka. Samtidigt uppstår också en vridning av kategorierna natur och kultur, trädet och dess grenverk blir en metafor för kulturen, den urbana miljön blir en slags natur.

Samma bild av trädet som en okänd stad återkommer när huvudpersonen beskriver den första tiden ihop med Lenne: ”Han blev som ett träd, som en stad med okända gator.”⁸² Citatet kan förstås som att det också människor emellan finns olikheter och upplevelser av främlingskap, och att de måste respekteras på samma sätt som

80. Ibid., s. 148.

81. Ibid., s. 34.

82. Ibid., s. 113.

olikheterna arter emellan. Det visar sig att kategorierna i stället för att vara varandras motsatser, i själva verket återfinns i varandra, sammanflätade i en nära relation. I slutet av *Första damernas* har kvinnan lämnat rummet och sökt sig ut i landskapet. Rummet där hon befann sig i början är nu mörkt och tomt, perspektivet är inte längre den utomstående betraktarens. ”Jag går under träden. – Byn – tiden – landet vi levde i, allt måste förstås”, berättar hon, ”men verklighetens väv är mångdimensionell. Jag kan aldrig förstå den utan att uppslukas”.⁸³

AVSLUTNING

Första damernas är en tät roman, såtillvida att den på sina 155 sidor lyckas tematisera system av förtryck, orättvisor och ojämlikhet på ett brett plan, såväl stilistiskt och symboliskt som genom sitt narrativ. Romanen fångar in de ekologiska och feministiska motiven, och visar hur dessa dessutom är kopplade till frågor om klass och kunskap. Den ekofeministiska teori som jag här använt erbjuder tacksamma verktyg för att förstå dessa samband och deras kulturella, sociala och historiska bakgrund, men också, som Merchants partnerskapsetik visar, verktyg för att omförhandla förståelsen av dessa kategorier och deras relation. *Första damernas* tematiserar den komplexa relationen mellan de motiv jag undersökt, genom att både gestalta de underliggande och internaliserade narrativen och makthierarkierna via vilka dessa kategorier vävts samman, och samtidigt ständigt opponerar sig mot dessa, har sönder deras logik, låter kategorierna vridas, blandas och upplösas. De sätt på vilka detta görs visar hur fiktionen möjliggör perspektiv som både avslöjar och överskrider sin samtids perspektiv.

Lindéns roman är således aktuell även i vår samtid, inte minst i förhållande till det sätt på vilket den närmar sig frågor om kunskapsproduktion och medvetenhet och problematiserar dualismkategorierna. Samtidigt visar den här analysen att relationen mellan de feministiska och ekologiska motiven i *Första damernas* är mångfasetterad och kan erbjuda material för flera och fördjupade analyser.

83. Ibid., s. 154–155.

Hundar, kaniner, rådjur

Kollektiv och djur(metaforer) i relation till våldtäkt i Monika Fagerholms Vem dödade bambi?

MONIKA FAGERHOLMS *VEM DÖDADE BAMBI?* (2019) är en roman om våldtäkt, belönad med bland annat Tollanderska priset och Nordiska rådets litteraturpris. Fagerholms författarskap hör till de viktigaste i såväl finlandssvensk som nordisk nutidslitteratur.¹ Romanen kretsar kring den brutala gruppvåldtäkten på Sascha Anckar, en flicka från ett ungdomshem, som äger rum 2008 i den fiktiva förorten villastan, hemma hos den välbärgade pojken Nathan Häggert. Men Fagerholm undviker att skildra själva våldtäkten som en händelse mellan offer och förövare. Tvärtom gestaltas våldtäkten som en kollektiv samhällsangelägenhet, som främst resulterar i att samhället tiger ihjäl brottet. Romanen berättas inte kronologiskt, utan i återblickar och omtagningar. Persongalleriet består av förövarna Gusten Grippe och Nathan, Gustens och Nathans mammor Angela Grippe och Annelise Häggert, Emmy och Saga-Lill, som båda har romantiska relationer med Gusten, Cosmo Brant, som gör en dokumentärfilm om Sascha och våldtäkten, samt ett flertal mer perifera gestalter. Huvudsakligen har romanen två tidsplan, 2008 då våldtäkten sker och även en rättegång – vilken ger förövarna oerhört milda straff, och 2014 när Cosmo försöker göra sin film och tar kontakt med Gusten och Emmy.

Det är Nathan som tar initiativ till våldtäkten, då Sascha lämnat honom efter en kort relation, och även Gusten medverkar i situationen. Brottet och dess efterdyningar blir en ohanterlig prestigeförlust

1. Se t.ex. Kristina Malmio & Mia Österlund, "Introduction", Kristina Malmio & Mia Österlund (eds.), *Novel Districts. Critical Readings of Monika Fagerholm*, Helsingfors: Finnish Literature Society 2016, s. 8, <https://doi.org/10.21435/sflit.9>.

för pojkarnas mammor i den välbärgade villastaden, och Gusten går igenom stora vändor – att pojken Gusten är en central karaktär, är ett ovanligt perspektiv hos Fagerholm som annars skildrar flickskap. Pojkperspektivet ger en annan blick på flickskapet och flickors position i samhället.

Merparten av romanen utgör dess språkdräkt, nämligen Fagerholms säregna språk och stil, som skapar en retorik kring kollektivitet och sexuella hierarkier. Att sammanfatta handlingen är svårt eller omöjligt, just för att den är så centrerad kring språk och uttryckligen språkliga formuleringar. Titeln *Vem dödade bambi?* refererar till Sex Pistols låt "Who killed Bambi" (1979) vars musikvideo till stor del består av klipp från Disneyfilmen *Bambi* (1942) och som innehåller raderna "Murder murder murder / Someone should be angry / The crime of the century".² Referensen sätter fingret på att övervåld mot oskuldsfulla, läs rådjuret Bambi, innebär ett brott av stora proportioner, rentav seklets största övervåld. Samtidigt är det inte självklart att någon alls upprörs över händelsen.

För att skildra kombinationen våld, sexualitet och kollektivitet för Fagerholm in djur, faktiska och metaforiska, i sin berättelse. Dessa finns i blickfånget för min artikel, vars syfte är att granska Fagerholms våldtäktsberättelse i ljuset av kollektivitet så som det framträder i tematik, motiv och berättarperspektiv. Jag analyserar hur förekomsten av djur utgör ett berättargrepp för att skildra våldtäkt och kollektiv. För att blottlägga hur våldtäkten i *Vem dödade bambi?* är en kollektiv angelägenhet fokuserar jag på gemenskapen på en ort, den finländska välbärgade förorten villastan. Att djur är viktiga i Fagerholms roman framgår av titeln som anspelar på rådjur. *Vem dödade bambi?* har ett rådjur på omslaget. Bortsett från titelns rådjur är kaniner och hundar de mest frekventa djuren i romanen.

Denna studie sammanför posthumanism och djurstudier i en granskning av våldtäktsberättelsen. Gilles Deleuzes och Félix Guattaris posthumanistiska begrepp djurblevande (*becoming-animal*), som är starkt sammanbundet med kollektivitet, fungerar som nyckelbegrepp i

2. "Mord, mord, mord / Någon borde vara arg / Århundradets brott". Översättning till svenska: A.N.

min analys.³ I analysen manifesterar sig detta angreppssätt genom att jag undersöker hur djurblivanden fungerar och blottlägger maktstrukturer knutna till våldtäkt. Djurblivande definierar jag med Deleuze och Guattari som ett motstånd mot idén om ett fast mänskligt subjekt och som en möjlighet att skapa eller bli något nytt.⁴ Djurblivanden sker genom att den enskilda individen blir del av en flock eller allians och lämpar sig därför väl som styrande begrepp i min analys av hur det kollektiva strukturerar Fagerholms våldtäktsberättelse. Blivandena hör även samman med begreppet flyktlinjer som innebär en rörelse bort från ett förtryckande sammanhang, men alliansen och multipliciteten – det vill säga ett tillstånd där subjekts- och objektspositioner löses upp till förmån för en mer flytande struktur – är en central del av blivandet.⁵ Deleuzes och Guattaris begrepp har kritiserats för att vara alltför antropocentriskt och endast beakta djur som metaforer för mänskliga tillstånd.⁶ Jag bemödar mig därför om att granska djuren på två nivåer: metaforiskt och konkret. Min tes är att djur och människor är medskapande instanser i berättelsen om kollektiv och våldtäkt. I artikeln undersöker jag vad djuren gör i romanerna, hur djuren kan följas, och hur läsaren genom att följa djuren kan komma fram till en idé om hur kollektivitet, mänskligt och ickemänskligt fungerar, skapar och skapas genom våldtäkten som händelse.

En posthumanistisk läsning av *Vem dödade bambi?* anknyter till frågor om hur relationen mellan materia, kropp och tal eller text ser

3. Gilles Deleuze & Felix Guattari behandlar blivande i *Tusen platåer. Kapitalism och schizofreni*, Hägersten: TankeKraft Förlag 2015. Om djurblivande och användningar av Deleuze och Guattari i forskningen om Fagerholm, se Kaisa Kurikka, "Becoming-girl of writing. Monika Fagerholm's *DIVA* as minor literature" samt Ann-Sofie Lönngren, "Oppression and liberation. Traditional Nordic literary themes of female human-animal transformations in Monika Fagerholm's early work", Kristina Malmio & Mia Österlund (eds.), *Novel Districts. Critical Readings of Monika Fagerholm*, Helsingfors: Finnish Literature Society 2016, <https://doi.org/10.21435/sfiit.9>.
4. För en sammanfattning av Deleuzes och Guattaris begrepp, se Brent Adkins, *Deleuze and Guattari's A Thousand Plateaus. A Critical Introduction and Guide*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2015, s. 141, <http://www.jstor.org/stable/10.3366/j.ctt1gobr8p> (hämtad 22/9 2021).
5. Gilles Deleuze & Felix Guattari, *Tusen platåer*, s. 52. Se även Adkins, *Deleuze and Guattari's A Thousand Plateaus*, s. 142.
6. Se t.ex. Donna Haraway, *When Species Meet*, Minneapolis: University of Minnesota Press 2007, s. 27.

ut. Det är en läsning som tvingar fram frågor såsom: Kan en kropp, mänsklig eller ickemänsklig, ge samtycke, eller kräver detta språk? Och kan i så fall språket föra kroppens talan? Berättandet, de olika lager av röster som Fagerholm använder sig av såsom blogginlägg, intervju, dokumentärfilm, är centrala i *Vem dödade bambi?*, och detta anger ramarna för hur djurens och människornas kroppar kan förstås och agera. Posthumanismen, som undersöker gränserna för både den humanistiska förståelsen av världen och den mänskliga upplevelsen, flyttar fokus från det språkliga och språkets möjligheter till det icke-mänskliga.⁷ Denna artikel arbetar med djuret både som materiell och kroppslig agens, och som språklig metafor. Jag menar att dessa två till synes motsatta sätt att betrakta djuren kompletterar varandra och måste samexistera för att förståelsen ska stärkas av såväl det metaforiska som det reella djuret.⁸

Monika Fagerholms sätt att arbeta med repetitioner och provokationer har haft stor inverkan på den samtida nordiska litteraturen.⁹ Ann-Sofie Lönngren undersöker utgående från Deleuzes och Guattaris begrepp kvinna-till-djur-transformationer som djurblivande i Fagerholms novell "Patricia Kanin" (1990) och i hennes roman *Underbara kvinnor vid vatten* (1994), och visar hur djurblivandena i dessa verk har en intertextuell parallell till nordisk folklöre. För

7. Cary Wolfe, *What is Posthumanism?*, Minnesota: Minnesota UP 2010, s. xi-xiii.

8. Susan McHugh (som jag återkommer till nedan) problematiserar begreppet agens, som är centralt för posthumanistiska teorier. Hon påpekar det problematiska i att agens ibland fått ersätta begreppet subjektivitet, att detta riskerar att förenkla och förmänskliga det ickemänskliga. Agens bör i stället ses som en kraft bortkopplad från det mänskligt centrerade subjektet. Susan McHugh, *Animal Stories: Narrating across Species Lines*, Minnesota: University of Minnesota Press 2011, s. 4, <https://doi.org/10.5749/minnesota/9780816670321.001.0001>. Därtill finns ingen kroppslighet i en text, eftersom texter är språkliga konstruktioner. Likväl vill jag i det följande använda mig av begreppet "kropp", men notera att det då gäller en textlig kroppslighet.

9. Maria Margareta Österholm skriver om gurliska och queera eller skeva begär i Fagerholms romaner *Den amerikanska flickan* och *Glitterscenen*. Hon använder i sin analys konceptet *gurlisk*, som är en estetisk blandning av feminism, femininitet, gullighet och grotesk. Maria Margareta Österholm, "The song of the Marsh Queen. Gurlisque and queer desire in Monika Fagerholm's novels *The American Girl* and *The Glitter Scene*", Kristina Malmio & Mia Österlund (eds.), *Novel Districts. Critical Readings of Monika Fagerholm*, Helsingfors: Finnish Literature Society 2016, <https://doi.org/10.21435/sflit.9>.

Lönngren innebär djurblivandet hos Fagerholm ett tecken på identitetsmässig instabilitet, samt en flyktlinje och kritik av en omöjlig kvinnoroll.¹⁰ I *Vem dödade bambi?* finns inga sådana direkta transformationer, däremot finns där en stark närhet till djur och den närheten är en viktig beståndsdel i romanens våldtäktsnarrativ.

TIDIGARE STUDIER AV VÅLDTÄKT I LITTERATUREN

Fagerholms roman skildrar sexualiserat våld. Sexualiserat våld innebär ett systematiskt och strukturellt våld och inkluderar övergrepp som kränkningar, våldtäkt och incest, som kvinnor och andra marginaliserade grupper utsatts för historiskt och utsatts för i dag.¹¹ Susan Brownmiller menar att våldtäkten inte är sexuell till sin natur, utan ett uttryck för makt, grundat i ett patriarkalt samhälle, ett synsätt som fått genomslag sedan Brownmiller lanserade det på 1970-talet.¹² Utifrån denna syn är våldtäkten inte ett separat fenomen, utan starkt knuten till den omgivande miljön och det kollektiv som omger de inblandade individerna. Uppfattningar om vad som utgör sexualiserat våld och våldtäkt formas av och mellan olika aktörer, röster och genrer i specifika historiska och kulturella kontexter. Idéer om exempelvis klass, etnicitet och ålder påverkar skapandet av våldtäktsnarrativ och hur offer respektive förövare uppfattas.¹³

10. Lönngren, "Oppression and liberation".

11. Jeff Hearn, *The Violence of Men*, London: Sage 1998; Stina Jeffner, *Liksom våldtäkt... typ. Om betydelsen av kön och heterosexualitet för ungdomars förståelse av våldtäkt*, Uppsala: Uppsala UP 2001; Liz Kelly & Jill Radford, "Sexual violence against women and girls", Rebecka Emerson & Russel Dobash (eds.), *Rethinking Violence against Women*, London: Sage 1998; Eva Lundgren, *Våldets normaliseringsprocess*, Stockholm: ROKS 2004; Nea Mellberg, *Mäns våld mot kvinnor. Synliga mödrar och osynliga barn*, Uppsala: Uppsala UP 2004; Jenny Westerstrand, *Mellan mäns händer. Kvinnors rättssubjektivitet, internationell rätt och diskussioner om prostitution och trafficking*, Uppsala: Uppsala UP 2008.

12. Susan Brownmiller, *Against Our Will: Men, Women and Rape*, New York: Bantam Books 1975.

13. Tanya Serisier, "A new age of believing women? Judging rape narratives online", Ulrika Andersson, Monika Edgren, Lena Karlsson & Gabrielle Nilsson (eds.), *Rape Narratives in Motion*, Cham: Palgrave Macmillan 2019, s. 199–222, https://doi.org/10.1007/978-3-030-13852-3_9.

Våldtäktsnarrativ inom litteratur och kultur har traditionellt undersökts som en del av traumaforskning.¹⁴ Skillnaden mellan de romaner traumaforskningen främst ägnat sig åt och *Vem dödade bambi?* är att den senare behandlar ortens trauma snarare än den enskilda individens, dock finns likheter i hur språkets möjligheter tematiseras. Antologin *Rape in Stieg Larsson's Millennium Trilogy and Beyond* granskar våldtäktskildringar i kriminallitteraturen. Med utgångspunkt i den trop som Stieg Larssons romankaraktär Lisbet Salander utgör, en slags gotisk Pippi Långstrump som hämnas på sin våldtäktsman och gör våldsamt motstånd när hon utsätts för övergrepp, undersöks hur kriminallitteraturen (nordisk och engelskspråkig) skildrar våldtäkt, agens och subjektivitet.¹⁵ Priscilla Walton visar hur våldtäktskildringar kan användas för att uttrycka social kritik och öppna upp för frågor om offerskap och makt. Exempelvis beskrivs hur Larssons böcker har en feministisk och politisk potential och agenda – vilket dock blir något påklistrat i och med att de samtidigt frossar i våldsamma sexskildringar.¹⁶ För min undersökning är de berättarmönster som identifieras i antologin relevanta, eftersom Fagerholm i sina texter parafraserar populärlitteratur, bland annat kriminallitteraturen.

Vem dödade bambi? kan betraktas som en kollektivroman, vilket jag, med stöd hos Johan Landgren, definierar som en roman som följer en grupp människor och som kan läsas genom ett raster av kollektivitet.¹⁷

14. Sonya Andermahr & Silvia Pellicer-Ortín (eds.), *Trauma Narratives and Herstory*, Cham: Palgrave Macmillan 2013. Antologin samlar artiklar som på olika sätt undersöker traumanarrativ och kvinnligt berättande, se exempelvis inledningen.
15. Begreppen agens och subjektivitet kan här förtjäna ytterligare en kommentar. Agens syftar i detta sammanhang på offrets förmåga till handling, medan subjektivitet används för att lyfta fram offret som mer än vad epitetet offer antyder.
16. Priscilla Walton, "The girl who pays our salaries". Rape and the bestselling Millennium Trilogy", Berit Åström, Katarina Gregersdottir & Tanja Horek (eds.), *Rape in Stieg Larsson's Millennium Trilogy and Beyond*, Cham: Palgrave Macmillan 2013, s. 65, <https://doi.org/10.1057/9781137291639>.
17. Johan Landgren har använt idén, eller snarare idéerna, om kollektivromanen som ett raster för att se om det breddar förståelsen av Ivar Lo-Johanssons roman *Traktorn*. Olika kollektiv kan överlappa varandra och därmed skapas konflikter. De kollektiv Landgren läser om hos Lo-Johansson är fulla av sådana konflikter: "I *Traktorn* finns det en genomgående problematisering av det kollektiva, och överlag en stark pessimism." Johan Landgren, "Det förbannade kollektivet. En studie av det kollektiva i Ivar Lo-Johanssons *Traktorn*", *Samlaren: tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning* 132, 2011, s. 144–187.

Jag kommer här visa hur det kollektiva berättandet och djurtematiken samverkar för att skapa narrativ om samhällsgemenskap och -splittring kring villastadens reaktion på våldtäkten.

VÄXLING MELLAN TAL OCH TYSTNAD

Den som utsatts för gruppvåldtäkten, Sascha, har en betydligt mer perifer roll i romanen än våldtäktsoffer konventionellt har i den genre som kallas traumalitteratur.¹⁸ I stället är *Vem dödade bambi?* en berättelse om det kollektiv som omger våldtäkten. I sin recension av romanen skriver Julia Tidigs: "[Fagerholm] är inflytelserik men har samtidigt inga efterföljare – för det är hennes stil för säregen, paradoxalt nog genom att exponera språket som lånat, citerat, använt, kollektivt."¹⁹ I artikeln "Tänka på sig såsom en berättelse" utvecklar Tidigs idén om hur flerspråkighet, jargong och musikaliska textreferenser skapar gestalternas förståelse av sig själva.²⁰ Tidigs menar alltså att Fagerholms stil visar hur språk per se är just kollektivt; jag håller med Tidigs om detta, och i förlängningen läser jag det som att Fagerholms stil, genom sina parafraaser och sin intertextualitet, i sig är kollektivt.

Med att stilen är kollektiv menar jag att Fagerholm på en narratologisk nivå använder sig av stilistiska grepp, såsom citat och parafraaser för att skapa ett mångfasetterat perspektiv på de händelser som skildras. Jag menar inte att Fagerholm skildrar personer som anser sig tillhöra ett kollektiv – snarare känner de ensamhet, men ensamheten upplevs i relation till både orten villastan och till ett socialt sammanhang på internet – vilket blir tydligt genom karaktären Emmys bloggande och problem med nättroll, samt genom hur media skriver om våldtäkten och hur media skrivs fram av Fagerholm. Genom att Sascha vägrar tala gör hon motstånd mot det offernarrativ som dominerar berätt-

18. Se exempelvis Laura S. Brown, "Not outside the range: One feminist perspective on psychic trauma", Cathy Caruth (ed.), *Trauma. Explorations in Memory*, Baltimore: JHU Press 1995.

19. Julia Tidigs, "Flickskildraren Fagerholm fokuserar på en gosse", *Hufvudstadsbladet* 10/9 2019, <https://www.hbl.fi/artikel/livet-som-forestallning-eller-att-spela-sitt-liv/> (hämtad 21/12 2020).

20. Julia Tidigs, "Tänka på sig såsom en berättelse: Livsberättande genom jargong och musik i Monika Fagerholms *Vem dödade bambi?*", Nora Simonhjell & Benedikt Jager (red.), *Norsk litterær årbok*, Oslo 2021, s. 101.

telser och vittnesmål om sexuellt våld, ett narrativ som handlar om att offret måste söka upprättelse genom sin berättelse. Samtidigt agerar hon genom sin tystnad i enlighet med den tystnadskultur som råder kring sexuellt våld. Här skildras en porös gräns mellan att vägra tala och att sakna förmåga, eller bli tystad.²¹ Att just Sascha är den som tystnar eller tystas är symptomatiskt, både för Fagerholms fiktionsvärld och för samhället i stort. Sascha är, liksom den tysta och frånvarande men genom sin frånvaro centrala Eddie i Fagerholms roman *Den amerikanska flickan* (2004), en flicka som klassmässigt skiljer sig från de talande flickorna, Emmy och Saga-Lill i *Vem dödade bambi?* samt Doris och Sandra i *Den amerikanska flickan*. Samtidigt framstår Sascha och Eddie som starka och glödande. Genom Fagerholms verk finns därmed trådar av olika flickskap.

Mia Österlund påpekar att Fagerholm använder flickskapet som en trop, och bygger upp parallella flickpraktiker, vilket jag instämmer i. Det uppmärksammar jag exempelvis genom att granska den flicka som är starkast förknippad med djuren, Emmy. Paralleller till Emmy finns i Fagerholms *Lola uppochner* (2012) där den till synes oskuldssfulla Missne dödar sin hamster med en hammare.²²

-
21. Miranda Geust undersöker i sin avhandling pro gradu hur Fagerholm synliggör berättelser om våldtäkt i en tystnadskultur genom de narrativ som romanfigurerna i berättelsen konstruerar, och menar att tystnaden blir ett slags vittnesmål om den samtida synen på våldtäkt och hur denna upprätthåller en tystnadskultur genom att återskapa föräldrade patriarkala narrativ. Miranda Geust, "En vacker dag har vi vänt så många blad att ingenting av det här har hänt". Om våldtäktsnarrativ i *Monika Fagerholms Vem dödade bambi?*, Avhandling pro gradu i litteraturvetenskap, Åbo Akademi 2021, https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/18131/geust_miranda.pdf?sequence=2 (hämtad 8/8 2022). Om hur offerpositionen behöver utmanas, se även Monika Edgren, "Trauma – ett tveeggat narrativ om våldtäkt och som stöd i bevisprövning mot våldtäkt", *Retfärd* 2016:3. För en litteraturvetenskaplig undersökning av hur tystnaden kan läsas, se exempelvis Mia Franck, "Öronbedövande tystnad: flickskildringen i Peter Pohls Anette-böcker", Maria Andersson & Elina Druker (red.), *Barnlitteraturanalyser*, Lund: Studentlitteratur 2008.
22. Mia Österlund, "A work you cannot explain, only experience'. The struggle with readability in the reception of Monika Fagerholm's *Lola uppochner*", Kristina Malmio & Mia Österlund (eds.), *Novel Districts: Critical Readings of Monika Fagerholm*, Helsingfors: Finnish Literature Society 2016, s. 141, <https://doi.org/10.21435/sflit.9>.

I det följande gör jag en kort genomgång av djurens plats i litteraturen, för att visa i vilken tradition Fagerholm arbetar då hon intertextuellt skriver fram maktrelationer och komplexa narrativ med djur.

Susan McHugh problematiserar hur djur är del av konst och litteratur men uppvärderar samtidigt de kulturella representationernas betydelse. Hon menar att innehållet (djuren) är oskiljaktigt från formen i vilken det skrivs om dem, vilket innebär att de ickemänskliga alltid är medskapare snarare än passiva instanser.²³ McHugh introducerar begreppet *narrative ethology* för att fördjupa diskussionen om djurens roll i kulturen och konsten.²⁴ Hon menar att formen för djurnarrativ kan fungera som tolkningsnyckel till det samhälle dessa narrativ förekommer i. Hon går så långt att hon påstår att ”zoologi/biologi följer den litterära utvecklingen”.²⁵ Hon redogör också för hur fiktionen historiskt sett fungerat som ett verktyg för att stärka djurens rättigheter – som exempel nämner hon Anna Sewells roman *Black Beauty* (1877), och problematiserar samtidigt hur dessa antropomorferande narrativ påverkat samhällets syn på djur.²⁶ McHugh verkar mena att djurens närvaro i litteraturen formar texten, styr bort narrativet från det mänskliga och blottar sprickor i den mänskliga berättelsen. McHugh anser därtill att etologi, läran om djurs beteende, och fiktion fungerar som medel för affekter och etik,²⁷ vilket jag kommer återkomma till.

En annan aspekt av djurnarrativ lyfts fram av Greta Olson som undersöker hur djurmetaforer används för att beskriva, skriva och skapa bilder av brottslingar. Detta är en ideologisk användning av djurmetaforer som tillskriver diverse brott bestialiska egenskaper.²⁸ Olson uppmärksammar att hon skriver i tiden efter den djurvändning, *animal turn*, som Susan McHugh är del av och som poängterar vikten av att se djur som faktiska varelser och inte endast språkliga fenomen.

23. McHugh, *Animal Stories*, s. 4.

24. *Ibid.*, s. 211.

25. ”Animal science follows literary developments”, översättning till svenska: A.N., *Ibid.*, s. 215.

26. *Ibid.*, s. 212.

27. *Ibid.*, s. 219.

28. Greta Olson, *Criminals as Animals from Shakespeare to Lombroso*, Berlin/Boston: De Gruyter 2013, s. 2, <https://doi.org/10.1515/9783110339840>.

Olson vill ändå göra en undersökning av det språkbruk där djur blir metaforer för kriminalitet, och hon lägger fokus på de författare som använder djurmetaforerna och på vad de gör med dessa metaforer och med dem de beskriver. Olson visar hur djurmetaforerna är bundna till ras och klass, och används för att separera vissa människors beteende från andras, och kategorisera de andras handlingar som djuriska. Detta blir särskilt tydligt när det rör sig om sexualbrott, eftersom djurmetaforer används för att skilja grova, bestialiska sexbrott från "vanlig" kvinnomisshandel.²⁹

Mia Österlund diskuterar hundars och kaniners metaforiska betydelse i relation till queera underströmmar i Tove Janssons *Den ärliga bedragaren* (1982). Hon skriver: "att spåra queera underströmmar i skönlitteraturen genom att undersöka metaforer är [...] ett sätt att lokalisera queerläsningens koordinater".³⁰ Just hundar och kaniner, de djur Österlund undersöker, förekommer också i *Vem dödade bambi?*. I Janssons roman är kaninerna illustrationer i de barnböcker som en av de centrala personerna i romanen, Anna Aemelin gör, medan hunden är (inom romanens ramar) verklig – hos Fagerholm finns både verkliga och fiktiva kaniner och hundar, och fiktionaliseringen av djuren är en viktig del av berättelsen. I *Vem dödade bambi?* manifesteras de fiktiva djuren bland annat i en affisch för Cosmos planerade dokumentärfilm om våldtäkten, som Emmy och en kanin fotograferas till, samt i en sång om små hundar som Emmy skriver i sina försök att bli *singer-songwriter*.

Ann-Sofie Lönngren granskar hur djur agerar i den mänskliga kulturen. I sin undersökning av transformationer från människa till djur konstaterar hon: "analysen består av användandet av metoden *att följa djuret*".³¹ Att följa innebär här att "gå bortom användandet av djuret

29. Ibid., s. 1.

30. Mia Österlund, "Queera underströmmar i Tove Janssons poetik. Från muminsviten till *Den ärliga bedragaren*", Åse Marie Ommundsen, Per Thomas Andersen & Liv Bliksrud (red.), *Modernitet, barndom, historie. Festskrift til Harald Bache-Wiig*, Oslo: Novus forlag 2016, s. 121–139. Se även Kathryn Bond Stockton, *The Queer Child, or Growing Sideways in the Twentieth Century*, Durham: Duke UP 2009; Tison Pugh, *Innocence, Heterosexuality, and the Queerness of Children's Literature*, London: Routledge 2010 och Lydia Kokkola, *Fictions of Adolescent Carnality. Sexy Sinners and Delinquent Deviants*, Philadelphia: John Benjamins 2013.

31. "the analysis consists of applications of the interpretational method of *following*

som enbart spegel för mänsklig mening” och ”att följa de ’spår’ som djur efterlämnar i texter [...] ’spår’ betyder här huvudsakligen ’agens’”.³² Vad jag ser som särskilt intressant hos Lönngren är relationen mellan djuren och det queera, det hon kallar ”den queera potentialen hos relationer mellan arter”.³³ Lönngren menar exempelvis att ”sällskapsdjuret har en potential att utgöra ett hot mot den heterosexuella kärnfamiljen. [Det är] ett slags gränsvarelse med möjlighet att ockupera, utmana och förändra kulturella kategorier”.³⁴ *Vem dödade bambi?* laborerar med queera begär – begär som kontrasteras mot och begripliggörs mot bakgrund av våldtäktsakten – som ett sådant begär kan Emmys och Saga-Lills vänskap och deras triangeldrama med Gusten läsas. Jag menar att djuren kan fungera som en väg till ett sexuellt begär bortkopplat från heteronormativt våld. Den tendens som kan anas, bland annat i Lönngrens text, en syn på dessa gränsoverskridande relationer som ett brott mot *alla* normer, kan och bör dock problematiseras. Det går ju exempelvis utmärkt att vara våldtäktsman och samtidigt vara mycket fäst vid sin katt, och heteronormativa strukturer påverkar också människans syn på och könande av djur.

I gränslandet mellan litterära djurstudier, vilka är en del av den posthumanistiska vändningen, och en bredare posthumanistisk teori-bildning verkar Amelie Björck. Hon använder begreppet zooësis, med vilket hon menar ”djurens sätt att betyda i människokulturen”.³⁵ Björcks förhållningssätt fungerar, menar jag, som en brygga mellan det posthumanistiska och materiella och det metaforiska. Djuren kan, enligt Björck, läsas metonymiskt eller metaforiskt. Enligt Björck har

the animal”, översättning till svenska: A.N., kursivering i originalet. Ann-Sofie Lönngren, *Following the Animal: Power, Agency, and Human-Animal Transformations in Modern, Northern-European Literature*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing 2015, s. 2.

32. ”go beyond the use of animals as mere mirrors for human meaning [...] to follow ’the tracks’ left by animals in texts [...] ’tracks’ essentially indicates ’agency’”, översättning till svenska: A.N., *Ibid.*, s. 27.
33. ”the queer potential of inter-species intimacy”, översättning till svenska: A.N., *Ibid.*, s. 45.
34. ”the pet has the potential to threaten the heterosexual nuclear family. [It is] a kind of luminal creature with the possibility to occupy, challenge and overturn cultural categories”, översättning till svenska: A.N., *Ibid.*, s. 49.
35. Amelie Björck, *Zooësis. Om kulturella gestaltningar av lantbruksdjurens tid och liv*, Göteborg: Glänta 2019, s. 12.

litteraturvetenskapens intresse för djur i litteratur hittills främst varit inriktat på det metaforiska – man har sett djur som liknelser eller symboler för människor eller människors situation i världen. Detta har skett på bekostnad av analysen av det metonymiska, som i stället fokuserar djurens *närhet* till det mänskliga. I litteraturen finns dock det metonymiska med:

Djuren ingår [...] som en metonymisk del av den artöverskridande sociala helheten: de får vittna om sin egen svåra situation som del av det större förtryckssystem i vilket också människor ingår och lider på liknande vis [...] metonymin [blir] den politiska figuren *par excellence* på grund av dess förmåga att visa fram *relationer* mellan del och helhet, effekt och orsak på nya sätt.³⁶

Björck vill ”stanna vid djurens lidande som en del och effekt i statar-systemet i stället för att automatiskt reducera djuret till en bild som främst speglar och stärker en berättelse om människor”.³⁷ Djuren bör alltså inte reduceras till endast metaforer, men vi kan heller inte tro att vi kan tala om djur bortom den mänskliga kontexten. Detta blir relevant i förhållande till den roman jag undersöker eftersom den använder sig av faktiska djur, men även av metaforiska.

ETT POSTHUMANISTISKT SÄTT ATT AVLÄSA BLIVANDE

I det följande redogör jag kort för Deleuzes och Guattaris teorier som är centrala för den posthumanistiska vändningen och för min analys. Blivanden är motsatsen till stabila identiteter eller tillstånd. Blivandet är också ett resultat av kollektivet: ”det är [...] en ren mångfald som förändrar elementen – eller som *blir*.”³⁸ Multiplicitet, vilket avser en kollektivitet som inte reduceras till en massa, men som också är något annat än summan av de individer den består av, kommer från Deleuzes och Guattaris kritik av psykoanalysens upptagenhet vid den enskilda personen eller varelsen.³⁹ Deleuzes och Guattaris motvilja mot

36. Ibid., s. 41.

37. Ibid.

38. Deleuze & Guattari, *Tusen platåer*, s. 52.

39. Ibid., s. 52.

psykoanalysen skär sig mot den psykoanalytiska ingång som traumalitteraturen har. Jag vill dock visa att dessa perspektiv kan fungera som en del av samma narrativ, just genom litteraturen. Traumat kan, menar jag, fungera som en drivkraft i det deleuzianska blivandet. Dessutom påpekar Deleuze och Guattari att det aldrig går att veta om blivandet är av godo eller ondo, vilket blir en kontrast till hur våldtäkten i sig är en brutal erfarenhet. Jag ifrågasätter på inget sätt våldtäktens trauma, men vill visa hur den affirmativa kraften i det deleuzianska blivandet samtidigt kan skapa trauman, som av nödvändighet blir kollektiva, och då i sin tur skapar ytterligare lager av kollektivitet. Det kollektiv som en ort utgör är till viss del ett annat än det kollektiv Deleuze och Guattari beskriver. Orten kan ses som ett kollektiv som definierar dess invånare utifrån fastslagna roller, medan multipliciteten hänvisar till det rakt motsatta.

Jag menar dock att dessa typer av kollektiv samexisterar i *Vem dödade bambi?*. Personerna i romanen försöker bli genom kollektivet samtidigt som kollektivet också hindrar blivandet. Djuren rör sig också mellan de fastslagna identiteterna och de frigörande – liksom mellan de klichéartade metaforerna och en utvidgad agens. I ett avsnitt i sin bok *Tusen plåtår* dissekerar Deleuze och Guattari Sigmund Freuds fallstudie av vargmannen (1918)⁴⁰ och menar att problemet är att Freuds förståelse av fallet utgår från en individ, en enskild man och en enda varg, medan de själva undersöker kollektivitet och kollektivets komplexa agens. Medan Freud ”redan från början bestämt sig för att djur inte duger till annat än att representera ett samlag mellan föräldrarna” ser Deleuze och Guattari djuret som relevant i sig. För min analys av våldtäktsnarrativet kan det dock vara intressant att bära med sig denna dragning till de sexuella undertonerna i djurblivandet.⁴¹ Det sexuella är inte heller irrelevant för Deleuze och Guattari, och de beskriver blivandet som starkt präglad av begär: ”Det gror småbarn i alla mina porer [...] så mycket mer levande och myllrande. [...] *Anusfältet är helt*

40. Muriel Gardiner (red.), *Vargmannen. Freuds mest berömda fall*, Stockholm: Prisma 1974. Vargmannen, Sergei Pankejev, led av djurfobi och anala problem och gick i psykoanalys hos Freud som då tolkade hans dröm om vargar som tecken på en barnneuro som hade sin grund i att Pankejev bevittnat en sexuell akt. I sin analys såg Freud vargen (den enskilda) som en symbol för fadern.

41. Deleuze & Guattari, *Tusen plåtår*, s. 54.

och hållet likt en flock vargar. [...] Flygande anus, blixtnabba vaginor; det finns ingen kastration.”⁴²

Med utgångspunkt i denna kritik läggs här grunden för Deleuzes och Guattaris schizoanalys, en analys som inte slutar i en enskild lösning utan följer en rad linjer och därmed resulterar i en aldrig begränsad mängd betydelser. De menar att man aldrig kan vara en ensam varg, utan alltid är del av en grupp. Multipliciteten är alltså utgångspunkten för den typ av grupp som vargflocken utgör. Deleuze och Guattari tycks, med Adkins formulering, mena att: ”På samma sätt är flocken ett intensivt assemblage. Att fråga hur många som finns i flocken är redan det fel fråga. Den rätta frågan är vilka intensiteter som cirkulerar genom och fångas upp av flocken?”⁴³ *Assemblage* innebär i detta sammanhang ett kollektivt element, bestående av en mängd olika delar i ständig förändring. Blivanden handlar alltså om allianser, och om att bryta mot hegemonier, normer och strukturer. Det handlar om att skapa flyktlinjer, som möjliggör alternativa levnadssätt. Detta innebär att bli något annat än en maktposition. ”De [Deleuze och Guattari] kan inte benämna det som undflyr ’mannen’. Det finns inget man-blivande, eftersom ’mannen’ är den despotiska betecknare som organiserar alla övriga genusbeteckningar.”⁴⁴ Blivande handlar i stället om att inta en minoritetsposition – självvald eller inte, men oavsett accepterad – och därigenom utmana majoriteten.

Idén om flyktlinjer som en möjlighet till förändring behöver dock problematiseras något. Fredrika Spindler skriver i *Deleuze. Tänkande och blivande*:

Å ena sidan producerar flyktlinjen mening, oavsett om det är i konstruktiv, positiv mening eller ej, just för att den sveper bort all tidigare mening. Å andra sidan måste dess värde mätas i förhållande till vad den ännu förmår generera, omvandla eller förvandla: en brusten

42 Ibid., s. 56, 59–60.

43. ”By the same token, the pack is an intensive assemblage. To ask how many are in the pack is already the wrong question. The right question is, which intensities circulate through and are captured by the pack?”, översättning till svenska: A.N., Adkins, *Deleuze och Guattari's A Thousand Plateaus*, s. 39.

44. ”They cannot name what escapes it ’man’. There is no ’becoming-man’, because ’man’ is the despotic signifier that organizes all other gender signifiers”, översättning till svenska: A.N., Ibid., s. 149.

kropp eller hjärna är inte längre meningsfull, och inte heller ett liv förstört av alkohol.⁴⁵

Denna nyansering av flyktlinjen och frågan om den är produktiv eller inte hör på många sätt ihop med det djurblivande som ligger i närheten av våldtäkten.

Att bli minoritet, och som kvinna eller flicka söka sig till djuren – är detta meningsfullt? Kaisa Kurikka skriver beträffande Fagerholms *Diva* (1998) att flyktlinjen är den enda möjliga linje som kan dras genom romanen, eftersom romantexten flyr traditionella skildringar av flickskap och skriver nytt.⁴⁶ Kurikka avläser en sorts metamorfosisk kraft i *Diva*, som skapas av stilen, men också av valet att placera *Diva*, tretton år, i centrum. Genom att använda språket som material blir *Diva* kropp. Det finns en stor skillnad mellan *Diva* och *Vem dödade bambi?*, som ligger i var berättelserna förlägger sitt centrum, och i förlängningen i de politiska aspekterna av romanerna. *Diva* är i sig själv en feministisk figur, en form av bemäktigad flicka, men i *Vem dödade bambi?* finns inga sådana. Där *Diva* är en möjlighet och en brinnande potential, är *Vem dödade bambi?* en sorgesång. Men flykten finns fortfarande med, det är flykten från den slutna och avklarade våldtäktsberättelsen, det är ett motstånd mot hämnd, försoning och upprättelse, det är kanske en hyllning till destruktiviteten.

Donna Haraway har kritiserat Deleuzes och Guattaris teori om djurblivande, och menar att den fantasi om vargflocken som Deleuze och Guattari beskriver inte har någonting med verkliga vargar att göra. Hon uttrycker det så att hon på ett plan vill detsamma som Deleuze och Guattari – uppvärdera det ickemänskliga och ifrågasätta den mänskliga suveräniteten – men att hon ändå blir provocerad av hur Deleuze och Guattari tycks förakta det verkliga, vardagliga och vanliga. Haraway myntar därför begreppet medblivande eller samtillblivelse (*becoming with*) för att beskriva sina relationer med framför allt hundar.⁴⁷ Kärnan i motsättningarna mellan Haraway å ena sidan

45. Fredrika Spindler, *Deleuze. Tänkande och blivande*, Göteborg: Glänta produktion 2013, s. 192–193.

46. Kurikka, "Becoming-girl of writing", s. 39.

47. Donna Haraway, *When Species Meet*, Minneapolis: University of Minnesota Press 2008, s. 27.

och Deleuze och Guattari å den andra ligger i uppdelningen i vilda och domesticerade djur. Haraway påpekar att Deleuzes och Guattaris filosofi handlar om det sublimala eller abstrakta snarare än det jordnära.⁴⁸ Jag uppfattar att grunden till motsättningen mellan synsätten ligger i att Deleuze och Guattari vill destabilisera det mänskliga *subjektet*, medan Haraway ifrågasätter det *mänskliga* subjektet. En förskjutning har alltså gjorts från subjektspositionen som sådan, och huruvida den är möjlig eller produktiv, till idén om det mänskliga. Haraway har i sin tur kritiserats för att alltför mycket fokusera på domesticerade djur och därmed tysta djurens djurvarande eller egenhet till förmån för relationen till människan.⁴⁹ I min analys av *Vem dödade bambi?* återkommer jag till hur dessa filosofier kompletterar och motsäger varandra.

KANINER OCH SMÅ HUNDAR, DET GROTESKT GULLIGA OCH EN SÅRBARHETENS SUBVERSIVITET

Journalisten Kathryn Schulz noterar att historien om Bambi, filmen av Walt Disney (1942) liksom romanen av Felix Salten (1922) är ett av kulturhistoriens mest kända mord. En mor och hennes barn är ute och vandrar i skogen, den första varma vårdagen efter en lång vinter. Publiken ser inte faran komma, inte ens när mordet sker syns det, det är endast ljudet av skott som hörs. Schulz beskriver vidare hur *Bambi* är en impopulär film bland jägare – ett telegram till Walt Disney påpekar att det är olagligt att skjuta rådjur på våren. Skogsvaktare har också reagerat på hur filmen skapat ett ”Bambi-komplex”, det vill säga ett farligt begär att se naturen som god och vilda djur som bedärande och tama, vilket bidrar till att skapa en motvilja mot nödvändig skydds jakt och liknande. Även miljövänner har påpekat hur Bambi-komplexet skapar ett tunnelseende där det inte finns något hälsosamt förhållande mellan människor och resten av naturen.⁵⁰ Detta utgör en bakgrund

48. Ibid., s. 28.

49. Patricia MacCormack, *Posthuman Ethics: Embodiment and Cultural Theory*, London: Routledge 2012, <https://doi.org/10.4324/9781315601670>.

50. Kathryn Schultz, ”Bambi’ is even bleaker than you thought”, *The New Yorker* 24/1 2022, <https://www.newyorker.com/magazine/2022/01/24/bambi-is-even-bleaker-than-you-thought> (hämtad 4/7 2022).

till den ton som sätts av att *Vem dödade bambi?*; Fagerholms boktitel och Cosmos filmtitel, har just detta namn.

De djur som förekommer i *Vem dödade bambi?* är främst sällskapsdjur, alltså den typ av djur som Haraway behandlar. Det handlar inte om deleuzianska flockar. Här finns kaniner och hundar som är reella djur i romanens fiktiva värld. Detta innebär paradoxalt nog ändå en större blivandepotential, i och med att dessa närmast överdomesticerade djur intar en minoritetsposition i förhållande till dels människorna som tar hand om dem, dels de vilda djuren. Djuren förekommer främst i samband med skildringen av Emmy. Redan första kapitelrubriken knyter Emmy till djuren: ”Bultande kaninhjärta (Emmys oro)”. Lönngren relaterar kaninblivandet i ”Patricia Kanin” till lesbiskt begär, vilket har en parallell i Emmys begär till Saga-Lill i Fagerholms roman, och i hur Emmy väljer djuren framför männen. Jag menar att kaninerna i *Vem dödade bambi?* är besläktade med kaninen Patricia, om man studerar Fagerholms övriga verk som intertextuell kontext. Liksom närheten till kaninerna i *Vem dödade bambi?* framstår som ofrivillig, men ändå tröstande, samt skrämmande i sin sårbarhet, är kaninblivandet i ”Patricia Kanin” en slags kraft som inte fullt ut kan kontrolleras:

Patricia lägger sig på sängen, trycker sin ännu knutna näve mot kinden, försöker sluta sina ögon och stänga sina öron.

Det hjälps inte. Kanin är där.⁵¹

Kanin finns.

Kanin är farlig.

Hon ställer in sig för sitt liv.⁵²

Jag läser det som ett gurleskt och närmast groteskt kanin-flick-blivande, på gränsen till det självdestruktiva. Den känsla som frammanas här återfinns i *Vem dödade bambi?*, och kaninblivandet speglas i hur Emmys begär, behov och tillvaro får härbärgeras av kaninkropparna, på ett sätt som är skört och sårbart och samtidigt farligt. Den kanin Cosmo vill att Emmy ska hålla i famnen på fotot till filmaffischen,

51. Monika Fagerholm, *Patricia. Berättelser*, Helsingfors: Söderströms, s. 140.

52. *Ibid.*, s. 152.

är också på sätt och vis besläktad med Patricia. Cosmo är dokumentärfilmare precis som en karaktär i Fagerholms *Lola upptöcker*; dokumentationsmotivet är alltså återkommande hos Fagerholm och det gör det frestande och gångbart att läsa dessa roller och situationer som om de läcker in i varandra.

Emmy i *Vem dödade bambi?* är också nära hundarna. Dels sin egen hund: ”Emmy går i solen med sin hund, en tvåårig ettrig liten tax, som heter Hjärta.”⁵³ Och dels en hund som hon passar, parallellt med arbetet på smådjurskliniken:

Sommarjobbet på smådjurskliniken [...] studier (smådjurskötsel vid ett institut) [...] Men så gick hon ut med hunden, en bortskämd mellanpudel från villastan som inte ville gå någonstans alls men längtade efter matte och husse som lämnat den efter sig då de åkt iväg på sin årliga fjorton dagar långa semesterresa till Italien. Så Emmy och hunden.⁵⁴

Lejonparken mitt i villastan, där hunden alltså hade sitt hem och där Emmy låtit sig anlitas som ”hund-aupair” [...] Pudelns ägare, en veterinärfamilj från villastan [...] Hunden som hette Nöffi (av alla namn!) och inte ville veta av henne.⁵⁵

Hundarna blir en brygga mellan Emmy och andra människor, hon träffar sin blivande pojkvän Mats genom hunden.

”Hej är du hundmänniska?” [...] Han ser på hunden (vilket taffligt bortskämt exemplar, riktig villastadsprodukt).⁵⁶

Och hundarna blir slutligen en del av Emmys sätt att uttrycka sig när hon försöker bli singer-songwriter. Detta innebär att stora delar av det vi får veta om Emmys liv och hennes relation till världen hänger samman med närheten till de olika hundarna.

53. Fagerholm, *Vem dödade bambi?*, s. 21.

54. *Ibid.*, s. 23.

55. *Ibid.*, s. 24.

56. *Ibid.*, s. 204.

Lilla hundsången. [Emmys första sång som singer-songwriter] Småhundarnas kväll. ”The evening of the small dogs. (When I met him).” ”The evening of the very small dogs.” ”The evening of the very very small (and angry) dogs.”⁵⁷

Beskrivningen klingar av naivitet, exempelvis är ordet *singer-songwriter* missuppfattat och får en löjlig klang. Emmys närhet till hundar ligger i linje med hur Amelie Björck använder metonymibegreppet, hundarnas utsatthet och Emmy följer varandra.

Hundarna är ett återkommande motiv hos Fagerholm. Hanna Lahdenperä uppmärksammar dem i Fagerholms *Diva*:

I en central scen sammanfaller dock språk och kropp. Diva och väninnan Franses avlivar den gamla och sjuka hunden Texye, som Diva är väldigt fast vid och vars betydelse understryks på själva baksidan av små hundvinjetter vid kapitelrubrikerna. Texye har varit startpunkten för Divas och Franses relation, men också en konkret och kravlös fysisk närvaro – detta med att hud hjälper mot tankar figurerar också i samband med hunden.⁵⁸

Hjärta och Nöffi, hundar som förekommer i *Vem dödade bambi?* blir inte mycket mer än namn, men får en dramaturgisk och symbolisk funktion. Det är genom Nöffi som Emmy träffar Gusten, och Nöffi har samma funktion som startpunkt för en relation som Lahdenperä ser hos Texye. Nöffi är alltså nödvändig för att handlingen ska föras framåt och också nödvändig för gestaltningen av villastan och av Emmy.

Jag menar att Emmy är en person som ”blir med” djuren hon omger sig med. Emmys medblivande är dock inte en smärtfri symbios, hon blir till med djuren också i det att hon har svårt att relatera till dem, då hennes och hundarnas kroppar tvingas samman. Ändå väljer hon att kalla kärleksnatten för de små hundarnas natt. Emmys karriär som ”singsongwriter” påbörjas genom en sång om hundar, vilket är

57. Ibid., s. 206.

58. Hanna Lahdenperä, ”*Det finns miljoner sätt att vara*”. Om Monika Fagerholms *Diva* och den filosofiska läsningen, Nordica Helsingiensia 57, Helsingfors: Finskugriska och nordiska avdelningen, Helsingfors universitet 2021, s. 186.

ett exempel på hur hundarna i romanen fikcionaliseras av romanens gestalter. Jag läser relationen som en komplex och ofta påtvingad närhet och ömhet. Men jag vill också ifrågasätta motsättningarna mellan Deleuzes och Guattaris respektive Haraways teorier. Är tillvaron *med* djur helt väsensskild från den *som* djur? Kan tillvaron *med* djur också vara en flyktlinje? Djuren hos Fagerholm är djur, djur som är med människor. Men Fagerholms språkbruk påminner om det deleuzianska i hur det förhåller sig till det kollektiva. Det cirkulerar runt ord och vänder på dem, får litteraturen som citaten hämtas från att upplevas som en flock i ständig rörelse och förskjutning. Brent Adkins skriver:

Hela *A Thousand Plateaus* kan också ses som en smitta. Boken kryllar av flockar av olika slag. Deleuze och Guattari är alltså inte så mycket författare som de är smittoämnen, de punkter där vi kommer i kontakt med dessa flockar. Deleuze och Guattari är de anomala gränshenomen som gör alla slags tillblivelser möjliga.⁵⁹

Ett litterärt verk tycks alltså i sig kunna utgöra en flock – något som påminner om hur Tidigs beskriver Fagerholms språk och stil som kollektiva. Genom citat – i *Vem dödade bambi?* upprepas Simone Weils ”att älska sig själv som en främling” och Ingeborg Bachmanns ”vem är jag i gyllene september” – blir texten en punkt där läsaren kommer i kontakt med dessa andra textflockar, och genom hundarna som återkommande motiv förbinds *Vem dödade bambi?* med Fagerholms övriga textvärld. Den enskilda texten blir en tråd i en väv eller virkning av andra texter. Att flocken här fungerar som en traumatiserad och traumatiserande instans, skiljer *Vem dödade bambi?* från exempelvis *Diva*, där flocken och flyktlinjen skapar en känsla av bemäktigande flickskap. I *Vem dödade bambi?* är djuren snarare något tvetydigt, något att såväl fly till som från.

59. ”The entirety of *A Thousand Plateaus* can also be seen as a contagion. The book teems with numerous packs of all kinds. Deleuze and Guattari, then, are not so much authors as they are sites of contagion, the points where we make contact with these packs. Deleuze and Guattari are the anomalous borderline phenomena that make becomings of all kinds possible”, översättning till svenska: A.N., Adkins, *Deleuze and Guattari's A Thousand Plateaus*, s. 147.

Också Sascha, offret för våldtäkten, har en hund. Den beskrivs i avsnittet ”Berättelsen om Sascha Anckar (kvällarna med Annelise)”, vilket ger en utifrånblick på Saschas förhållande till hunden Krulle.

Ja, hon heter Sascha.

Hon är den Nya Flickan. Lång, blond, har ”en alldeles för liten hund i en alldeles för stor handväska” (Och mycket riktigt, där gnyr den, Krulle hundhuvudet nervöst stickande ut över väskkanten. Bling bling bling, som ett smycke bland andra smycken, en accessoar.)

Hon säger: ”... alldeles för liten hund”, och ser ut som en sån flicka (som säger såna saker). Skrattar – har konstiga skämt.⁶⁰

Den där hunden till exempel, hur hon behandlar den – som ett ting. Hon kommer att sälja eller ge bort eller helt enkelt tappa bort den, men när man efteråt frågar henne om det säger hon: ”Krulle?” ”Hund?” ”Hörduvatalarduomegentligen?”⁶¹

Ja, och så den lilla hunden då. Krulle, i handväskan – en sån som är på modet exakt just i dessa månader. Bling bling bling... så de låter, väskan, glittret, amulettförsedda guldkedjan på hunden... Som ett tecken på? Ja vad?⁶²

Saschas hund framställs som en förlängning av Sascha, en stilmarkör och accessoar, men också som en föraning om hennes utsatthet. Fagerholm anspelar här på 2000-talsfenomenet hundar i handväskor som var särskilt aktuellt kring 2007, med ursprung i influensern Paris Hilton. Sascha tycks inte kunna ta hand om hunden medan Emmy kan – vilket kan förstås som ett sätt att framhålla deras olikheter. För Sascha känns hunden och djuren inte lika påträngande. Hon kan hantera dem, vårdslöst. Hunden blir dessutom del av ett ”konstigt skämt”. Jag uppfattar skämtet som dunkelt, det driver med flickskapet, men insinuerar också att hunden är för liten att ha sex med. Texten är i romanen skriven i kursiv stil, vilket bidrar till upplevelsen av att det är

60. Fagerholm, *Vem dödade bambi?*, s. 144.

61. *Ibid.*, s. 145.

62. *Ibid.*, s. 146.

en text som skrivs *om* Sascha, inte av eller med henne. Beskrivningen av hunden Krulle blir därmed ett sätt att distansera sig från Sascha.

Emmys relation till kaninerna är mer komplex än den till hundarna. Där hundarna främst är funktion, är kaninerna både blivande, kroppar, massor, och symboler:

Djuraffären (Emmy på eftermiddagen). Innan Emmy kom till djuraffären arbetade hon på en djurklinik i villastan [...] Det kom in en kanin, en hittekanin, gammal, i dåligt skick, men tjock och välnärd, så man såg på den att var den än varit tidigare i livet hade den haft det bra. [...] djuret (kaninen) dog, och någon tog ut hjärtat [...] det låg där på operationsbordet sen [...] osande av värme. Innan det kallnade – bultande kaninhjärta.⁶³

Djuraffären är konkursfärdig, det är utförsäljning av alla djur, vilket skapar ett narrativ om en utsatt djurtillvaro i ett kapitalistiskt sammanhang. Emmys tillvaro med djuren blir därmed också prekär. Djuraffären, som karaktäriseras som Emmys tillvaro på eftermiddagen, knyts genom de fetstilta orden inom parentes i citatets början till det vardagliga som Haraway diskuterar. Men denna vardaglighet ligger nära det obehagliga, nära döden. Detta blir en parallell till hur risken för våldtäkt innebär ett vardagens trauma för kvinnor och flickor.⁶⁴ Emmys medblivande med djuren leder inte till en harmonisk tillvaro och samvaro, utan en sårig närhet, där gränsen mellan flicka och kanin blir läckande, och deras gemensamma kropp möjlig att utnyttja. Mia Österlund visar hur kaninerna i Janssons *Den ärliga bedragaren* är "en pol i romanen, oskuldsfulla, men hotfulla då de mist sina proportioner." Hon skriver vidare:

En överdos av gullighet, och framgång, är kvävande. [...] Små kaniner, dessutom blommiga, framstår som kitschiga i Aemelins bilderböcker,

63. Ibid., s. 56.

64. Laura S. Brown, "Not outside the range: One feminist perspective on psychic trauma", Cathy Caruth (ed.), *Trauma. Explorations in Memory*, Baltimore: Johns Hopkins University Press 1995, s. 100–112.

men en kanin i proportionerna av ett stort hus blir grotesk, kuslig och överdriven.⁶⁵

Människorna och kaninerna framstår här som tvingade till medskapande. Det är en allians tyngd av metaforer (flickan som metafor, kaninen som metafor), som påverkar hur de faktiska relationerna mellan flickan och kaninen kan te sig. Med utgångspunkt i Amelie Björcks metonymiperspektiv hävdar jag att djurets närhet till döden fungerar som en påminnelse om livets sårbara karaktär.

Så kommer Cosmo och vill ta en bild av Emmy, för sin kommande film om Sascha och våldtäkten:

Flickan med kaninen i famnen, en siluett [...] och kaninen hade blixtnabbt skuttat ur hennes grepp och hon hade blixtnabbt fått fånga upp den igen [...] och när Cosmo hade gått [...] hade hon suttit med kaninen i sin famn ett långt tag. Känt den varma kroppen mot sin, den lena pälsen, innan hon satt den i sin bur igen.⁶⁶

Fagerholms texter är fyllda av bilder, konkreta bilder, fotografier. Detta skapar en intrikat berättarstruktur med lager på lager av symboltyngda narrativ och narrativa material. Sascha symboliseras av kaninen i Emmys famn. Emmy får bära den utsatta flickan, hela flickskapet, genom närheten till den varma djurkroppen. Här finns också den tydliga kopplingen till *playboy bunnies*, sexualiserade flickor i kaninkostymer, som gör både kaniner och flickor till tillgängliga sexobjekt. På affischen till Cosmos film står Emmy med ryggen mot kameran, ”och därtill siluetten av en kanin i famnen – syntes bara huvudet, och de långa öronen”.⁶⁷ Emmys kropp smälter här samman med kaninens, och deras såriga symbios blir uppenbar. Innan har kaninen fått stå för en hjälplöshet och en närhet till döden, nu kommer denna död nära Emmy (också för att det antyds att Sascha, som filmen handlar om, tagit livet av sig). Kaninerna blir för Emmy konkreta kroppar som samtidigt får härbärgera sårbarhet, och som därmed gör även

65. Österlund, ”Queera underströmmar”, s. 132.

66. Fagerholm, *Vem dödade bambi?*, s. 58.

67. *Ibid.*, s. 97.

Emmy sårbar. Sårbarheten framstår dock som något attraktivt – genom Cosmos blick på Emmy. Cosmos fotosession med Emmy är inte den enda i romanen, tidigare har Saga-Lill försökt fotografera Emmy med kaniner:

De har kaninerna – de döda, som de släppte ut ur burarna på Emmys gård för att de var idioter (de själva alltså, inte kaninerna). Saga-Lill skulle fotografera; fotografera Emmy med kaninerna, fånga ögonblicket då burarna öppnas och de skuttar ut i friheten omkring henne [...] allt urartar (blir överkörda av jordbruksmaskiner) de plockar upp de döda och de skadade dödar de [...] och så tar de dem till bäcken, slänger i dem på ett ställe där det är djupt och strömmar hårt – döda kaniner, slappa, blodiga kroppar.⁶⁸

Här utnyttjas kaninernas kroppslighet för att konkret iscensätta en bild av befrielse. Men iscensättningen urartar och friheten blir en dödsdom.

Den artöverskridande relationen mellan flickan och kaninen kan läsas som en parallell till dels den komplexa relationen mellan Emmy och Saga-Lill, bästisarna som ingår i ett slags triangeldrama med Gusten, dels våldtäkten av Sascha. Kaninen och flickan kan smälta samman till en gemensam silhuett – något som kan ses som både en riskposition och en situation av njutning och trygghet.

Våldtäkten är, med Susan Brownmillers uttryck, en makthandling. Amelie Björck menar i *Zooësis* att det i feministisk teori etablerade uttrycket ”den manliga blicken” (*the male gaze*) har en motsvarighet i ”den mänskliga blicken” (*the human gaze*) som används inom kritiska djurstudier.⁶⁹ Kaninerna ligger nära flickkroppen. Flickan respektive kaninen är i en utsatt position och situation, de blir båda ofta reducerade till enbart metaforer, och samtidigt enbart kroppar. Fagerholm visar i *Vem dödade bambi?* sårbarheten i dessa positioner, och hur dessa sårbarheter ibland intar en närmast grotesk form – i mängden döda kaniner, i försöken att fly, i Saschas eventuella själv-

68. Ibid., s. 65.

69. Björck, *Zooësis*, s. 41. Se även Laura Mulvey, ”Visual pleasure and narrative cinema”, *Screen* 1975:3, s. 6–18.

mord. Österlund menar att hunden i *Den ärliga bedragaren* är knuten till ett lesbiskt, queert begär. Österlund läser hunden både som en begärsmetafor, och som ett tematiskt motiv som bygger upp en laddning kring begreppsparet djuriskt-mänskligt, samt binder samman begäret med denna tematik.⁷⁰ Hundarnas roller i *Vem dödade bambi?* kan med fördel jämföras med detta. Emmys sång om små hundar följs av en heterosexuell kärleksrelation. Men också denna kärlek är ambivalent och ojämlig, vilket kan jämföras med den lilla hundens roll som mänskligt smycke. Emmys hundar är små, medan den hund som förekommer i *Den ärliga bedragaren* är stor.

Vid ett tillfälle beskrivs också våldtäktsmannen Nathan som djur: "Nathan på alla fyra som ett djur. Nathan är ett djur."⁷¹ Här använder sig Fagerholm av djuret som metafor för brottslingen, på det sätt som Greta Olson beskriver.⁷² Hon skruvar till denna närmast stereotypa metafor. Som brottsling beskrivs Nathan inte som bestialisk utan krälände. Hans djuriskhet är nästan en form av utsatthet, äcklig och patetisk snarare än skräckinjagande. På det sättet gör Fagerholm också våldtäktsmannen till en utsatt person. Detta innebär inte att brottet han begått förringas, snarare handlar det om att visa hur skulden inte kan läggas på en enskild person, utan bör läggas på hela den ort och det samhälle som möjliggör brottet. Heteronormen med sin hegemoniska maskulinitet skär igenom alla nivåer på orten. Tystnadskulturen i det lilla samhället är det som möjliggör brottet och dess konsekvenser.

Fagerholm skildrar alltså husdjur, de som en människa, så som Emmy, kan "bli (till) med". Emmys liv formas av närheten till djuren. Samtidigt blir djuren, det enskilda djuret och massorna, metaforer för den mänskliga tillvaron. Kaniner, liksom flickor och kvinnor, är utlämnade åt maktstrukturer. Men de uttrycker också sin begränsade makt: Kaninerna gör det genom att fly, bara för att dö och därmed vägra bli romantiserande fotografier. Kvinnorna gör det genom att utnyttja sina begränsade röster – Emmy genom en blogg som döljer lika mycket som den visar – eller Sascha genom att vägra tala om det hon förväntas vittna om. Det är en makt som är självdestruktiv, som

70. Österlund, "Queera underströmmar", s. 134.

71. Fagerholm, *Vem dödade bambi?*, s. 189.

72. Olson, *Criminals as Animals*, s. 3.

uttrycker en hopplöshet, men också en styrka, genom att kaninerna och kvinnorna vägrar att göras till metaforer.

Jag vill slutligen återkomma till hur Fagerholm genom språk och stil skapar det slags kollektiv som Julia Tidigs skriver om. Detta kan även jämföras med hur Susan McHugh menar att stilen i sig har en agens som liknar djurets genom att stilen inte slaviskt följer människans vilja utan utgör ett mellanting mellan det mänskliga och det ickemänskliga. Berättandet hos Fagerholm blir ett slags flock i sig, ett kollektiv som samlar olika tider, olika platser, som lånar, citerar och tar till sig de lånade orden som om de var deras egna.

BEGÄRSMÖNSTER I MÄNSKLIGHETENS GRÄNSTRAKTER

I Fagerholms *Vem dödade bambi?* skildras djur för att berätta om kollektiv och om våldtäkt. Som jag visat använder sig Fagerholm av domesticerade djur, kaniner och hundar, för att visa på den omöjliga position som de potentiella offren befinner sig i.

Jag ser Emmys riktning mot djuren som en offrets flykt till sina allierade, andra som också befinner sig i underläge. Detta blir, menar jag, ett sätt att göra det obegripliga, våldtäkten, meningsfull(are). Det blir en händelse som har mening, men inte en positiv sådan. Och framför allt väcker detta en fråga hos läsaren såväl som hos de fiktiva gestalterna, om vad som är meningsfullt, hur en flykt kan bli en flyktlinje, vad riktningen innebär för den som rör sig längs linjen.

Hur förhåller sig lagen till kropparna, till olika kroppar? Lagstiftningen skildras i *Vem dödade bambi?* som otillräcklig, den bygger på möjligheten till våldtäkt, bygger på att en del kroppar framstår som skyddsbehövande och som potentiella ägodelar. Detta likställer den våldtäktsutsatta kroppen med djuret, djuret som i en mänsklig kontext alltid är utsatt och i underläge – även när det rent fysiskt kan döda människan. *Vem dödade bambi?* berättar om flickkroppen som nära kaninen, i en smärtsam och utsatt symbios. Flickan är som kaninen, hennes agens kan aldrig avskärmas från sårbarheten. Jag läser *Vem dödade bambi?* som en berättelse om hur det logiska brister. Lagarna brister, mänskligheten brister, och läcker ut i en svärdefinierad otillräcklighet, där det ickemänskliga fungerar som både ett flyktförsök och ett risktagande.

Susan McHugh påstår att etologi, läran om djurs beteende, liksom även fiktion, fungerar som medel för att uttrycka och diskutera affekter och etik.⁷³ Djuren är, i enlighet med McHughs uppfattning, agenter i relation till känslor och etik. Djuren framkallar känslor (ömhet såväl som rädsla), och de kräver etiska överväganden. Känslor har en etisk aspekt, och uppstår i kontakt med andra kroppar och ting. Djuren i *Vem dödade bambi?* ingår i en känslomässig omförhandling av hur lagarna (de juridiska och de oskrivna) relaterar till kroppars sårbarhet. Djuren ligger nära begäret, både det våldsamma och det queera. Djuren öppnar upp för en läsning av mänskligheten som begränsad och porös.

Jag har i denna artikel undersökt hur djuren i *Vem dödade bambi?*, på ett (inom fiktionens ramar) reellt och metaforiskt plan, är drivande instanser i berättandet om våldtäkten som händelse och i kollektivet inom vilket våldtäkten begås. Jag har även undersökt hur djur används för att berätta om det mänskliga. Främst kaniner och hundar används för att skapa detta narrativ, där den unga kvinnans position är central, men utsatt. Kaninerna blottar såväl flickans makt som hennes vanmakt, och hundarna blir ett slags tröst och medel för att skapa relationer. Djuren visar också på en position som ligger på gränsen mellan den fysiska kroppen, kroppen som agent, och metaforen – en gräns på vilken den unga kvinnan också balanserar. Genom att ställa flickans och djurens tillvaro bredvid varandra har jag visat hur denna gränsposition, som alltid är både materiell och metaforisk, är del av både djurets och flickans existentiella situation.

73. McHugh, *Animal Stories*, s. 219.

Klimatanpassning i Åbo 1700–1827

En fallstudie i hur Åbo anpassades till islossningarna i Aura å

DEN PÅGÅENDE KLIMATUPPVÄRMNINGEN KRÄVER en stor omställning av samhället. Individerna måste anpassa sina levnadsvanor så att de har mindre inverkan på klimatet, och samtidigt bör samhället anpassas till förändrade klimatförhållanden. Länge sågs behovet av denna anpassning som en ren kostnadsfråga, men studier av samtida klimatanpassningsförsök tyder på att även sociala och kulturella faktorer i hög grad styr anpassningen.¹ Studierna visar även att anpassningen, förutom av lokala och regionala kulturella värderingar, påverkas av subjektiva faktorer som värderingar, kunskap och synen på risk.² Det finns således inget universellt recept eller tillvägagångssätt som garanterar en lyckad anpassning. Alla samhällen tampas med sina specifika utmaningar.

Genom att göra fallstudier av olika typer av historiska anpassningsprocesser kan forskare bidra till att kartlägga de utmaningar som präglar processerna. Det förflutna kan fungera som ett laboratorium där vi, med facit i hand, kan lokalisera och analysera försök till klimatanpassning i det förflutna, vare sig de varit lyckade eller misslyckade. Det historiska perspektivet kan belysa skillnaden mellan individuellt och institutionellt aktörskap, stärka förståelsen för växelverkan mellan klimat och samhälle samt skapa förståelse för hur synen på klimatrisker har påverkat olika anpassningsprocesser.³

1. W. Neil Adger et al., "Cultural dimensions of climate change impacts and adaptation", *Nature Climate Change* 3, 2013, s. 112, <https://doi.org/10.1038/nclimater666>.
2. W. Neil Adger et al., "Are there social limits to adaptation to climate change?", *Climatic Change* 93, 2009, s. 337–338, <https://doi.org/10.1007/s10584-008-9520-z>.
3. George C.D. Adamson et al., "Re-thinking the present: The role of a historical focus in climate change adaptation research", *Global Environmental Change* 48, 2018: January, s. 199–200, <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2017.12.003>.

Utgångspunkten är naturligtvis att anpassning inte är ett nytt fenomen, utan att samhällen alltid har försökt anpassa sig till såväl det lokala och regionala klimatet som till de hot och risker som klimatet medfört. En viss grad av anpassning har varit en förutsättning för att säkra samhällets fortlevnad och ofta också nödvändigt för den ekonomiska utvecklingen.

I den här artikeln ges, genom en undersökning av två för Åbo specifika klimathistoriska problem, ett klimathistoriskt perspektiv på hur staden under 1700-talet och fram till branden 1827 anpassades till att bättre hantera jordrasen och islossningarna i Aura å. Jag använder mig av IPCC:s definition av anpassning som en process vars syfte är att minimera den skadliga inverkan av det faktiska eller förväntade klimatet.⁴ Tesen är att islossningen i Aura å gav upphov till två centrala anpassningsprocesser och att utvecklingen skedde i två olika faser. Under den första fasen byggdes ett pålverk för att förhindra jordras, och under den andra stenkajer för att eliminera islossningens inverkan på pålverket. Separat från den här utvecklingen anpassades också dammen i Hallisforsen, cirka två och en halv kilometer norr om Åbo domkyrka, till att bättre motstå islossningarna och de legendariska isblocken som är kända som "Hallisgubbarna".

Artikeln behandlar den utveckling som kunde beskrivas som inledningen av en anpassningsprocess som började på 1700-talet och fortsatte på 1800- och 1900-talen allt eftersom staden växte. Tyvärr finns det sällan exakt information om hur islossningarna påverkade Åbo på 1700-talet, men de anpassningar som genomfördes ska ses som ett försök att minimera islossningens destruktiva kraft. Anpassningarna hade därför också en central betydelse för stadens tillväxt. Anpassningsprocessens följande skede inleddes efter branden 1827. Branden är ett naturligt vägskäl eftersom Åbo efter den fick en ny stadsplan som var mycket olik den gamla. Nya broar, kraftig industriell utveckling och sjöfartens tillväxt under 1800-talet gjorde att Aura å

4. IPCC, 2018: Annex 1: Glossary, J.B.R. Matthews (ed.), *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the Impacts of Global Warming of 1.5°C above Pre-industrial Levels and Related Global Greenhouse Gas Emission Pathways, in the Context of Strengthening the Global Response to the Threat of Climate Change, Sustainable Development, and Efforts to Eradicate Poverty*, <https://www.ipcc.ch/sr15/chapter/glossary/> (hämtad 14/6 2022).

och islossningen måste tolkas ur ett nytt perspektiv efter 1827. De detaljerade beskrivningarna ökar också på 1800-talet, allt eftersom dagstidningarnas antal i Åbo växer, vilket ger oss ett nytt perspektiv på islossningen.⁵

Vad beträffar anpassningsprocessen under 1700-talet belyser artikeln de utmaningar, det motstånd, de aktörer och den kunskap som påverkade genomförandet av den. Även muddringen av Aura å och de så kallade sågningarna av isen behandlas kort eftersom de knyter an till islossningen och pålverkets tidiga historia. Utmaningarna beträffande stadens bro och de renoveringar som gjordes på den behandlas inte eftersom det saknas entydiga beskrivningar av islossningens inverkan på bron under 1700-talet. Det är däremot klart att bron skadades i samband med islossningarna. Bron, liksom pålverket och husen invid ån hörde nämligen till de strukturer som man genom sågningarna försökte skydda.

Eftersom den omedelbara förstörelse som islossningarna förorsakade var begränsade till Åbo centrum och Hallisdammen tillämpas här en enkel kausal analys som betonar förhållandet mellan islossningarna och de preventiva åtgärder som genomfördes för att minska deras inverkan. Den enkla analysmodellen har kritiserats för att den inte kan förklara varför vissa samhällsgrupper, som alla utsatts för samma klimatfenomen, påverkas olika.⁶ Till exempel skulle den kausala modellen vara problematisk ifall undersökningen gällde torka och därav orsakad hungersnöd, eftersom olika samhällsgrupper har olika förutsättningar att överleva kriser. En rik adelsfamilj i en urban miljö drabbades inte av torka och påföljande missväxt lika omgående och intensivt som en fattig torparfamilj som var beroende av att den egna skörden lyckades. Möjligheten att införskaffa ersättande föda var olika och skillnaderna accentuerades beroende på krisens längd. De här utmaningarna aktualiseras inte i den här studien eftersom islossningen i Aura å är begränsad i tid och rum.

5. Stefan Norrgård & Samuli Helama, "Historical trends in spring ice breakup for the Aura River in Southwest Finland, AD 1749–2018", *The Holocene* 29, 2019:6, s. 953–963.

6. Adger et al., "Cultural dimensions", s. 112.

Historiker har i regel inte inkorporerat klimatet i de historiska tolkningarna. Det svaga intresset för klimatet har ofta förklarats med rädsla för klimatdeterminism och klimatet har därför vanligtvis blivit en parentes i den vetenskapliga historieforskningen.⁷ Den pågående klimatuppvärmningen har däremot skapat en populärvetenskaplig genre där samhällets och civilisationernas historia tolkas utifrån ett klimathistoriskt perspektiv. I denna saknas ofta nyanserade historiska analyser och genren präglas av vilda och svepande tolkningar om växelverkan mellan klimat och samhälle. Tolkningarna är ofta deterministiska och baseras på skral kunskap om antingen historien eller klimatet.⁸

Inte heller i Finland har man undgått denna trend. Ekonomihistorikern Miikka Voutilainen har konstaterat att den lilla istiden (i Europa cirka 1350–1850) är historietolkningens ”femte hjul”.⁹ Voutilainen menar att klimatet är onödigt att inkludera i historietolkningen, eftersom detta ger upphov till en klimatfatalism som inte hjälper oss att förstå vår historia. Fatalismen gör snarare historieforskningen en björntjänst. Voutilainen själv citerar Eino Jutikkala och andra dubiösa källor från 1980-talet när han diskuterar begrepp som den lilla istiden, i stället för att använda sig av forskning som har gjorts de senaste tio åren.¹⁰ Ett typiskt exempel på den klimatfatalism som Voutilainen nämner är vetenskapsredaktören Marcus Rosenlund som hävdar att klimatet, speciellt under lilla istiden, i stort sett styrde historieutvecklingen och förklarar den politiska utvecklingen i Europa på 1600-talet.¹¹ De här två författarna må representera två extrema motpoler, men de fungerar som belysande exempel på hur det saknas en nyanserad tolkning av klimatets roll i historien. I dag, när hela världen försöker

7. Mike Hulme, ”Reducing the future to climate: a story of climate determinism and reductionism”, *Osiris* 26, 2011:1, s. 246, <https://doi.org/10.1086/661274>.

8. Dagomar Degroot et al., ”Towards a rigorous understanding of societal responses to climate change”, *Nature* 591, 2021: 25 March, s. 539–540, <https://doi.org/10.1038/s41586-021-03190-2>.

9. Miikka Voutilainen, *Nälän vuodet. Nälänhätiens historia*, Keuruu: Otava 2019, s. 141.

10. Ibid., se till exempel not 374 på s. 132.

11. Markus Rosenlund, *Väder som förändrade världen*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2018, s. 217.

anpassa sig till klimatuppvärmningen, känns det dumdrigt att påstå att klimatet är historiens femte hjul. Lika dumdrigt är det ändå att säga att klimatet styr allt, för vi vet att så inte är fallet. Kriget i Ukraina, till exempel, började inte på grund av klimatet, men kriget och en torr sommar kan påverka spannmålspriserna eftersom Ukraina är en betydande spannmålsproducent.

Det är inte bara klimatets roll i historien som saknar nyanserade tolkningar.¹² Som en följd av samhällets orubbliga tillit till naturvetenskapernas datorgenererade klimatmodeller har klimatet blivit en förklarande variabel för vår förståelse av framtiden.¹³ Mike Hulme kallar detta för klimatreduktionism. Klimatuppvärmningen har blivit kvantifierad, men det mänskliga aktörskapet har åsidosatts därför att det är för komplext för att inkluderas i en klimatmodell. Sett från det här perspektivet är klimatreduktionismen ett motsatspar till klimatdeterminismen, den andra sidan av samma mynt.

Med hjälp av nyanserade tvärvetenskapliga fallstudier om historiska samhällens anpassningsprocesser kan historikern bidra med mångfasetterad kunskap om förhållandet mellan klimat och samhälle. Det historiska perspektivet kan hjälpa dagens beslutsfattare att bättre förstå anpassningsprocesser och hur de utvecklas samt på basis av detta skapa fungerande lösningar för framtiden.

KLIMATET I ÅBOS HISTORIA

Vad beträffar klimatets roll i Åbos historia har islossningen fått en del uppmärksamhet i tidigare forskning. Detta är, med tanke på Aura ås centrala roll för Åbos utveckling, inte särskilt överraskande. Till exempel pålverkets och Hallisdammens historia har behandlats ingående av Johan Nikula och Veli Pekka Toropainen, som båda sporadiskt återkommer till islossningens destruktiva inverkan på dammen och pålverket. Även Aimo Wuorinen lyfter kort fram islossningen i sin tolkning av Åbos ekonomiska historia.¹⁴ Det har varit nästintill

12. Hulme, "Reducing the future to climate", s. 247.

13. Mark Carey, "Science, models, and historians: Toward a critical climate history", *Environmental History* 19, 2014:2, s. 360.

14. Aimo Wuorinen, *Turku kauppakaupunkina Ruotsin vallan loppukautena*, Helsinki: Suomen historiallinen seura 1959, s. 102. Wuorinen utvecklar tyvärr inte sitt argument.

omöjligt att skriva Åbos historia utan att nämna islossningen i Aura å, men isen och islossningen har alltid varit en bakgrundsberättelse, en händelse som nämns när det passar in i narrativet. Islossningen har aldrig varit i huvudrollen. Islossningen fascinerade även Åbohistorikern och professorn Svante Dahlström. Han skrev aldrig om islossningen, men i hans kartotek vid Riksarkivets filial i Åbo finns rikligt med hänvisningar till den.

I ett flodsamhälle som Åbo är det naturligt att islossningen har väckt uppmärksamhet. Aura å delar staden itu och olika typer av industrier stod – vid sidan av boningshus och senare höghus – invid åstränderna från mitten av 1700-talet till slutet av 1900-talet. För industrierna var islossningen, sedd ur ett ekonomiskt perspektiv, länge en av årets höjdpunkter. Den var ett tecken på sommarens ankomst vilket innebar att sjöfarten och därmed importen och exporten av varor kunde återupptas efter vinterns dvala.

Ett annat fenomen i Åbos historia som anknyter till klimatet är de jordras som skett längs Aura ås stränder. Jordrasen var den ackumulerade effekten av erosion orsakad av bland annat regn, snö och ökad avrinning under våren. Men även strömmen och isen i Aura bidrog till större och mindre jordras som var problematiska för att de gjorde den redan grunda och smala ån ännu smalare och grundare. Det här hade direkt inverkan på åtrafiken och transporten av varor till stadens centrum. För att förhindra jordrasen och skapa ekonomisk kontinuitet stärktes delar av åstranden med ett pålverk redan på 1600-talet.¹⁵

Jordrasen associeras ofta med häftiga regn, men i kalla klimatområden har också islossningen en betydande eroderande effekt på oskyddade strandbankar och åkanter.¹⁶ När isen rör på sig gräver den sig lätt in i strandkanten och underminerar dess hållbarhet. Till den naturliga erosionen kan tilläggas mekaniskt slitage av strandkanten orsakat av mänsklig aktivitet. Redan Per Brahe (1602–1680) försökte under sin tid som generalguvernör uppmärksamma staden på det här

15. Oscar Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809. Första bandet*, Åbo: [Åbo stad] 1972, s. 50.

16. Terry D. Prowse, "River-ice ecology. I: hydrologic, geomorphic, and water-quality aspects", *Journal of Cold Regions Engineering* 15, 2001:1, s. 8–9, [https://doi.org/10.1061/\(ASCE\)1088-7381X\(2001\)15:1\(1\)](https://doi.org/10.1061/(ASCE)1088-7381X(2001)15:1(1)).

problemet. Stora delar av Aura ås stränder var länge oskyddade och hade en naturlig strandkant som gick rakt ned i ån. Det här gjorde det lätt att dra upp och sjösätta båtar under sommaren och likaså att köra rakt ut på isen med släde under vintern. Strandkanten nyttjades flitigt och i det långa loppet resulterade slitaget i större och mindre jordskred. Brahe varnade därför vårvintern 1649 handelsmännen för att flytta bodarna vid åkanten invid Katinhäntä (i dag ungefär östra åstranden vid Aurabron) precis före islossningen eftersom det här ökade risken för jordras och för att ån skulle täppas igen.¹⁷

Brahes farhågor besannades delvis redan samma år eftersom islossningen 1649 var intensiv och det uppstod en ispropp i den grunda ån, vilket ledde till att isen trycktes upp mot husväggarna.¹⁸ Drygt 40 år senare skedde vid Katinhäntä ett jordras som svepte med sig några bodar och stadens bryggghus. Det här väckte även borgarnas oro för att ån skulle täppas igen.¹⁹ Trots Brahes uppmaning och jordrasen vid Katinhäntä dröjde det nästan 90 år tills problemet fick en ändamålsenlig lösning.

ISLOSSNINGEN I AURA Å

Islossningarna i Aura å kan grovt sett delas in i två olika typer. Den första typen är en termisk (övermogen) islossning, som innebär att isen som en följd av värmen smälter bort där den ligger. Vid termiska islossningar är vattenståndet vanligtvis lågt, och strömmen ytterst svag. Islossningen saknar därför dramatik. Den andra typen av islossning, vilken också är motsatsen till den termiska, är den mekaniska (pre-matura) islossningen. Det här begreppet beskriver en islossning där isen bryts sönder trots att den bibehållit en del av sin styrka. Istäcket bryts sönder som en följd av till exempel en snabb temperaturför-

17. Rådstuvurättens protokoll 21/2 1649 (s. 46), Rådstuvurättens renoverade domböcker, Åbo rådstuvurätts domböcker (1623–1809). Tillgängligt digitalt via Riksarkivet: <https://astia.narc.fi/uusiastia/viewer/?fileId=5932725155&caineistoId=2329188301> (hämtad 14/5 2022).

18. Petrus Magnus Gyllenius, *Diarium Gyllenianum, eller Petrus Magni Gyllenii Dagbok 1622–1667*, Helsingfors: J. Simelii Arfvingars Boktryckeri Aktiebolag 1880, s. 142.

19. Carl von Bonsdorff, *Åbo stads historia under sjuttonde seklet. Första bandet*, Helsingfors: J. Simelii Arfvingars Boktryckeri Aktiebolag 1894, s. 46–47.

ändring som påverkar snösmältningen och avrinningen, vilket höjer vattennivån och slutligen leder till att isen bryts sönder.²⁰

Av de två typerna är det endast den mekaniska islossningen som kan nå olika nivåer av intensitet och potentiellt orsaka förstörelse. Intensiteten och förstörelsen är beroende av faktorer som isens tjocklek och vattennivån i Aura å. Dessa faktorer styrs i sin tur av mängden snö under vintern och snösmältningens hastighet under våren, men även av mängden regn under våren. Plötsliga och intensiva regnfall kan snabbt få isen i Aura å i rörelse över en sträcka på flera kilometer. Det är den här typen av islossningar som historiskt sett har orsakat mest förödelse. Det är isens framfart och massa – en kubikmeter is väger ett ton – som gör islossningen till ett eroderande och därmed destruktivt och kostsamt fenomen. Till exempel vintern 1999 lossnade isen i Aura å plötsligt och skadade Tomasbron. Tio gånger hundra meter stora isblock med en tjocklek på cirka 20 centimeter rammade den under byggnad varande bron och orsakade skador till en kostnad av minst 50 000 euro.²¹ Vinterislossningen 1999 var däremot relativt intetsägande i förhållande till tidigare våldsamma islossningar. På fotografier av islossningen 1968 syns isblock som var närmare 50 centimeter tjocka och till exempel 1837 var isen som lyftes upp på kajerna mellan 70 och 110 centimeter tjock.

Ifall islossningen sker plötsligt är risken för isproppar överhängande. Generellt sett uppstår isproppar när is i rörelse möter ett hinder, vilket gör att isens framfart stannar. Därefter växer fördämningen först på höjden och om trycket fortsättningsvis ökar från nedkommande is så breder sig is och vatten till slut ut mot sidorna. Fördämningen kan orsakas av starkare is på ställen där floden blir smalare, eller uppstå vid platser där det finns hinder såsom stenar, grynnor eller bropelare. Ofta samverkar flera av dessa faktorer.²²

20. S. Beltaos, "Onset of river ice breakup", *Cold Regions Science and Technology* 25, 1997:3, s. 183–184, [https://doi.org/10.1016/S0165-232X\(96\)00011-0](https://doi.org/10.1016/S0165-232X(96)00011-0).

21. *Satakunnan Kansan* 21/1 1999. Kostnaderna uppskattades till flera hundratusen mark. För konvertering av kostnader som redogjorts i finska mark har jag använt Statistikcentralens hemsidor och summan motsvarar eurovärdet år 2020, <https://www.stat.fi/tup/laskurit/rahanarvonmuunnin.html> (hämtad 13/6 2022).

22. Se t.ex. Stéphane De Munck et al., "River predisposition to ice jams: a simplified geospatial model", *Natural Hazards and Earth System Sciences* 17, 2017, s. 1034, <https://doi.org/10.5194/nhess-17-1033-2017>.

På 1700-talet kunde isblocken vid en mekanisk islossning gräva in sig i de oskyddade strandbankarna och skada pålverk där sådana fanns. Vid en ispropp kunde isen också lätt breda ut sig mot sidorna och hota husen som då byggdes förhållandevis nära ån. Utifrån historiska beskrivningar är det klart att de mekaniska islossningarna dominerat fram till 1900-talet. Termiska islossningar har alltid förekommit, men de har som en följd av klimatuppvärmningen blivit vanligare.²³

Det är skäl att påminna läsaren om att islossningarna i dag inte liknar islossningarna under tidigare århundraden. Bara klimatuppvärmningen i sig, det vill säga om man förbiser de anpassningar som gjorts, har förändrat isförhållandena och islossningen. Den senaste isproppen i Aura å uppstod 1994 och då var det redan 30 år sedan den föregående. En orsak till utvecklingen är att klimatuppvärmningen har förändrat årstidernas rytm – Aura å fryser till senare än förut och isen lossnar tidigare än någonsin. Således hinner isen inte bli tillräckligt tjock för att det ska uppstå isproppar likt de som uppstod på 1700-talet. Som exempel kan nämnas att isen regelbundet lossnade först i maj fram till 1881, men därefter har den aldrig lossnat så sent.²⁴

ANPASSNINGAR

Anpassningens mål kan vara att utnyttja eller stävja klimatets inverkan, skydda samhället och dess befolkning eller att upprätthålla och befrämja en ekonomisk verksamhet. Således kommer anpassningsprocessen att styras av flera sociokulturella och ekonomiska faktorer. Dessa varierar från fall till fall och ett industriellt flodsamhälle har andra anpassningsbehov än en kust- eller inlandsstad. Anpassningen bör ses som en aktiv process där motiven varierar och som dessutom sker inom ramen för en större samhällsomvälvning som inkluderar såväl demografisk, ekonomisk som kulturell utveckling.²⁵

23. Johan Leche, "Utdrag af 12 års meteorologiska observationer, gjorde i Åbo: Sjette och sista stycket", *Kong. Vetenskapsakademiens Handlingar för månaderna October, November, December, 1763*, s. 258.

24. För förändringar i tidpunkten för islossningen, se Norrgård & Helama, "Historical trends in spring ice breakup", s. 953–963.

25. W. Neil Adger et al., "Successful adaption to climate change across scales", *Global Environmental Change* 15, 2005, s. 77–78, <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2004.12.005>.

De här utvecklingsprocesserna sker över en längre tid och i en analys av ett historiskt samhälle kan det vara nödvändigt att beakta faktorer som förlängde eller förhindrade diverse anpassningsförsök. Det här kan vara allt från krig, stadsbränder och missväxter till farsoter och ekonomiska kriser. De olika kriserna aktualiserar också begreppet *place attachment*, som inom miljöpsykologin används för att förklara en individs emotionella förhållande till sin omgivning.²⁶ En stark känsla av samhörighet med näromgivningen och den egna levnadsmiljön kan ha positiv inverkan på viljan att genomföra en klimatanpassning eftersom det ofta finns en vilja att skydda det som har högt affektionsvärde.²⁷ Det här inbegriper en tanke om kontinuitet: det är lättare att arbeta för en omgivning i vilken man vet att man kommer bo en längre tid. Jag vill lyfta fram det här eftersom känslan av samhörighet troligen var ganska låg i Åbo på 1700-talet. Målet var att överleva de ryska ockupationerna, krigen, bränderna och farsoterna. Alla som flydde ockupationerna återvände inte heller till staden men de återkommande hoten som islossningarna utgjorde stärkte troligen viljan att genomföra kostsamma projekt vilkas syfte var att anpassa staden till dem.

Anpassningsprocessen kan drivas och motarbetas av såväl individer som samhällsgrupper. En prekär situation kan uppstå ifall samhällets beslutsfattare ser riskerna och behoven i ett länge tidsperspektiv än befolkningen i gemen.²⁸ Samtidigt bör befolkningen komma ihåg att det hör till beslutsfattarnas uppgifter att bibehålla samhällets levnads-kraft och kontinuitet. Utan motstånd och under ideala förhållanden kan en anpassning genomföras förhållandevis snabbt, under allt från en vecka till några månader, men ifall det förekommer störningar och motstånd kan även den enklaste anpassning ske stegvis och genomföras under flera generationers livstid.

26. Se t.ex. M. Carmen Hidalgo & Bernardo Hernandez, "Place attachment: conceptual and empirical questions", *Journal of Environmental Psychology* 21, 2001:3, s. 273–281, <https://doi.org/10.1006/jevp.2001.0221>.

27. Se t.ex. Darren Clark et al., "Barriers to transformative adaptation: Response to flood risk in Ireland", *Journal of Extreme Events* 3, 2016:2, <https://doi.org/10.1142/S234573761650010X>.

28. Se t.ex. Lauri Rapeli & Vesa Koskimaa, "Concerned and willing to pay? Comparing policymaker and citizen attitudes towards climate change", *Environmental Politics* 31, 2022:2, <https://doi.org/10.1080/09644016.2021.1970458>.

ÅBO PÅ 1700-TALET

1700-talet var för Åbo ett komplext århundrade och en blandning av förfall, kriser och perioder av stark tillväxt och industriell utveckling. De första årtiondena av 1700-talet var en svår tid. Hösten 1710 tog pesten en tredjedel av stadens befolkning och därpå följande år förstördes 150 hus och Åbos enda bro i en brand. Åboborna hann knappt dra en suck av lättnad innan de 1713 tvingades överge staden inför den ryska ockupationen under stora nordiska kriget som skulle fortgå i tio år. Medan staden haft kring 5000 invånare i början av 1700-talet bodde snäppet över tusen människor i Åbo under den ryska ockupationen. En stor del av staden låg därmed öde mellan 1713 och 1722. När ockupationen upphört återvände Åboborna till en förfallen stad. Dryga hälften av stadens 952 tomter var förstörda, brända och obebodda. Domkyrkans koppartak hade tagits bort och väggarna läckte vatten och riskerade att rasa. Slottet klarade sig med förstörda fönster, men stadens bro hade förfallit och från Runsala hade ryssarna plockat med sig ekvirke för skeppsbygget i S:t Petersburg.²⁹

Efter ockupationen föll kostnaderna för Åbos återuppbyggnad på stadens borgare. Borgarna beviljades åtta år av skattelättnader under återuppbyggnaden och sakta men säkert började staden återhämta sig från undantagsåren i början av 1700-talet. Staden brann dessvärre 1728, men grunden för en industriell och ekonomisk nystart var lagd. En liten svacka uppstod i samband med den ryska ockupationen under lilla ofreden mellan 1742 och 1743, men det byggdes kraftigt kring ån allteftersom handel, hantverk och sjöfart tog fart. Tobaksfabriken startade sin verksamhet 1731; tegelbruket vid Tegelsalen öppnade åter 1732; det första skeppsvarvet startade 1732; hovrättspresidentens hus blev färdigt 1733, det nya rådhuset 1736 och Spinnhuset samt klädesmanufakturen 1738; en första tröj- och strumpfabrik öppnade 1740 och en andra 1744; skeppsvarvsindustrin kom igång 1742 och sockerbruket stod klart 1755.³⁰

29. Raimo Ranta, *Åbo stads historia 1600–1721. Första bandet*, Åbo: [Åbo stad] 1977, s. 149; Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809. Första bandet*, s. 48.

30. Hannu Laaksonen, *Turun historiaa kahdeksalta vuosisadalta*. 2 painos, Turku: Turun Historiallinen Yhdistys 2008, s. 79–85.

I början av 1730-talet införskaffade några av stadens borgare även skeppet Södra Finlands Vapen, som vid den tiden var Finlands största skepp, och som började segla mellan Medelhavsländerna och Åbo. I slutet av 1740-talet hade Åbo redan nio skepp som tillfredsställde stadens behov av varor såsom salt, socker, vin och tobak. Stadens folkmängd femdubblades från 1722 fram till mitten av 1700-talet. Invånarantalet fortsatte växa under andra halvan av 1700-talet även om en svår febersjukdom 1771 och Gustav III:s ryska krig i slutet av 1780-talet gjorde att tillväxten tillfälligt stagnerade. Eftersom dödligheten var högre än antalet nyfödda barn växte Åbos invånarantal primärt genom ökad inflyttning. I början på 1800-talet var folkmängden närmare 10 000, dubbelt så stor som vid mitten av 1700-talet, och borgarna utgjorde 20 procent av den.³¹

Den Kungliga Akademin i Åbo hade grundats 1640 och även den fick en nystart efter den ryska ockupationen. En av de största vetenskapliga förändringarna i mitten på 1700-talet var att synen på klimatet revolutionerades, den fick en vetenskaplig förankring. Den här utvecklingen gick hand i hand med att utilismen, som betonade vetenskapens samhällseliga nytta, slog igenom. I mitten av 1700-talet började således vetenskapsmän som Johan Leche (1704–1764), Pehr Kalm (1716–1779) och Pehr Gadd (1727–1797) undersöka hur klimatet kunde nyttjas, men också utnyttjas, för landets, stadens och ekonomin bästa.

Professor Johan Leche var den som lade mest tid på att kartlägga vädret i ett försök att förstå klimatet. Han har hamnat i skuggan av sin vän och yngre kollega Pehr Kalm, men Leche var den sanna pionjären. Han förespråkade bland annat mätmetoder som standardiserades först 150 år senare.³² Leche kom till Åbo hösten 1748 för att tillträda professuren i medicin, men hans tid i Åbo präglades av meteorologiska observationer och klimatundersökningar. Han publicerade en serie artiklar om sina undersökningar 1763, ett år innan han dog, och i den sista av dessa diskuterade han islossningarna i Aura å.

31. Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809. Första bandet*, s. 263–265.

32. Stefan Norrgård & Samuli Helama, "Dendroclimatic investigations and cross-dating in the 1700s: the tree ring investigations of Johan Leche (1704–1764) in southwest-ern Finland", *Canadian Journal of Forest Research* 51, 2021:2, <https://doi.org/10.1139/cjfr-2020-0182>.

Leche beskrev bland annat orsakerna bakom en termisk islossning, men också den förstörelse som orsakas av en intensiv mekanisk islossning. En sådan kunde enligt Leche förstöra såväl kvarnar som broar och ibland trängde isen till och med in genom fönstren på byggnader vid åstranden. Som exempel nämner han isproppen 1744 i samband med vilken vattennivån i ån steg så högt att vattnet trängde in i en del huskällare och förstörde socker som förvarades i dem. Av den här orsaken, noterade Leche, önskade sig stadens köpmän lugna islossningar. I motsats till dem hoppades bönderna på en intensiv islossning. Böndernas till synes illvilliga önskan hänger ihop med islossningsprocessen och de regn vilka oftast föregår en intensiv mekanisk islossning. Regnen rensar upp skog och åkrar på snö snabbare än solens värme ensam klarar av, vilket för bönderna innebar att de kunde inleda odlingssäsongen tidigare.³³ Motsatsen, att isen i Aura å smälter bort vid lågt vattenstånd, det vill säga en termisk islossning, betydde enligt sägen en usel årsväxt.³⁴

Leche var inte den enda som diskuterade islossningar. De behandlades också i akademiska avhandlingar som skrevs under Kalms och Gadds handledning. I en avhandling från 1753 poängterar till exempel Gustav Aurenus att stadsborna vid islossningen ska ställa sig vid broar, vattenkvarnar och på andra trånga ställen där fördämningar lätt uppstår och hjälpa isens framfart med diverse verktyg.³⁵ Om detta råd efterföljdes är oklart, men i Åbo hörde det till stadsvakternas uppgifter att skydda stadens bro och därmed är det sannolikt att de vid islossningen försökte hindra isen från att förstöra den.

I sin avhandling från 1772 diskuterade Gustav Idman översvämningarna och nyttan av strömrensningar i Kumo älv och 1786 föreslog Carl Johan Schaeffer att floderna skulle muddras och att isen skulle sägas sönder för att förhindra fördämningar. På det här sättet kunde man undvika att källare och andra förvaringsutrymmen översvämmades och minska risken för att diverse varor förstördes. Schaeffer

33. Leche, ”Utdrag af 12 års meteorologiska observationer”, s. 260.

34. Andreas Gudseus, *Oförgrifliga tankar om Sättet at anställa Meteorologiska Observationer*, Kungliga Akademien i Åbo 1754, s. 8–9.

35. Gustav Aurenus, *Enfalliga Tanckar om det, som bör i achttagas wid en stads anläggning*, Kungliga Akademien i Åbo 1753, s. 23, <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe200807081618>.

lyfte också fram nödvändigheten av att installera ett pålverk längs åkanten för att förhindra uppdamningar orsakade av jordras.³⁶

I avhandlingarna används aldrig termen anpassning, men det är klart att avsikten var att ge råd för hur städerna kunde minimera islossningens inverkan på till exempel hus, varor och broar. Vetenskapen försökte således visa på nyttan av städernas försök att anpassa sig till islossningarna.

DE FÖRSTA FÖRSÖKEN ATT KONTROLLERA ISLOSSNINGEN

Aura å muddrades eventuellt en gång i slutet på 1600-talet och var uppskattningsvis cirka 180 centimeter djup i början av 1700-talet. Djupgående segelfartyg tvingades därför stanna vid Beckholmen varifrån varorna transporterades till stadens centrum i mindre båtar. Man gjorde upp planer på att muddra Aura å genast efter att den ryska ockupationen upphört 1721, men förverkligandet av dessa planer framskred långsamt. Pengar började samlas in för en mudderpråm redan i början av 1730-talet och 1737 fick skeppsbyggmästaren Robert Fithie ansvar för att bygga den, men på grund av finansieringsproblem blev pråmen färdig först 1740.

Bristen på muddringar och risken för isproppar är sannolikt bidragande orsaker till att isen i Aura å sågades på 1700-talet. Förslag på sågningar gjordes sporadiskt, vanligen av magistraten eller borgmästaren, och sågningarna genomfördes då islossningen befarades bli intensiv eller om islossningen året innan varit intensiv. Källorna avslöjar tyvärr inte alltid var eller om isen sågades, och därmed inte heller om sågningen hade önskad effekt. Att en analys av sågningens inverkan saknas är inte helt oväntat. Onormala väderleksförhållanden kunde ha orsakat en islossning innan sågningen genomförts, samtidigt som sågningen – vilken gjordes i preventivt syfte – inte var en garanti för att det inte skulle uppstå några skador. Det faktum att man återkommer till sågningarna tyder däremot på att man upplevde att sågningen åtminstone inte förvärrade situationen.

36. Carl Johan Schaeffer, *Afhandling Om Medel At kunna förekomma Flodvatnets öfversvämningar*, Kungliga Akademin i Åbo 1786, s. 15 och 17, <https://urn.fi/urn:nbn:fi:fv-11972>.

Det första förslaget att såga isen gjordes av borgmästaren Erik Tolpo i april 1731. Stadens enda bro fram till 1827, den så kallade Pennibron, hade renoverats 1730 och för att skydda den föreslog Tolpo att man borde såga isen vid åmynningen. De som bodde vid ån förväntades anmäla sig och stå för kostnaderna. Det är oklart om sågningen genomfördes, likaså varför den skulle genomföras drygt tre kilometer nedan om bron. Sannolikt är att ån var som grundast vid åmynningen och att tanken därmed var att göra det lättare för isen att åka ut i havet. Det här kunde förklara varför de muddringar som senare genomfördes började vid åmynningen. Bron renoverades åter 1738 och våren 1739 sågades isen därför vid Tegelsalen ovanför skeppsvarven, vilket var betydligt högre upp i ån än vad Tolpo föreslagit åtta år tidigare.³⁷

Den 27 april 1740 – efter en av de kallaste vintrarna i Europas historia – ansåg magistraten det nödvändigt att skydda bron genom att såga sönder isen.³⁸ I dag är det över 70 år sedan det fanns is på Aura å i slutet av april och således måste isen ha varit ovanligt tjock och stark den 27 april 1740. Det skulle inte ha varit ändamålsenligt eller praktiskt att genomföra sågningen om det hade varit farligt att beträda den eller om dess tjocklek varit mindre än 20 centimeter. Det var de facto förbjudet att gå på isen vid islossningstiden. Det är åter oklart om isen sågades eller hur islossningen fortgick, men muddringen påbörjades under sommaren och planen var att muddra från Beckholmen till stadens centrum. Projektet hann bara påbörjas innan det lades på is under lilla ofreden 1742–1744.³⁹

När ockupationen upphört 1744 ville Fithie att det pålverk han byggt vid slottskanalen skulle synas, men det visade sig att det hade förstörts i samband med islossningen.⁴⁰ Den påföljande vintern levde förstörelsen från 1744 starkt i minnet och därför förstärktes brokistan inför islossningen 1745. Fithie lät också såga fyra luckor i isen. Varje lucka var cirka 365 centimeter bred och 71 meter lång. Var luckorna sågades är oklart, men det gjordes luckor även vid sjötullen och krono-

37. Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809. Första bandet*, s. 113.

38. Rådstuvurättens protokoll 16/4 1740 (s. 280), Rådstuvurättens arkiv, Åbo stadsarkiv.

39. Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809. Första bandet*, s. 365–366.

40. Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809. Andra bandet*, s. 475.

magasinet, belägna på var sin sida om ån inte långt från åmynningen. De stora luckorna sågades alltså troligen högre upp i ån.⁴¹

Fithie fortsatte med muddringen fram till 1766 när den gamla muddringsprämen hade gjort sitt. Ån ansågs fortfarande vara för grund eftersom kanalen vid lågt vattenstånd under sommaren endast var cirka 180 centimeter djup, medan målet var dryga 300 centimeter. Förbättringen var ändå betydande eftersom djupet innan muddringen påbörjades varit cirka 180 centimeter vid normalt vattenstånd.

Den främsta orsaken till sågningarna verkar ha varit att man ville skydda bron. I början på 1760-talet diskuterades möjligheten att ersätta den gamla bron i trä med en stenbro men tanken övergavs av borgarna på grund av kostnaderna. Det här kan förklara varför borgmästaren 1770 föreslog att man skulle införskaffa issågar och handelsmannen Schultz den yngre fick i uppdrag att be om finansieringshjälp av dem som bodde vid ån.⁴² Huruvida denna plan förverkligades är oklart. Med tanke på motståndet mot att finansiera byggandet av stenkajer, vilket var ganska starkt bland tomtägarna vid ån under den här tiden (se nedan), är det sannolikt att sågarna inte införskaffades. Det är anmärkningsvärt att sågningar efter detta inte verkar nämnas i magistratens protokoll.

STENKAJERNA – DET FÖRSTA ANPASSNINGSFÖRSÖKET

På 1600-talet var en stor del av Aura ås leriga strandkanter oskyddade och sluttade rakt ned i ån. Vid häftig nederbörd, islossningar och högt vattenstånd fanns därför en förhöjd risk för större eller mindre jordskred. Ett enkelt sätt att motverka jordskred var att bygga ett pålverk, ett staket av stockar som slogs ned i marken vid åstränderna. De första pålningarna gjordes troligen kring Pennibron och på den västra strandbanken invid lastplatsen redan på 1600-talet. I slutet av 1600-talet noterade Daniel Juslenius att det på den östra åstranden i stadens centrum fanns både pålverk och stenkajer vid platser där de ansågs vara nödvändiga för att vattnet inte skulle undergräva stranden.⁴³

41. Rådstuvurättens protokoll 1745 (s. 144 och 315), Rådstuvurättens arkiv, Åbo stadsarkiv.

42. Magistratens protokoll 3/4 1770 (s. 397), Magistratens arkiv, Åbo stadsarkiv.

43. von Bonsdorff, *Åbo stads historia under sjuttonde seklet*, s. 66–67; Ranta, *Åbo stads historia 1600–1721*, s. 65; Daniel Juslenius, *Aboa Vetus et Nova*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005, s. 17.

Pålverksstockarna förnyades troligen ofta efter islossningen och därför återkommer i magistratens protokoll uppmaningar till personer som bodde vid ån att förnya sina pålverk. Detaljerade beskrivningar av islossningens inverkan saknas, men stockarna förstördes troligen lätt av större isblock, i synnerhet om de torkade och ruttnade under sommaren. Det är oklart hur högt pålverket var, men med tanke på lastningen av varor kunde det inte göras så högt att det hindrade isen från att tränga upp på gatorna. Pålverkets uppgift var således först och främst att hindra jordras, men dess hållbarhet var beroende av islossningens intensitet och det krävde därför periodvis mycket underhåll.

Underhållet av pålverket var ett konstant problem, speciellt efter den stora och lilla ofreden. De ryska ockupanterna negligerade underhållet och genast efter stora ofreden måste pålverket vid våghuset bytas ut.⁴⁴ Som en följd av lilla ofreden och isproppen 1744 var pålverket åter såpass dåligt att det efter islossningen 1745 ansågs bäst att ersätta våghusets pålverk med stenkajer, ett företag som fullföljdes 1747.⁴⁵ Samtidigt bestämdes att pålverket vid packhuset måste rivras därför att det var för högt och hade ruttnat bort. Därtill ville magistraten av okänd orsak riva det pålverk som ryssarna byggt vid Nystaden.⁴⁶ Våghuset ställde dock till med utmaningar när det visade sig att arbetarna 1747 inte kunde använda sig av en kran för att slå ned pålarna, på grund av ett avträde som stod strax invid huset. De meddelade magistraten att pålverket inte skulle bli hållbart om de tvingades slå ned det för hand.⁴⁷ När de första stenkajerna byggdes var problemet i det stora hela att stenarna lades på en lave vars bas bestod av pålar som körts ned i ävjan. Ifall pålarna blev för höga ruttnade de bort och därför krävde magistraten 1773 att laven skulle ligga under vattenytan även när vattenståndet var som lägst under sommaren.⁴⁸

Samtidigt som stenkajerna började byggas ut i stadens centrum grundade Leche och Kalm 1757 den så kallade akademiträdgården som

44. Rådstuvurättens protokoll 1723 (s. 152), Rådstuvurättens arkiv, Åbo stadsarkiv.

45. Rådstuvurättens protokoll 24/4 1745 (s. 375) och 15/10 1746 (s. 1292), Rådstuvurättens arkiv, Åbo stadsarkiv.

46. Rådstuvurättens protokoll 30/1 1745 (s. 86) och 14/10 1745 (s. 969), Rådstuvurättens arkiv, Åbo stadsarkiv.

47. Rådstuvurättens protokoll 16/1 1747 (s. 37), Rådstuvurättens arkiv, Åbo stadsarkiv.

48. Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809. Första bandet*, s. 111.

i dag finns bakom Sibeliusmuseet. Stranden var här oskyddad och akademins ledning var därför skyldig att uppföra ett pålverk. Kalm motsatte sig byggandet på grund av kostnaderna, men efter islossningen 1761 var han trots allt glad för att akademien byggt pålverket. Isen lossnade den 12 april och isgången beskrevs av Leche som stark. Skadorna förblev lyckligtvis små därför att isen nedan om bron och vid åmynningen var svag och delvis hade lossnat, men akademiträdgården hotades av isen från Hallis. I ett brev till biskop Carl Mennander skrev Kalm att om det inte vore för pålverket, vilket delvis förstördes och måste förnyas samma vinter, skulle också akademiträdgården ha förstörts. Kalm skrev förnöjt om pålverket: ”man fick då mer än ljusligen se nyttan deraf.”⁴⁹

På västra sidan av ån och invid bron fick hovrättspresidentens hus från 1733 ett pålverk 1747, men det förföll snabbt och trots upprepade försök hade det ännu inte reparerats när det närbelägna sockerbruket stod färdigt 1755. Strandkanten invid sockerbruket pålades inte och därför uppmanade magistraten 1762 ägarna att bygga ett pålverk för att hindra jordras.⁵⁰ Islossningen 1761 var enligt Leche stark – den första intensiva islossningen sedan 1754 – och det här kan ha påverkat magistratens rekommendation till sockerbruksägarna. Samtidigt beslutades att vägen längs ån skulle breddas och att rådhuset skulle få en stenkaj. Stenarna till kajen togs vintern 1763 från Vårdberget.⁵¹ Pålverket vid hovrättspresidentens hus blev färdigt först 1763.⁵²

Landshövdingensresidenset fick stenkajer först 1774 och därefter uppmanade magistraten att stenkajer skulle byggas också längs västra åstranden mot slottet. Borgarna och magistraten ansåg att det var tomtägarnas uppgift att bekosta kajerna. Stadens tjänstemän å sin sida ansåg att borgarna tillsammans med staden borde betala för stenskoningen eftersom det var handelsmännen som skulle ha mest nytta av de framtida kajerna. Trots protester från tomtägarna fastslog

49. *Pebr Kalms brev till samtida I. Pebr Kalms brev till C. F. Mennander*, Otto E.A. Hjelt & Alb. Hästesko (utg.), SSSL 114, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1914, s. 36 och 43.

50. Rådstuvurättens protokoll 20/11 1762 (s. 1775), Rådstuvurättens arkiv, Åbo stadsarkiv.

51. Magistratens protokoll 16/3 1763 (s. 220), Magistratens arkiv, Åbo stadsarkiv.

52. Magistratens protokoll 29/10 1763 (s. 867), Magistratens arkiv, Åbo stadsarkiv.

landshövdingen 1776, på förslag av magistraten, att tomtägarna och inte borgarna måste betala för de nya stenkajerna.⁵³

Beslutet från 1776 var början på slutet av en långvarig tvist. Magistraten hade redan ett år tidigare krävt att tomtägarna skulle skydda åkanten med stenkajer. Orsaken var att isen hade undergrävt strandkanten så att det uppstått små vikar under gatan längs med åkanten. Följaktligen riskerade Drottningågatan (i dag Västra Strandgatan) att rasa ned i ån. Drottningågatan var i dåligt skick och fick stenbeläggning först i slutet av 1770-talet, men användes flitigt för transport av tunga lass eftersom Slottsgatan var i ännu sämre skick. Trots problemen och landshövdingens beslut var det ännu 1777 flera tomtägare som motsatte sig byggandet av stenkajerna. Till dessa hörde handelsmannen Wilhelm Lindegren, fabrikören och färgaren Abr. Conradi, överdirektören Josef Bremer, professorn Johan Bilmark, assessorn Otto Carlstedt, hovrättspresidenten Carl Lagerborgs änka och häradshövdingen Mauritz Stålhandske. Även professor Kalm, som hade ett hus i Nystaden, motsatte sig byggandet.⁵⁴

Enligt tidningsartikeln ”Beskrifning öfwer Åbo stad” fanns det 1783 på den östra åstranden grästenskajer från biskopens hus till ändan av Klostergatan och på västra sidan en icke sammanhängande kaj ned till Nystaden.⁵⁵ Kartografen Carl Petter Hällström (1774–1836) gjorde en detaljerad teckning av Åbo år 1791.⁵⁶ På teckningen ses på västra sidan av ån en sammanhängande stenkaj och där den slutar sluttar stranden rakt ned i Aura å. Här syns också trappor, något som var en fördel som stenkajerna hade gentemot pålverket. Kajerna kunde göras högre än pålverket, samtidigt som trapporna gjorde att det var lätt att komma ned till ån. Ett oväntat problem som uppstod var att stenblocken föll i ån efter hand som skeppen förtöjdes vid dem. Detta åtgärdades genom att man placerade ut pollare vid vilka skeppen kunde förankras. Pollarna löste problemet tillfälligt, men när fartygen som

53. Wuorinen, *Turku kaupunkikaupunkina*, s. 101.

54. Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809. Första bandet*, s. 103–104 och 112.

55. *Ibid.*, s. 110–112; ”Beskrifning öfwer Åbo Stad”, *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* 15/5 1783, s. 156.

56. Teckningen presenteras i flera verk. Se till exempel Mikko Laaksonen, *Turku. Historialliset kaupunkikartat*, Riga: Atlasart 2018, s. 12 och 14.

övervintrade i ån växte i antal och storlek under 1800-talet bidrog pollarna till att förstöra stenkajerna i fall att skeppen drev med isen i samband med islossningarna.⁵⁷

HALLISDAMMEN

Underhållet av Hallisforsen – dammen med tillhörande byggnader – missköttes efter nödåren i slutet på 1600-talet och fram till slutet av stora ofreden 1721. Efter ockupationen hyrdes forsen ut till handelsmannen Gustav Wittfooth för en period på 20 år. När kontraktet upphörde 1742 och Gustavs söner vägrade betala den höjda hyra som magistraten krävde, beslöt magistraten att ta över verksamheten och hyra ut kvarnarna, stampverken och valkarna till diverse hantverkare. Hyresintäkterna tillföll stadskassan och hyrestagarna skulle samtidigt sköta om underhållet av byggnaderna. Magistraten granskade och gjorde anmälan om krav på underhåll tillsammans med stadens äldste, ett utskott som företrädde borgerskapet.⁵⁸

Området vid Hallisforsen bestod av byggnaderna och dammen på S:t Mariesidan (västra åstranden) och byggnaderna och dammen på Nummissidan (östra åstranden). Dammen från Nummis gick snett bakåt över Aura å och mötte dammen från S:t Marie-sidan, varefter dammkonstruktionen bildade en kil motströms.⁵⁹ Dammen var troligen byggd av två rader av trästockar vilkas mellanrum fylldes med bland annat mossa, sten och sand. Kvarnarna användes främst under våren och hösten när vattenmängden räckte till för att driva hjulen – verksamheten var således varken effektiv eller lönsam. Följaktligen var de 67 vindkvarnarna på kullarna kring Åbo i flitig användning på 1780-talet.⁶⁰

57. Stefan Norrgård, "The Aura river ice jam in Turku, March 1903", *Environment & Society Portal, Arcadia*, 2020:10, <https://doi.org/10.5282/rcc/8982>.

58. Problemen på området under 1700-talet beskrivs ingående av Veli Pekka Toropainen. Hans redogörelse ger vid handen att det inte handlade om någon lönsam verksamhet. Byggnader med väggar och tak som läckte och ruttade bort, en damm som regelbundet renoverades och utslitna kvarnstenar hörde till de problem som hyresgästerna genomgående tampades med. Veli Pekka Toropainen, "Aurajoen Halistenkosken historiaa", *Suomen Sukututkimusseuran Vuosikirja* 48, 2015.

59. Se t.ex. kartan i Toropainen, "Aurajoen Halistenkosken historiaa" 2015, s. 185.

60. Veli Pekka Toropainen, "Aurajoen Halisten kosken historiaa", Marko Stenroos, Veli

När Wittfooths kontrakt i Hallis upphörde granskades området av magistraten och det konstaterades att dammen på S:t Mariesidan var obrukbar. Det är oklart hur problemet åtgärdades, men efter den häftiga islossningen 1744 var det klart att dammen, kvarnen och tampen måste förnyas. I mars 1745 föreslog därför rådmannen Thure Hagert att S:t Mariedammen borde stärkas före islossningen, men när dammen granskades 1746 visade det sig att den hade kollapsat efter islossningen 1745.⁶¹

Det största hotet mot Hallisdammen och kvarnarna var isblocken som kom högre upp ifrån ån och som i Åbo blev kända som Hallisgubbarna.⁶² Det första omnämmandet av Hallisgubbarna, eller Hallisherrarna som de då kallades, hittas i rådstuvurättens protokoll i april 1697.⁶³ Den första som nämnde Hallisgubbarna var Johan Leche den 15 april 1756.⁶⁴ Det är oklart varför isblocken kallades för Hallisherarna eller Hallisgubbarna. "Herrarna" kan anspela på isflaken som de suveräna, förnäma eller i samband med islossningen härskande, men kan också anspela på deras storlek. "Gubbe" användes också som en beteckning för moln – termen "molngubbe" avsåg avgränsade mörka (regn)moln.⁶⁵ Enligt en legend kallades isblocken gubbar också därför att de stod upp likt gubbar när de flöt genom Åbo.

Hallisgubbarna blev en del av Åbos klimathistoriska minne när dammen förnyades 1972. Om den förändring som detta medförde enbart beror på dammen har inte undersökts i sin helhet. Klimatuppvärmningen tilltog också under 1970-talet och ändrade isförhållandena, men enligt vattenverkets ingenjörer hindrade den nya dammen isen från att krypa över kanten. Den nya dammen byggdes som en följd

Pekka Toropainen & Jussi Vallin, *Turkulaisen veden pitkä matka Halisten koskelta Turun keskuspubdistamolle*, Turku: Turun vesilaitos 1998, s. 26.

61. Toropainen, "Aurajoen Halisten kosken historiaa" 1998, s. 28.
62. Toropainen, "Aurajoen Halisten kosken historiaa" 1998, s. 28.
63. Kämnersrättens protokoll 19/4 1697 (s. 331), Rådstuvurättens renoverade domböcker, Åbo rådstuvurätts domböcker 1697. Tillgängligt digitalt via Riksarkivet, <https://astia.narc.fi/uusiastia/viewer/?fileId=5940706716&xaineistoId=2331041317#> (hämtad 29/6 2022).
64. Johan Leches meteorologiska dagbok (2 Ib vol 3), Meteorologiska observationer till lands Finland, Meteorologiska observationer 1690–1923, Vetenskapsakademiens arkiv, Sveriges Riksarkiv (SR), Stockholm.
65. "Gubbe", Svenska Akademiens ordbok, <https://www.saob.se/artikel/?seek=gubbe&pz=1> (hämtad 20/10 2021).

av en torka 1951 som orsakade vattenbrist (Åbo Vattenverk tog vatten från reservoaren bakom dammen). För att undgå vattenbrist i framtiden gjordes dammen högre än den gamla och samtidigt infördes en regleringsmekanism för vattennivån i reservoaren bakom dammen. Med undantag för 1976, när Hallisgubbarna förstörde Hallisbrons pelare, har regleringen av vattennivån gjort att Hallisgubbarna efter 1972 smultit bort i reservoaren bakom dammen.

Det är skäl att notera att Aura å mellan dammen och åmynningen kunde vara isfri fram till dess att Hallisgubbarna gick över dammen. Dammen separerade därmed islossningen nedströms (nedanom dammen) från den som skedde uppströms. Ifall våren var lång och torr smälte sannolikt Hallisgubbarna bakom dammen, men om avrinningen var hög kunde isen längs hela åns längd komma i rörelse samtidigt och i det fallet var risken stor att Hallisdammen förstördes. Hallisgubbarna hotade även byggnaderna kring dammen och därför byggdes någon gång under 1700-talet en skyddsmur av sten som skulle hindra isen från att tränga upp på land och förstöra byggnaderna.

Islossningen den 11 april 1757 var enligt Leche lindrig, men Hallisgubbarna bröt sig loss den sista april och förstörde dammen. Reparationerna gjordes slarvigt och därmed var Nummisdammen fallfärdig redan vintern 1759. Nya stockar transporterades till dammen under vintern och reparationerna började sommaren 1760, men i januari 1761 var S:t Mariedammen i sin tur fallfärdig. Dammen förstärktes med 300 stockar och var färdig den 1 april, tolv dagar innan Kalm noterade att stenkajerna hindrade Hallisgubbarna från att förstöra akademiträdgården.⁶⁶

Islossningarna blev en kostsam affär i Hallis under 1750- och 1760-talen. Dammen förstördes 1757, och reparerades, bara för att förstöras igen 1759, varefter den reparerades och förstördes ytterligare en gång 1761. När dammen granskades vintern 1763, konstaterades att både dammen och kvarnen måste repareras och kvarnstenen bytas ut. I slutet av 1760-talet var dammen och kvarnarna i så dåligt skick att stadsborna var tvungna att använda sig av kvarnarna i Nautela fors,

66. Toropainen, "Aurajoen Halisten kosken historiaa" 1998, s. 27; *Pebr Kalms brev till samtida* I, s. 36. Johan Leches meteorologiska dagbok (2 Ib vol 3), Meteorologiska observationer till lands Finland, Meteorologiska observationer 1690–1923, Vetenskapsakademiens arkiv, Sveriges Riksarkiv (SR), Stockholm.

Reso och S:t Märten. År 1769 gjordes därför en grundlig genomgång av samtliga konstruktioner vid forsen. Granskningen gav vid handen att dammen behövde förnyas, men antalet stockar som skaffades tyder på att det snarare gjordes en renovering av den gamla konstruktionen. Slutgranskningen av området genomfördes i augusti 1769.⁶⁷

Våren 1771 var en av de kallaste på 23 år och ännu i mitten av maj sjönk kvicksilvret till minus fem grader Celsius. I slutet av månaden tog sommarterperaturerna över men våren blev den torraste på 21 år. Och det ovanliga vädret fortsatte. Aura å frös till redan den 9 november, men isen lossnade bara för att frysa till igen den 20 november. Den 24 november var ån åter isfri, men därefter sjönk temperaturen snabbt och i början av december var det som kallast -24 grader Celsius. Isen blev snabbt tjock och från Korois kördes tunga hö- och vedlass till staden över isen. Natten mot den 13 december regnade det kraftigt, varefter vattennivån snabbt steg och Aura å sparkade av sig isen med kraft. Hallisgubbarna förstörde dammen som sedan måste repareras inför vårens islossning. Islossningen skedde så plötsligt och snabbt att en bonde som färdades med häst och kärra på isen drunknade invid Multavierutullen (ett tullstaket som gick över isen någonstans ovanom Dombron) när isen gav efter. Vattnet och isen steg dryga 15 centimeter över pålverket i akademiträdgården. I *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* kunde senare läsas att vattennivån ”sällan om islossningen om våren stå så högt i ån”.⁶⁸ Islossningen var såpass intensiv att Kalm senare skrev om den: ”Gamle minnas ej en sådan isgång denna tid på året.”⁶⁹ Nästa dag var ån fri från is från Hallis ned till Nykyrkan (ungefär vid Martinsbron) där det hade bildats en fördämning. När vattennivån sjunkit mätte Kalm isblocken som låg kvar på stenkajerna vid akademiträdgården. De var mellan 17 och 26 centimeter tjocka.⁷⁰

En vecka efter händelserna den 14 december 1771 krävde islossningen sitt andra offer, borgmästaren Thure Hagert. När isen och

67. Oscar Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809. Andra bandet*, s. 593; Toropainen, ”Aurajoen Halistenkosken historiaa” 2015, s. 153.

68. *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* 9/1 1772, s. 4.

69. *Pebr Kalms brev till samtida* I, s. 222.

70. I *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* står att isen var mellan 17,5 och 21,9 centimeter tjocka (måttenheten är kvarter), och i brevet till Mennander skriver Kalm att de var 23,8 till 26,7 centimeter tjocka (måttenheten är tum).

vattnet stigit över pålverket, hade Hagert i tunna kläder och tofflor mitt i natten gått ut i det isiga vattnet för att hindra delar av sin brunn att åka med isen. Hagert drabbades inte värre än att han frös och blev våt om fötterna, men enligt Kalm var detta nog för att den gikt som Hagert led av skulle sprida sig i kroppen och slutligen ta livet av honom.⁷¹

Midvinterislossningen 1771 verkar ha varit en av de häftigaste islossningarna sedan våren 1744. Midvinterislossningar – det vill säga islossningar som sker mitt i vintern – har alltid förekommit i Aura å. De orsakas vanligen av värme och intensiva regn mitt i vintern och de är därför ett tecken på ovanliga väderförhållanden. Det som skiljer midvinterislossningen från en vanlig islossning är att Aura å efter en sådan åter fryser till. Islossningarna 1771 och 1782 var betydligt intensivare än den som överraskade arbetarna vid Tomasbron vintern 1999.⁷²

Efter att dammen förstörts i islossningen i december 1771 reparerades den snabbt för att klara av islossningen våren 1772. Dammen klarade sig, men förstördes dessvärre i samband med islossningen 1773. Den reparerades under sommaren och man gjorde upp planer för en ytterligare renovering sommaren 1774, men magistraten ville påskynda arbetet och renoveringen gjordes därför redan i början av året för att dammen inte skulle skadas mera vid islossningen. Härefter verkar dammen ha klarat sig till 1785 när den åter förstördes. Sommaren 1786 ansågs den vara i så dåligt skick att den borde byggas om helt och hållet. Vintern 1787 kunde man inte granska dammen som planerat eftersom den var täckt av is, men det noterades att den gick tvärs över ån mellan kvarnarna. När dammen slutligen synades hade den sjunkit på S:t Mariessidan och ett hål gjorde att vattnet flödade fritt.⁷³

Under 1790-talet noteras inga problem med dammen, men under finska kriget 1808–1809 förföll den igen. Vid en granskning i februari 1812 konstaterades att dammens båda delar måste förnyas. Dessvärre förstördes Nummisdammen, skyddsvallen och delar av kvarnens grund

71. *Pebr Kalms brev till samtida I*, s. 222.

72. Se Stefan Norrgård, "Tre klimathistoriska perspektiv på islossningen i Aura å", Nils Erik Villstrand & Kasper Westerlund (red.), *Is – på olika vis*, Meddelanden från Sjöhistoriska institutet vid Åbo Akademi 37, Åbo: Åbo Akademi 2022.

73. Toropainen, "Aurajoen Halisten kosken historiaa" 1998, s. 28.

i samband med islossningen 1813 och de behövde åter renoveras 1815.⁷⁴ S:t Mariesidan av dammen förstördes 1822 i samband med en av de tidigaste islossningarna på hela 1800-talet. I november 1823 förstörde isen både S:t Marie- och Nummisdammen, men den här gången på grund av en höststorm.⁷⁵

STENDAMMEN

Trädammen – eller dammarna – förstördes sammanlagt 11 gånger (1744, 1745, 1757, 1759, 1761, 1771, 1773, 1785, 1813, 1822 och 1823) under den studerade perioden. Till detta bör tilläggas de otaliga renoveringarna av de tillhörande byggnaderna eftersom hyresgästerna, enligt Toropainen, ofta misskötte sin del av avtalet. Även om hyran gick till stadskassan användes pengarna inte till att renovera vare sig byggnaderna eller dammen. Reparationerna av de skador som islossningen orsakade betalades av borgarna, vilka slutligen uttryckte sitt missnöje med arrangemanget hösten 1822. Borgarna inledde en process där de försökte ta över Hallisforsen i enlighet med arrangemanget före 1742. Ett år senare kom borgarna och magistraten överens om att borgarna mot hyra fick ta över all verksamhet vid forsen från och med den 1 januari 1824. Rätten att hyra forsen såldes vid en auktion den 15 december 1823. Den som gav det högsta budet och fick hyra Hallisforsen de följande 50 åren var handelsmannen Erik Julin (1796–1874). Kontraktet innefattade flera villkor, men han fick bygga området som han ville.⁷⁶

Våren 1824 lät Julin bygga om den gamla trädammen till en damm av sten. Det är oklart hur länge byggprocessen pågick, men den nya stendammen var i användning fram till 1972. Delar av dammen förstördes troligen i samband med islossningen 1837, men det är oklart hur många och vilka reparationer som gjordes. När dammen förnyades 1972 placerades nybygget ovanpå den gamla konstruktionen. I samband med förnyelsen gjordes en genomskärsritning av den gamla dammen och enligt denna ritning hade den en fallhöjd på 5,92 meter och en

74. Ibid.; Toropainen, "Aurajoen Halistenkosken historiaa" 2015, s. 154–155.

75. Toropainen, "Aurajoen Halistenkosken historiaa" 2015, s. 167.

76. Toropainen, "Aurajoen Halisten kosken historiaa" 1998, s. 29–32.

genomtänkt konstruktion där den inre (norra) sidan var dryga 80 centimeter lägre än den yttre (södra) sidan.⁷⁷ När vattenmängden i ån ökade och Hallisgubbarna blev rastlösa, styrdes de således uppåt och över dammen i stället för att som tidigare krocka med den. Det här var en lösning anpassad till islossningen. År 1825 byggde Julin en bro i Hallis för att underlätta trafiken över Aura å. Brokonstruktionen anpassades likt dammen till islossningen – den plockades isär före islossningen och lades på plats igen när den var över.⁷⁸

FRÅN TRÄ TILL STEN: SAMMANFATTANDE DISKUSSION

Åboborna hade levt med förstörda pålverk och större eller mindre jordskred i flera hundra år innan stenkajerna intog sin plats längs åstranden kring mitten av 1700-talet. Övergången från trästockar till stenkajer var av avgörande betydelse för stadens förmåga att klara av de utmaningar som islossningen medförde. För det första är det anmärkningsvärt att beslutet att bygga stenkajer vid våghuset gjordes året efter den våldsamma islossningen 1744. För det andra återupptogs muddringarna efter lilla ofreden, vilket kan förklara varför ispropparna verkar ha blivit sällsynta efter 1744. Det är i alla fall högst sannolikt att Leche i sin artikel från 1763 hade redogjort för isproppar han själv observerat, inte sådana han bara hört talas om (till exempel isproppen 1744). Avsaknaden av pålverksdiskussioner på 1750-talet kan bero på att Leche klassificerade endast fyra av fjorton islossningar mellan 1749 och 1762 som starka. De resterande beskrev han som lindriga eller svaga.

Sedan man i staden väl insett fördelen med stenkajerna tog det dryga 40 år (cirka 1740–1780) innan pålverket bytts ut. Stenkajerna gjorde att de årliga problemen med söndrigt pålverk strax efter islossningen var som bortblåsta. Den nytta och fördel stenkajerna medförde var omedelbar och islossningen var troligen en av de främsta orsakerna till att de byggdes. Åtminstone finns det inga entydiga belegg för att stenkajerna skulle ha byggts för att stöda den ökade ekonomiska aktiviteten och det växande invånarantalet. Snarare kan stadens till-

77. Se ritning i Toropainen, "Aurajoen Halistenkosken historiaa" 2015, s. 167.

78. Ibid., s. 116–167, 170; Toropainen, "Aurajoen Halistenkosken historiaa" 1998, s. 29.

växt ha lyft fram islossningsproblemet – ju fler manufakturer som byggdes invid ån, desto flitigare utnyttjades ån och strandkanterna. Och ju viktigare Aura å blev för staden, desto viktigare blev det att underhålla ån och dess omgivning.

Jordrasen beskrivs ofta som ett typiskt historiskt problem för Åbo, men det verkar inte ha skett några större jordras i Åbo under 1700-talets andra hälft. Mindre ras nämns troligen inte på grund av att deras inverkan var svag, men bristen på omnämmanden kan också tyda på att pålverket fungerade. Pålverket i sin tur ökade medvetenheten om islossningsproblemet eftersom det regelbundet måste förnyas. Pålverket visade konkret, på ett sätt som oskyddade åkanter aldrig gjorde, hur isen kunde förstöra allt i sin väg.

I det svenska riket var Åbo tidigt ute med att förstärka åkanterna. Misskötseln av rikets hamnar diskuterades vid riksdagen 1765, vilket ledde till att många städer på 1770-talet antog en hamnförordning. Denna lyfte troligen fram behovet av muddring och att införa pålverk. Åbos förordning fastställdes 1773, men vid det här laget hade stenkajerna redan anlagts i delar av staden. Misskötseln av hamnen var således inte ett problem, utan snarare tomtägarnas motstånd mot att anpassa omgivningen till islossningen.⁷⁹

Tomtägarnas motstånd kan tolkas som en brist på solidaritet inför stadens problem. Det var knappast någon sammansvetsad grupp som stod för motståndet, utan snarare enskilda individer som inte ville betala för anpassningen. Det som är anmärkningsvärt är att personerna hörde till stadens ledande skikt. De var ståndspersoner ur hovrätts- och akademistaten, med andra ord tjänstemän. Det är överraskande att Pehr Kalm var en av motståndarna, särskilt med beaktande av att han handledde avhandlingar om hur staden skulle skyddas mot islossningar. Han var också en av dem som observerade islossningarna och bevittnade nyttan av att anpassa åstranden till dem. Men kostnaderna vägde tyngre än nyttan och motståndet är därför delvis förstäligt. Att isen förstörde vägarna var inte ett problem för den enskilda tomtägaren. Islossningen var inte heller alltid intensiv och alla bodde inte vid ett ställe där isen orsakade problem. Efter två termiska islossningar var det således lätt att ifrågasätta nyttan av

79. Wuorinen, *Turku kaupunkipunkina*, s. 106.

att investera i en stenmur. Med andra ord påverkade frekvensen av intensiva islossningar riskuppfattningen. Det här skiljer sig föga från hur människor i dag, 250 år senare, uppfattar klimatuppvärmningens inverkan. Är fenomenet (risken) inte återkommande, eller lika intensivt varje år, är det lätt att ifrågasätta nödvändigheten av en anpassning. Om effekten av den egna insatsen inte syns konkret i vardagen är det lätt att ifrågasätta insatsen i sin helhet.

Om processen som ledde till stenkajernas tillkomst kan ses som öppen och utdragen, och som en process som har lämnat spår i de historiska källorna, gäller det motsatta för utvecklingen vid Hallisdammen. Vid Hallisforsen var islossningen ett stort problem, men inte det enda. För att göra verksamheten i Hallis lönsam behövde kvarnarna mera vatten och detta krävde en bättre damm. Om Julin således anpassade dammen till islossningen eller om han byggde om den för att göra affärsverksamheten vid Hallis lönsam är oklart. Troligen insåg han att trädammen var orsaken till båda problemen, och lösningen, en stendamm, var enkel.

En annan fråga är varför magistraten lade ned så mycket tid och pengar på att upprätthålla verksamheten vid Hallisforsen även om till och med samtida källor noterar att vindkvarnarna användes flitigare därför att verksamheten vid Hallisforsen var ineffektiv. Det enklaste svaret är att magistraten var ett övervakande organ som inte hade något intresse av att lösa problemet. Borgarna å sin sida betalade för diverse renoveringar som andra yrkesutövare var beroende av. Upplägget var alltså komplicerat och stendammen byggdes enbart därför att det gamla uthyrningssystemet förkastades. Det krävdes endast en initiativrik person för att sätta stopp för 80 år av reparationer och diverse lönsamhetsproblem. I jämförelse med stenkajsproblematiken i centrum av Åbo skedde anpassningen vid Hallisforsen över en natt.

Beträffande utvecklingen vid Hallisforsen är det knappast rätt att tala om en anpassningsprocess som förorsakad av klimatet. Dammen behövde anpassas, men anpassningen genomfördes i första hand som en följd av missnöje med verksamheten vid forsen. Gällande stenkajerna känns det mera berättigat att tala om en process. Problemet med jordrasen fick en inadekvat lösning genom pålverket, men islossningen lyfte fram behovet av en mera hållbar sådan. Det här ledde till en diskussion och en lång process där förespråkare stod mot

motståndare. De nya stenkajerna löste problemen tillfälligt, men när Åbo efter branden 1827 blev en större hamnstad, fick två nya broar, och ån fylldes med fartyg, blev islossningen ånyo ett problem.

Slutligen, finns det någon lärdom att ta av utvecklingen i Åbo på 1700-talet? Jag vill avsluta med en något råbarkad jämförelse mellan Erik Julin och Elon Musk, två entreprenörer som tagit i ett klimatproblem och skapat anpassning där gamla inrotade system har misslyckats. Magistraten i Åbo skötte sina åtaganden, men gjorde inte mer än vad som var nödvändigt, på samma sätt som de stora biltillverkarna tog tag i elbilsproblematiken först efter att Teslan hade blivit en sensation, eller när de insåg att en nykomling tagit över ett helt marknadssegment. I den här kontexten kan kampen om stenkajerna i Åbo på 1700-talet jämföras med samhällets behov att anpassa sig till klimatuppvärmningen på 2000-talet. Alla ser inte uppvärmningen som ett reellt problem som berör dem personligen – för många är fenomenet sannolikt högst abstrakt. Torkan, översvämningarna, orkanerna, och de smältande glaciärerna finns någon annanstans. I dag är islossningen i Aura å inget problem, och tanken att Åbo tidigare har tvingats anpassa sig till den känns främmande. Men det är också därför klimathistoriska analyser behövs – för att visa hur klimatet har förändrats och hur en specifik stad, by, region eller nation har kunnat anpassa sig till ett klimat som var annorlunda än i dag. Klimatförändringen behöver ett historiskt narrativ.

En jord med ett förflutet

Geologi, fossil och livets historia i Finland 1809–1859

I DET IDÉHISTORISKA SKIFTE SOM inträffade när den traditionella kristna världsbilden ersattes av en ny vetenskaplig dito, spelade geologin en av huvudrollerna. För de flesta européer från medeltiden fram till 1700-talet var jordens och livets historia lika kort – eller lång – som en vanlig arbetsvecka. Enligt Första Moseboken hade Gud skapat världen på sex dagar och vilat på den sjunde. Efter det hade inga nya arter tillkommit. Naturen som människan kunde iakttä i sin omgivning såg alltså ut som den hade gjort den dag då den hade skapats. Men i slutet av 1600-talet fattade naturforskarna intresse för jordens förflutna. Deras undersökningar visade att jordskorpan hade genomgått många och stora förändringar. Den historiska geologin, som undersöker jordens förflutna, ifrågasatte den tidigare uppfattningen som utgick ifrån att jorden bara var några tusen år gammal. Geologin fick understöd av paleontologin, som studerar tidigare former av liv och arternas historia på jorden. Detta lade grunden för en ny geologisk tidsskala och en världsbild som utgår från att jorden och den biologiska mångfalden har uppstått och formats genom processer som pågått under miljarder år.¹

I den här artikeln undersöker jag hur idéer om jordens geologiska historia och om utdöda, främmande arter i växt- och djurriket nådde

1. François Ellenberger, *History of Geology. Vol. 2. The Great Awakening and its First Fruits 1660–1810*, Rotterdam Brookfield: A.A. Balkema 1999, s. 33–43; Peter J. Bowler, *Ympäristötieteiden historia*, översättning av Kimmo Pietiläinen, Helsinki: Art House 1997, s. 111–122, 195–203, 256–269; Peter J. Bowler, *Evolution. The History of an Idea*, Berkeley: University of California Press 1984, s. 4; Stephen Jay Gould, *Time's Arrow, Time's Cycle. Myth and Metaphor in the Discovery of Geological Time*, Cambridge: Harvard University Press 1987.

människor i Finland under den tid då historisk geologi och paleontologi ännu inte hade uppnått en ställning som akademiska discipliner vid landets universitet. Min undersökning omfattar en period som inleds 1809 när Finland anslöts till det ryska riket, och avslutas i slutet av 1850-talet när Charles Darwins bok *Om arternas uppkomst* (1859) utgavs. I Finland sammanfaller den här perioden med en snabb utveckling av tidningspressen. I hela landet fanns i början av perioden en enda dagstidning och i slutet av perioden fyrtiofem. Under samma tid tillkom också fyrtio olika tidskrifter.²

Den framväxande tidningspressen gör det möjligt att undersöka den dåtida internationella vetenskapliga diskussionen om jordens och livets historia som en del av ett bredare kunskapshistoriskt sammanhang som sträcker sig utanför det vetenskapliga samfundet. Genom att analysera pressmaterial undersöker jag alltså vilket slags kunskap om jordens förflutna och livets historia som cirkulerade i den finländska offentligheten och hur man behandlade den här kunskapen i de finländska tidningarna. Samtidigt diskuterar jag vilka samhälleliga, kulturella och politiska faktorer som påverkade vilket slags kunskap om historisk geologi och paleontologi som cirkulerade i landet.

EN (NÄSTAN) OKÄND VETENSKAP

I det svenska riket fanns under 1700-talet ett mindre antal naturforskare som intresserade sig för jordens geologiska historia. Till dessa hörde män som Urban Hjärne (1641–1724) och Torbern Bergman (1735–1784).³ Trots detta hörde Finland till det vetenskapliga samfundets periferi då det gällde historisk geologi. Vid den Kungliga akademien i Åbo fanns under 1700-talet inte någon professur i geologi. Den undervisning inom ämnet som ändå erbjöds gällde främst mineralogi och delgavs inom ramen för andra läroämnena såsom kemi och fysik. Johan Gadolin (1760–1852), som var professor i kemi, var en entusiastisk samlare av mineraler och skapade en mineralsamling

2. Päiviö Tommila, "Yhdestä lehdestä sanomalehdistöksi 1809–1859", Päiviö Tommila (toim.), *Suomen lehdistön historia 1. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, Kuopio: Kustannuskiila 1988, s. 236.

3. Tore Frängsmyr, *Geologi och skapelsetro. Föreställningar om jordens historia från Hjärne till Bergman*, Stockholm: Almqvist & Wiksell 1969.

i Åbo. Också det svenska bergskollegiet, som i egenskap av statligt ämbetsverk hade i uppgift att leda och kontrollera gruvnäringen och metallförädlingen i det svenska riket, utförde en del mineralogiska undersökningar i Finland.⁴

När Finland blev en del av Ryssland 1809 förblev situationen nästan oförändrad. De fåtaliga finländska forskare som fanns på området intresserade sig då främst för den så kallade geognosin. Inom denna inriktning nöjde sig forskarna med att observera fakta om förekomsten av malmer och mineraler och drog inte några slutsatser om hur de uppstått. Därmed förekom i Finland under första halvan av 1800-talet inte någon aktiv vetenskaplig diskussion om de krafter som påverkat jordskorpan under historien.⁵

Intresset för historisk geologi vaknade endast långsamt. En professur i ämnet mineralogi och geologi inrättades vid Kejsrerliga Alexanders Universitetet i Helsingfors 1852, men då kunde man inte hitta någon lämplig kandidat till tjänsten. När den unge Adolf Erik Nordenskiöld (1832–1901) försvarade sin doktorsavhandling inom mineralogi några år senare såg det för en tid ut som om professuren skulle kunna besättas. Men den nyblivne doktorn blev av politiska orsaker tvungen att lämna landet 1857 och därmed försvann också möjligheten att ansöka om professuren. Det dröjde ända till 1877 innan mineralogen Fredrik Johan Wiik (1839–1909) blev den första innehavaren av professuren. Sin forskning fokuserade Wiik, liksom många av hans elever kom att göra, fortsättningsvis främst på mineralogi och geognosi.⁶ Det saknades därmed fortsättningsvis en aktiv inhemsk vetenskaplig debatt om jordens förflutna.

Inom paleontologin var situationen snarlik. I internationella sammanhang växte ämnet, som tidigare varit en del av geologin, fram som ett självständigt forskningsområde i början av 1800-talet och blev så småningom en separat akademisk disciplin.⁷ Men inte heller på

4. Hans Hausen, *The History of Geology and Mineralogy in Finland 1828–1918. The History of Learning and Science in Finland 1828–1918*. Vol. 7a, Helsinki: Societas Scientiarum Fennica 1968, s. 13–16.

5. Ibid.

6. Ibid., s. 18, 39–43.

7. Gowan Dawson, *Show Me the Bone. Reconstructing Prehistoric Monsters in Nineteenth-Century Britain and America*, Chicago: University of Chicago Press 2016, s. 3, <https://doi.org/10.7208/9780226332871>.

detta område fanns det under 1800-talet någon speciellt aktiv forskning i Finland. Ämnet hade i mitten av århundradet en representant i Alexander von Nordmann (1803–1866) som utnämndes till professor i zoologi vid Kejserliga Alexanders Universitetet i Helsingfors 1849. Han undersökte bland annat fossil av utdöda arter som grottbjörn och ullhårig noshörning. Därefter dröjde det emellertid nästan hundra år innan ämnet fick en ny finländsk representant i forskaren Björn Kurtén (1924–1988).⁸

Om man bara fokuserar på vetenskapliga publikationer är det, såsom ovan framkommit, svårt att undersöka diskussionen om jordens och livets historia i Finland. Närmar man sig ämnet ur ett kunskaps-historiskt perspektiv blir det däremot möjligt. Det kunskapshistoriska forskningsfältet har i dag starkt fäste i länder som Tyskland, England och Frankrike samt i Norden och Nordamerika. Kunskap uppfattas inom det här fältet inte bara som vetenskaplig, utan omfattar många olika slag av teoretisk och praktisk kunskap.⁹ En av målsättningarna med forskningen kan vara att studera hur olika slag av kunskap cirkulerar i och mellan samhällen och kontexter.¹⁰ Kunskapshistorisk forskning kan även handla om så kallad tyst kunskap, det vill säga kunskap som inte diskuteras offentligt, eller om en direkt frånvaro av kunskap, något som i litteraturen ibland kallas för *non-knowledge* eller *Nichtwissen*. Fokus i ett sådant sammanhang läggs bland annat på de faktorer som lett till att olika former av kunskap *inte* cirkulerat. Sådan frånvarande kunskap omfattar kunskap som de historiska

8. Anto Leikola, *The History of Zoology in Finland 1828–1918. The History of Learning and Science in Finland 1828–1918*. Vol. 9, Helsinki: Societas Scientiarum Fennica 2011, s. 36–57.

9. Se t.ex. Lorraine Daston, "The history of science and the history of knowledge", *KNOW. A Journal on the Formation of Knowledge* 1, 2017:1, s. 131–154, <https://doi.org/10.1086/691678>; Jürgen Renn, "From the history of science to the history of knowledge – and back", *Centaurus* 57, 2015:1, s. 37–53, <https://doi.org/10.1111/1600-0498.12075>; Johan Östling, "Vad är kunskapshistoria", *Historisk Tidskrift* 135, 2015:1, s. 109–119; Peter Burke, *What is the History of Knowledge?*, Cambridge: Polity 2016.

10. Johan Östling et al., "The history of knowledge and the circulation of knowledge. An introduction", Johan Östling et al. (eds.), *Circulation of Knowledge. Explorations in the History of Knowledge*, Lund: Nordic Academic Press 2018, s. 9–33; Johan Östling, "Circulation, arenas, and the quest for public knowledge. Historiographical currents and analytical frameworks", *History and Theory* 59, 2020:4, s. 111–126, <https://doi.org/10.1111/hith.12184>.

aktörerna är medvetna om att de saknar (men kanske önskar tillägna sig) och kunskap som de är omedvetna om att de saknar. Det kan också handla om kunskap som man av olika orsaker väljer att förbigå eller ignorera.¹¹

De finländska tidningarnas artiklar och notiser visar tydligt att geologisk och paleontologisk kunskap cirkulerade i det finländska samhället även om vetenskaplig debatt i ämnet saknades. Samtidigt visar materialet också att geologisk kunskap inte cirkulerade speciellt framgångsrikt – till vissa delar knappast alls. Det handlar därmed både om tyst kunskap och om en direkt frånvaro av kunskap. Det kunskaphistoriska perspektivet har därmed också potential att blottlägga större frågor om epistemisk hegemoni samt olika geografiska, politiska och temporala dimensioner av kunskapsförmedling och kunskapsproduktion.¹²

För att kartlägga den kunskap om historisk geologi och paleontologi som cirkulerade i Finland har jag granskat artiklar i dagstidningar och tidskrifter som behandlar jordens historia samt olika fossilfynd och paleontologiska rön om livets historia. För att göra detta har jag främst använt mig av Finlands nationalbiblioteks samling av digitaliserade dagstidningar. För att lokalisera relevanta texter i de digitaliserade tidningarna har jag använt olika sökord såsom ”geologi”, ”paleontologi”, ”fossil” och ”jordens ålder”, samt namnen på ett antal inom området centrala tyska, franska och brittiska forskare såsom Johann Gottlob Lehman, Abraham Gottlob Werner, August Heinrich Christian Gelpke, James Hutton, John Playfair, Georges Cuvier, Alexandre Brongniart, Adolphe Brongniart, Jean Baptiste

11. Lukas M. Verburgt, ”The history of knowledge and the future history of ignorance”, *KNOW. A Journal on the Formation of Knowledge* 4, 2020:1, s. 1–24, <https://doi.org/10.1086/708341>, s. 10–17.

12. Se t.ex. Cornel Zwierlein (ed.), *The Dark Side of Knowledge. Histories of Ignorance, 1400 to 1800*, Leiden: Brill 2016, https://doi.org/10.1163/9789004325180_001; Kristian H. Nielsen & Mads P. Sørensen, ”How to take non-knowledge seriously, or the unexpected virtue of ignorance”, *Public Understanding of Science* 26, 2017:3, s. 385–392, <https://doi.org/10.1177/0963662515600967>; Sven Dupré & Geert Somsen, ”The history of knowledge and the future of knowledge societies”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte* 42, 2019:2–3, s. 186–199, <https://doi.org/10.1002/bewi.201900006>; Linsey McGoe, *The Unknowers. How Strategic Ignorance Rules the World*, London: Zed Books 2019; Verburgt, ”The history of knowledge and the future history of ignorance”.

Lamarck, Richard Owen och Charles Lyell. Jag har också letat efter äldre ord och uttryck som förekommer i materialet, till exempel "petrifikat", "mamonths djur", "antediluvial" och "jordrevolution" samt olika stavningsvarianter på dessa.¹³

Vid sidan av de inhemska tidningarna läste man i Finland även utländska tidningar, i synnerhet svenska och tyska. Dessa har emellertid inte beaktats eftersom det är svårt att veta exakt vilka tidningar som nådde Finland och i vilken omfattning de spreds i landet.¹⁴ Däremot har jag spårat artiklar som ursprungligen tryckts i svenska tidningar och därefter återgivits i finländska med hjälp av en digital sökfunktion.¹⁵

TIDNINGARNA SOM FÖRMEDLARE AV KUNSKAP OM HISTORISK GEOLOGI

Tidningspressen hade en betydande funktion för spridningen och populariseringen av vetenskap i början av 1800-talet. Martin Bauer, som undersökt vetenskapsjournalistikens långtidstrender i den brittiska pressen, beskriver en uppgång i tidningarnas intresse för vetenskap under slutet av 1700-talet. Efter några tystare decennier följde en ny period mellan 1842 och 1878 när tidningarnas rapportering av vetenskapliga ämnen växte kraftigt igen. Bauer menar att förändringarna kan förklaras av ekonomiska konjunkturen, men även av att framväxande vetenskapsområden (till exempel paleontologin) och nya aktörer på området hade ett större behov av att legitimera sig inför allmänheten.¹⁶

För de finländska tidningarna finns inga motsvarande uppgifter om vetenskapsjournalistikens frekvens men också här var tidningarna utan tvekan ett forum där läsarna kom i kontakt med nya vetenskapliga

13. Tidningar utgivna i Finland 1809–1859, Nationalbibliotekets digitala samlingar <https://digi.kansalliskirjasto.fi/etusivu>, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

14. Päiviö Tommila, "Suomen sanomalehdistön alkuvaiheet", Päiviö Tommila (toim.), *Suomen lehdistön historia 1. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, Kuopio: Kustannuskiila 1988, s. 47.

15. *Text Reuse in the Swedish-Language Press 1645–1918*, <https://textreuse.sls.fi/>, Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors.

16. Martin W. Bauer, "Public attention to science 1820–2010: A 'longue durée' picture", Simone Rödder, Martina Franzen & Peter Weingart (eds.), *The Sciences' Media Connection. Public Communication and Its Repercussions*, Dordrecht: Springer Netherlands 2012, s. 42–43, 48–50, <https://doi.org/10.1007/978-94-007-2085-5>.

idéer. Min kartläggning visar på en förändringsprocess där texterna om jordens förflutna och livets historia blev längre och fler från och med 1820-talet. Detta visar att tidningarnas redaktörer senast vid den här tiden betraktade geologins forskningsrön som intressanta för läsarna. Tillsammans bildade tidningarna en stor och hela tiden växande industri som livnärde sig på kunskapsförmedling. För att tillfredsställa det kontinuerliga behovet av nytt publicerbart material, lånade tidningarna ofta texter och översatte artiklar som ingått i andra tidningar.¹⁷ Denna klipp-och-klistra-journalistik innebar att vetenskaplig kunskap cirkulerade i pressen i många olika format såsom citat, referat, översättningar, tolkningar och rykten. Därtill förekom givetvis också nyproducerat originalmaterial i tidningarna, samt debatt och diskussion. Även dessa höll i gång det stora kunskapsproducerande och kunskaps-cirkulerande maskineri som tidningarna utgjorde.

Den tidningsläsande allmänhet som tog del av geologiska och paleontologiska rön via tidningarna bestod främst av svensk- eller tvåspråkiga personer ur städernas och landsbygdens samhällselit. Rent numerärt var det fråga om en liten grupp. En uppfattning om dess storlek kan man få genom tidningarnas upplagor. För den första delen av den undersökta perioden saknas tillförlitliga uppgifter om antalet prenumeranter eller läsare. De första befintliga uppgifterna gäller året 1833 när samtliga tidningar i landet tillsammans hade en upplaga på cirka 3 200 årsprenumerationer. Vid periodens slut 1860 hade prenumeranternas antal stigit till 12 600.¹⁸ Det faktiska antalet personer som regelbundet läste tidningarna var emellertid antagligen större eftersom samma tidning kunde läsas av flera personer, till exempel inom samma hushåll.

Den geologiska och paleontologiska kunskap som cirkulerade i tidningarna påverkades av olika kulturella, politiska, geografiska och sociala faktorer. En sådan faktor kan ha varit aktiv politisk censur.¹⁹ Efter att Finland anslutits till Ryssland utfärdades en censurförordning

17. Hannu Salmi et al., "The reuse of texts in Finnish newspapers and journals, 1771–1920. A digital humanities perspective", *Historical Methods. A Journal of Quantitative and Interdisciplinary History* 54, 2021:1, s. 14–28, <https://doi.org/10.1080/01615440.2020.1803166>.

18. Tommila, "Yhdestä lehdestä sanomalehdistöksi 1809–1859", s. 236.

19. Burke, *What is the History of Knowledge*, s. 91–93.

1829. Förordningen omfattade inte vetenskapliga verk, men dessa kunde dras tillbaka i efterhand om de bedömdes innehålla olämplig information. Tidningarna måste däremot passera förhandscensuren redan innan de kunde tryckas. Censuren förhindrade bland annat publiceringen av texter som ifrågasatte den kristna religionen och den kyrkliga makten. Detta innebar att också texter som behandlade geologi potentiellt kunde begränsas av censuren om de uppfattades ifrågasätta den religiösa världsbilden och skapelseberättelsen.²⁰

När man beaktar censurens inverkan på tidningarnas innehåll måste man framhålla att censuren hade både en direkt och en indirekt inverkan. Censorernas ingripanden begränsade aktivt vilka texter som kunde publiceras i de finländska tidningarna, men en annan del av censuren bestod av tidningarnas självcensur. Censurens blotta existens gav upphov till en allmän osäkerhet och medförde att redaktörer och förläggare dagligen blev tvungna att ta ställning till vilka texter som riskerade att angripas av censurmyndigheterna. Rädslan för censuren kan därmed ha varit en minst lika begränsande faktor som den egentliga censuren.²¹

I efterhand är det svårt att fastställa i vilken omfattning rädslan för censuren påverkade vilka texter som trycktes. Tidningarnas artiklar kan trots detta ge en fingervisning om vilka forskningsområden och ämnen som uppfattades som tillåtna diskussionsämnen i offentligheten. Jämfört med vetenskapliga verk hade tidningarna en större frihet att berätta bara om valda delar av den utländska debatten. Detta innebar att man kunde ignorera eller välja att utelämna delar av sådan utländsk forskning som framstod som alltför kontroversiell för de inhemska censurmyndigheterna eller den allmänna opinionen. I fortsättningen kommer jag att granska texter som belyser fyra olika sätt för tidningarna att hantera kontroversiella frågor i anslutning till jordens och livets historia. Tematiskt handlar de här texterna om 1) fossil, 2) jordens ålder, 3) den kristna skapelseberättelsens förhållande till geologins vetenskapliga resultat, och 4) olika sätt att förklara de processer som format jordens yta.

20. Tommila, "Yhdestä lehdestä sanomalehdistöksi 1809–1859", s. 102–105.

21. Risto Alapuro, *Suomen älymystö Venäjän varjossa*, Helsinki: Tammi 1997, s. 30.

”MAMMONTS DJUR” OCH ANDRA UTDÖDA ARTER
– KURIOSITETER UTAN KONTEXT

De allra första texterna som tangerade jordens förflutna ur geologins synvinkel publicerades i finländska tidningar i början av 1800-talet. De behandlade främst fossil. I den vetenskapliga diskussionen var förstenade lämningar av forntida växter och djur inte ett obekant fenomen. Fossila musslor och större havsdjur på platser där inget hav fanns i närheten hade redan under renässansen intresserat lärda män som Leonardo da Vinci (1452–1518).²² Under 1500- och 1600-talen trycktes flera vetenskapliga kataloger och andra illustrerade beskrivningar av fossil.²³ Även svenska naturforskare, såsom Carl von Linné (1707–1778), hade redan under 1700-talet iakttagit fossila lämningar av växter och mindre havslevande organismer såsom koraller, musslor och trilobiter.²⁴ De här fynden omtalades emellertid inte i den finländska pressen.

De allra första texterna om fossilfynd i finländska tidningar var inte några egentliga artiklar utan korta notiser som handlade om fynd av enskilda fossil, eller ”petrifikat”. De första rapporterna gällde främst fynd av mammut.²⁵ Mammuten blev känd i Europa i slutet av 1600-talet när elfenben från en tidigare okänd elefantart som upphittats i östra Ryssland började förekomma på den europeiska marknaden. De ryska handelsmännen som saluförde det värdefulla materialet kallade djuret för ”mamant”.²⁶ I tidningarna i Finland förekom i början av 1800-talet benämningar såsom ”Mammonts

22. Stephen Jay Gould, *Leonardo's Mountain of Clams and the Diet of Worms*, Cambridge: Harvard University Press 1998, s. 17–44; Alberto Collareta, Marco Collareta, Annalisa Berta & Giovanni Bianucci, ”On Leonardo and a fossil whale. A reappraisal with implications for the early history of palaeontology”, *Historical Biology* 33, 2021:10, s. 2289–2298, <https://doi.org/10.1080/08912963.2020.1787403>.

23. Paula Findlen, ”Projecting nature. Agostino Scilla's seventeenth-century fossil drawings”, *Endeavour* 42, 2018:2–3, s. 107–110, <https://doi.org/10.1016/j.endeavour.2018.07.004>.

24. Alfred G. Nathorst, *Carl von Linné såsom geolog*, Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri AB 1907, s. 38–47.

25. T.ex. ”Ett helt benrangel...”, *Åbo Tidning* 21/8 1802; ”Märkvärdiga petrifikater”, *Åbo Tidning* 18/8 1804; ”Cracau den 7 maj”, *Finlands Allmänna Tidning* 22/6 1822.

26. John J. McKay, *Discovering the Mammoth. A Tale of Giants, Unicorns, Ivory, and the Birth of a New Science*, New York: Pegasus Books 2017, s. 6–9.

djur”, ”Mammoth” eller ”Mammouth”. Djurets namn stavades med stor begynnelsebokstav.²⁷ En av de äldsta notiserna av det här slaget härstammar från *Åbo Tidning* som i augusti 1802 rapporterade om ett fynd på den nordamerikanska kontinenten. Där hade man nyligen under ledning av Charles Willson Peale (1741–1827) grävt fram det första hela mastodontskelettet som ställdes ut på ett museum i Philadelphia under julen 1801. Enligt tidningen hade enstaka ben av samma djur även påträffats i Sibirien i Ryssland samt i delstaterna Ohio och Mississippi i Förenta staterna. Det nya amerikanska fyndet visade enligt tidningen att det gåtfulla djuret var ”skildt ifrån elefanten, ehuru mycket likt den”. Enligt notisen hade små bitar av mammutbetar också påträffats i Finland.²⁸

Genom notiserna om fossil blev tidningsläsarna i Finland långsamt bekanta med paleontologin som utvecklades starkt under de första årtiondena av 1800-talet. Benämningen ”paleontologi” myntades i början av 1820-talet,²⁹ men i den finländska pressen gjorde begreppet inte sitt inträde förrän under 1850-talet.³⁰ För den framväxande nya vetenskapen hade mammuten en stor betydelse eftersom mammutfynden förekom i stor mängd och på många olika platser i flera världsdelar. De flesta fynden påträffades i Sibirien och andra regioner i Ryssland där inte bara ben och betar, utan också mjukare vävnader och päls, hade bevarats infrusna i tundrans permafrost. Andra fynd påträffades i Europa och i Nordamerika. Det gick på så sätt lätt att konstatera att dessa stora djur en gång hade bebott områden där inga elefanter längre levde.³¹ Såsom framgår av notisen i *Åbo Tidning* hade forskarna redan insett att mammuten inte var en vanlig elefant, utan representerade en annan, okänd art.³²

27. Se t.ex. ”Ett helt benrangel...”, *Åbo Tidning* 21/8 1802; ”Idéer om den nuvarande jordens bildning”, *Åbo Morgonblad* 9/6 1821.

28. ”Ett helt benrangel”, *Åbo Tidning* 21/8 1802; Keith Stewart Thomson, *The Legacy of the Mastodon. The Golden Age of Fossils in America*, New Haven: Yale University Press 2008, s. 47–48.

29. Dawson, *Show Me the Bone*, s. 3.

30. T.ex. ”Hertig Maximilian af Leuchtenburg”, *Finlands Allmänna Tidning* 8/2 1853; ”Föreläsningar vid Universitetet i Dorpat”, *Finlands Allmänna Tidning* 10/9 1853.

31. McKay, *Discovering the Mammoth*, s. 6–9.

32. ”Ett helt benrangel...”, *Åbo Tidning* 21/8 1802.

Till vissa delar reflekterade rapporteringen i den finländska pressen de stora linjerna i paleontologins utveckling. De första rapporterna fokuserade såsom redan framgått på mammuten. Från 1830-talet fick de finländska tidningsläsarna också stifta bekantskap med andra utdöda arter. Till en början rörde det sig främst om större ryggradsdjur såsom noshörningar, uroxar och mastodonter som påträffats inom den norra hemisfären, men därtill omtalades snart också mer exotiska djur såsom toxodon och megatherium som påträffats i Sydamerika.³³ Vid sidan av rapporterna om olika däggdjur från jordens närmaste förflutna förekom från och med 1840-talet också enstaka notiser om stora reptiler från de äldre geologiska perioderna. Till exempel berättade *Helsingfors Morgonblad* och *Borgå Tidning* vid olika tillfällen om skelettet från en stor ödla som grävts fram i närheten av Maastricht i Nederländerna 1841. Rapporterna om dinosaurier var trots detta ändå fåtaliga under hela den undersökta perioden.³⁴

Beträffande de texter som behandlade fossilfynd kan man göra två iakttagelser. Den första av dessa är att den kunskap som texterna förmedlade inte härstammade från inhemska källor. Ett undantag från den här regeln har påträffats i *Helsingfors Tidningar* (vid den tiden redigerad av Zacharias Topelius) som 1846 rapporterade att fynd av bland annat elefanter, noshörningar, lephiodon och grottbjörn hade påträffats av "en landsman", Alexander von Nordmann, utanför Odessa vid Svarta havet.³⁵ Den redan tidigare omtalade von Nordmann, som senare blev professor i zoologi vid universitetet i Helsingfors, var på sin tid den enda finländska forskaren som arbetade med paleontologiskt material. Men trots att han sedermera donerade sin fossilsamling till universitetet i Helsingfors omtalades hans forskning med undantag för den här texten inte i de finländska tidningarna.³⁶ Den kunskap om fossil och utdöda arter som alltså cirkulerade i Finland förefaller

33. T.ex. "Om forntidens djur, som bibehållne finnas infrusne i Polarländerna", *Åbo Underrättelser* 15/10 1831; "Orbignys resa i Södra America", *Åbo Underrättelser* 15/4 1835; "Toxodon", *Åbo Underrättelser* 11/7 1838; "Strödda underrättelser", *Finlands Allmänna Tidning* 6/2 1839; "Litterära notiser", *Helsingfors Morgonblad* 7/2 1839; "Strödda underrättelser", *Åbo Tidningar* 18/9 1841.

34. "Utrikes", *Helsingfors Morgonblad* 30/9 1841; "Utrikes", *Borgå Tidning* 27/11 1841.

35. "Fossila fynd", *Helsingfors Tidning* 11/11 1846.

36. Leikola, *History of Zoology in Finland 1828–1918*, s. 36–57.

därmed främst vara hämtad från utländska tidningar. I samband med somliga artiklar publicerades även information om att de hade översatts, främst från tyskan.³⁷

Den andra iakttagelsen om de paleontologiska artiklarna är att det var mycket tyst om de mer kontroversiella frågorna. Utmärkande för de artiklar och notiser om djurarter som diskuterats ovan är att de beskrev fynden mycket ingående med detaljer om längd, vikt och utseende samt fyndplats och omständigheter vid upphittandet. Där emot tog de sällan upp frågan hur man skulle tolka fynden: varifrån hade de främmande arterna kommit och varför fanns de inte längre på jorden? Vid sidan av de stora och mer spektakulära fynden från djurriket, ingick i de finländska tidningarna från och med 1830-talet också ett litet antal artiklar om fossila växter. I de här artiklarna kunde läsaren ta del av några av de senaste rönen då det gällde livets historia, till exempel att växtfossilena visade att livet på jorden kunde indelas i olika perioder som kännetecknades av olika växtarter. Artiklarna redovisade alltså i detalj för växtpaleontologiska fynd som visade att helt andra växtarter än de nulevande förekom under de äldsta perioderna. Vad detta berodde på diskuterades emellertid inte i artiklarna.³⁸

Artiklarna om växtfossil antydde för läsarna att den biologiska mångfalden på jorden inte alltid hade sett ut på samma sätt. Trots detta saknades helt den vetenskapliga diskussion om livets ursprung och arternas utveckling som redan fördes bland tyska, franska och brittiska naturforskare.³⁹ Ett av de mycket fåtaliga och kortfattade undantagen påträffas i en artikel som publicerades i *Åbo Tidningar* 1833 och behandlade utdöda och nulevande krokodilarter. Här kunde den uppmärksamma läsaren ta del av en kort hänvisning till fransmannen

37. T.ex. "Utkast till det fossila växtrikets historia I–II", *Åbo Underrättelser* 21/10 1835 och 28/10 1835; "Om jordytans revolutioner, af Cuvier I–II", *Helsingfors Morgonblad* 23/8 1833 och 26/8 1833.

38. T.ex. "Utkast till det fossila växtrikets historia I–II", *Åbo Underrättelser* 21/10 1835 och 28/10 1835; "Betraktelser öfver naturen af de vexter, som betäckt jordytan under dess olika bildningsepoker I–III", *Åbo Tidningar* 26/8 1840, 29/8 1840 och 2/9 1840.

39. Se t.ex. Bowler, *Evolution*, s. 46–141; Pietro Corsi, *The Age of Lamarck. Evolutionary Theories in France 1790–1830*, Berkeley: University of California Press 1988; Robert J. Richards, "Did Goethe and Schelling endorse species evolution?", Joel Faflak (ed.), *Marking Time. Romanticism and Evolution*, Toronto: University of Toronto Press 2017, s. 219–238.

Jean Baptiste Lamarck (1744–1829) och dennes teori om att ”de lägre djuren småningom utbildat sig till högre och mer fullkomnadt skick”.⁴⁰ Man kan ändå anta att bara en exceptionellt uppmärksam läsare uppfattade att detta syftade på en evolutionsteori som gjorde gällande att de olika arterna i naturriket utvecklats från andra tidigare arter.⁴¹ Något motsvarande skulle heller inte föreslås i en finländsk tidning förrän de första rapporterna om Charles Darwins evolutionsteori nådde landet i början av 1860-talet.⁴² Fossilerna framstod på det här sättet främst som märkliga kuriositeter som förvånade och fascinerade de finländska tidningarnas läsare men inte väckte några mer kontroversiella frågor om livets och den biologiska mångfaldens historia.

JORDENS ÅLDER – OLIKA FÖR ELIT OCH ALLMÄNHET

Föregående avsnitt har visat att den finländska pressen konsekvent ignorerade de mer kontroversiella forskningsområdena inom paleontologin. En annan metod för tidningarna att hantera potentiellt farliga ämnen var att rikta informationsflödet till utvalda målgrupper. Ett exempel på detta utgör frågan om jordens ålder. Ämnet berördes för första gången i två artiklar som publicerades på 1820-talet. Den första av dessa ingick i *Åbo Morgonblad* i juni 1821.⁴³ Texten är inte signerad, men bakom tidningen, som hade grundats några månader tidigare, stod författaren och historikern Adolf Ivar Arwidsson (1791–1858) som även skrev en stor del av tidningens material. På grund av Arwidssons frispråkiga inlägg i politiska frågor måste tidningen upphöra med sin utgivning några månader senare och Arwidsson tvingades lämna landet två år därefter.⁴⁴ Den andra artikeln publicerades i fem delar i

40. ”Om krokodilsläktet”, *Åbo Tidningar* 4/12 1833.

41. Corsi, *The Age of Lamarck*, s. 40–84.

42. Detta inträffade 1861 i artikeln ”En ny teori för den organiska världens skapelsehistoria”, *Wasabladet* 16/3 1861.

43. ”Idéer om den nuvarande jordens bildning”, *Åbo Morgonblad* 9/6 1821.

44. Tommila, ”Yhdestä lehdestä sanomalehdistöksi 1809–1859”, s. 91–94.

Åbo Underrättelser i april 1826.⁴⁵ Samma text hade – ett drygt årtionde tidigare – publicerats i den svenska tidningen *Stockholmsposten*.⁴⁶

I jämförelse med allt annat som tidigare publicerats i finländska tidningar var de två inläggen om jordens ålder minst sagt kontroversiella. Artikelnen i *Åbo Morgonblad* återgav olika teorier om de geologiska processer som man antog att jorden hade genomgått under förhistorisk tid. Därtill presenterade skribenten en egen hypotes i ämnet. Enligt författaren kunde de nuvarande jordformationerna bäst förklaras med en kraftig omvälvning som uppstått när jordens glödheta metalliska inre hade kommit i kontakt med vatten och exploderat i en väldig jordbävning. Denna jordbävning hade i sin tur gett upphov till en stor, världsomfattande översvämning, som också påverkat jordens yta. Eventuellt hade jorden i det förflutna genomgått inte bara en, utan flera sådana kraftiga explosioner åtföljda av översvämningar. Kanske kunde man i framtiden också vänta sig fler. ”Liksom fornverlden gått under liksom skola ock, efter hundratusenttals år, andra förnuftiga varelser med förvåning se ruiner från vår tid framstå i ljuset”, förutspådde artikelförfattaren olycksbådande.⁴⁷

Ett framträdande drag i *Åbo Morgonblads* artikel var att författaren helt avstod från att sammanjämka den kristna skapelseberättelsen med de geologiska processer som texten beskrev. Trots detta utmanade författaren inte den vedertagna uppfattningen om jordens ålder. I denna fråga hänvisade författaren till den franske paleontologen Georges Cuvier (1769–1832) som uppskattade att ”vår jords sista förvandling”, det vill säga den tid ”hvilken vi vanligen kalla jordens skapelse”, hade inträffat för cirka 6 000 år sedan. Denna ”förvandling” hade enligt Cuvier tagit formen av en stor översvämning. Artikelförfattaren antydde på så vis att själva jorden kunde vara äldre, men att de geologiska processer som kunde studeras inte pågått längre än några tusentals år.⁴⁸

45. ”Om jordens ålder I–V”, *Åbo Underrättelser* 5/4 1826, 8/4 1826, 12/4 1826 och 15/4 1826.

46. Jfr ”Om jordens ålder I–V”, *Stockholmsposten* 20/5 1815, 23/5 1815, 24/5 1815 och 27/5 1815.

47. ”Idéer om den nuvarande jordens bildning”, *Åbo Morgonblad* 9/6 1821.

48. Ibid.

Den andra artikeln som tog upp frågan om jordens ålder nöjde sig däremot inte med bara några tusentals år. Med hjälp av bevis från såväl astronomin som naturläran samt från historieskrivningen och arkeologin, kom författaren till artikeln, som ingick i *Åbo Underrättelser*, fram till att jordens ålder nog måste räknas i tiotusentals, eller kanske hundratusentals år.⁴⁹ Det anmärkningsvärda med artikelserien var framför allt att den tydligt lade fram tanken att jorden hade ett mycket längre förflutet än man tidigare tänkt sig. I likhet med den ovan citerade artikeln i *Åbo Morgonblad* utgick den också från att jordens tillblivelse och historiska utveckling inte behövde korrelera med Bibelns kronologi och den kristna skapelseberättelsen.⁵⁰

Medan de svenskspråkiga läsarna i universitetsstaden Åbo kunde ta del av diskussionen om jordens ålder redan i början av 1820-talet, såg situationen annorlunda ut för landets finskspråkiga läsare. Den finskspråkiga tidningspressen tillkom i början av 1820-talet när *Turun Wiikko-Sanomat* grundades. Under följande årtionde tillkom två finskspråkiga tidningar, i Uleåborg och Viborg, samt under 1840-talet tidningarna *Maamiehen Ystävä* i Kuopio och *Suometar* i Helsingfors. De åtföljdes av tidningar som *Sanomia Turusta* (1851), *Hämäläinen* (1858) och huvudstads tidningen *Suomen Julkisia Sanomia* (1857).⁵¹

De finskspråkiga tidningarna var under hela perioden färre till antalet än de svenskspråkiga och det är därmed svårt att direkt jämföra antalet artiklar. Det är ändå tydligt att de finskspråkiga tidningarna och deras redaktörer länge undvek en del sådana geologiska ämnen som behandlades i de svenskspråkiga tidningarna. Artiklar om jordens geografi och plats i solsystemet förekom från och med 1840-talet.⁵² Frågan om jordens ålder och geologiska utveckling dök däremot inte

49. "Om jordens ålder I-V", *Åbo Underrättelser* 5/4 1826, 8/4 1826, 12/4 1826 och 15/4 1826.

50. "Idéer om den nuvarande jordens bildning", *Åbo Morgonblad* 9/6 1821.

51. Tommila, "Yhdestä lehdestä sanomalehdistöksi 1809–1859", s. 87, 91, 124–129, 156–160; Lars Landgren, "Kieli ja aate – Politisoituva sanomalehdistö 1860–1889", Päiviö Tommila (toim.), *Suomen lehdistön historia 1. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, Kuopio: Kustannuskiila 1988, s. 312.

52. T.ex. "Pikaisuudet", *Maamiehen Ystävä* 8/3 1845; "Maapallon lämpimästä", *Maamiehen Ystävä* 12/6 1847; "Kuusta", *Maamiehen Ystävä* 26/6 1847; "Suurimmasta ja pienimmästä luonnossa I–II", *Suometar* 11/11 1853 och 18/11 1853.

upp förrän i mitten av 1850-talet.⁵³ Enligt en av de första artiklarna om ämnet, som publicerades i tidningen *Suometar* 1856, kunde man anta att det förflutit åtminstone 350 miljoner år sedan jordens ursprungligen flytande yta stelnat.⁵⁴ Tidningen hörde till de största i Finland och lästes av prenumeranter i stora delar av landet.⁵⁵

En möjlig förklaring till skillnaden mellan svensk- och finskspråkiga tidningar kunde ha varit aktiv censur. Enligt Päiviö Tommila påverkades den finskspråkiga tidningspressen av det faktum att den (till största delen) finskspråkiga allmogen i Finland, till skillnad från allmogen i Ryssland, kunde läsa. Därför bevakades de finskspråkiga tidningarna, som främst vände sig till allmogen, extra hårt av censuren. I den så kallade språkförordningen som utfärdades 1850 stipulerades att finskspråkiga publikationer bara fick behandla ekonomiska och religiösa ämnen. Samhällseliten, som mestadels läste svenskspråkiga tidningar, ansågs däremot bättre rustad att hantera ett bredare utbud av information. Ämnen som inte togs upp i de finskspråkiga tidningarna kunde alltså enligt Tommila ingå i de svenskspråkiga tidningarna.⁵⁶

De första artiklarna om jordens ålder på finska sammanfaller med tiden för språkförordningens utfärdande. Skillnaderna mellan finskspråkiga och svenskspråkiga tidningar kan därmed knappast förklaras av direkt censur. Däremot kan tidningarnas innehåll ha påverkats mera indirekt av redaktörernas uppfattning om vilka ämnen som lämpade sig för tidningarnas läsare. Detta antagande kan man även finna understöd för i en artikel som ingick i *Sanomia Turusta* 1855. Artikelnen redogjorde för planeternas ursprung och berättade att jorden likt de övriga planeterna ursprungligen bestått av het massa som svalnat och stelnat. Dessa upptäckter var, enligt tidningen, ännu helt nya och de visade att naturforskarnas arbete var viktigt. För att förstå upptäckternas betydelse krävdes emellertid mycket förhandskunskap och därför fanns det ingen möjlighet att närmare förklara vad detta innebar för läsaren, ansåg skribenten.⁵⁷ Artikelförfattarnas och

53. T.ex. ”Oppineitten toimista”, *Sanomia Turusta* 8/5 1855; ”Maapallon ikä”, *Suometar* 7/II 1856.

54. ”Maapallon ikä”, *Suometar* 7/II 1856.

55. Tommila, ”Yhdestä lehdestä sanomalehdistöksi 1809–1859”, s. 104, 167, 169.

56. *Ibid.*, s. 106, 168.

57. ”Oppineitten toimista”, *Sanomia Turusta* 8/5 1855.

redaktörernas uppfattning om läsarnas förkunskaper kan på det här sättet ha varit en av orsakerna till att de finskspråkiga tidningsläsarna fick ta del av diskussionen om jordens ålder trettio år efter de första svenskspråkiga läsarna.

KATASTROFGEOLOGI OCH SYNDAFLODEN — RELIGIONENS BETYDELSE

Även om flertalet av de artiklar som hittills citerats rapporterade om geologiska ämnen ur ett naturvetenskapligt perspektiv, så var den religiösa världsbilden också kontinuerligt närvarande i många artiklar. Ett exempel på detta hittar man i en artikel med rubriken "Om jättar" som ingick i *Åbo Underrättelser* 1829. Huvuddelen av den här artikeln beskriver de mytiska föreställningar som fynd av mammutars och andra utdöda arters skelettdelar gett upphov till under 1700-talet när man enligt tidningen "af enfaldighet och vidskepelse" föreställt sig att de härstammade från sagornas jättar. Sådana tolkningar var givetvis rena fantasiföreställningar, framhåller skribenten. Benen måste i stället ha tillhört stora djur som "vid syndaflo den eller någon annan stor öfversvämning" blivit dränkta och slutligen begravda.⁵⁸

I den finländska pressen var under den undersökta perioden stora översvämningar och störtfloder de överlägset vanligaste förklaringarna till de förändringar som skett på jordens yta. Såsom den ovan citerade artikeln antyder, erbjöd den bibliska syndaflo den inte bara en möjlig förklaring till förändringar i jordytan, utan också till det öde som hade drabbat mammutar och andra utdöda djurarter. De utdöda arterna beskrevs ibland också som "antediluvianska". Med detta avsågs att de härstammade från en tid före den bibliska syndaflo den.⁵⁹

Uppfattningen om den bibliska syndaflo den som en verklig händelse var ett typiskt inslag i den så kallade katastrofgeologin som var vanlig bland 1700-talets geologer. Många av de här forskarna arbetade fortfarande utgående från den vedertagna uppfattningen att jorden inte var äldre än några tusentals eller hundratusentals år. Detta ledde

58. "Om jättar", *Åbo Underrättelser* 17/2 1829.

59. T.ex. "Strödda underrättelser", *Borgå Tidning* 16/5 1840; "Utrikes", *Helsingfors Morgonblad* 30/9 1841; "Litterära notiser", *Helsingfors Morgonblad* 7/2 1839; "Gammalt ägg", *Hufvudstadsbladet* 3/4 1865.

till problem när de skulle förklara jordytans historiska förändringar. På empirisk nivå kunde man visserligen belägga att jordytan långsamt förändrades genom erosion och inverkan från vind, vatten, vulkaner och jordbävningar. Men sådana förändringar var så långsamma att de omöjligt kunde förklara uppkomsten av en bergskedja som till exempel Alperna, om man antog att jordens totala historia bara sträckte sig över några tusentals år. Därför ansåg många naturforskare att de geologiska processerna måste ha varit mycket starkare i jordens förflutna. Dramatiska jordbävningar, vulkanutbrott, översvämningar och kometer samt andra plötsliga katastrofer i det förflutna fick förklara de former som senare tiders betraktare kunde iaktta på jordytan. På så vis kunde man samtidigt, åtminstone skenbart, behålla den bibliska skapelsehistoriens kronologi.⁶⁰

Katastrofgeologins försök att förena den naturvetenskapliga och den religiösa världsbilden förklarar varför stora översvämningar länge hade en dominerande roll i de geologiska texter som ingick i den finländska pressen. Till detta bidrog också den stora auktoritet som tillskrevs den tidigare omtalade franske zoologen och anatomen Georges Cuvier. Genom verk såsom *Leçons d'anatomie comparée* (1800–1805) och *Recherches sur les ossements fossiles des quadrupèdes* (1812) utvecklade Cuvier den så kallade jämförande anatomin inom paleontologin.⁶¹ I det sistnämnda verket, som på svenska gavs ut med titeln *Idéer om orsakerna till jordytans närvarande form och om de revolutioner den undergått* (1821), presenterade han en teori om jordens förflutna. Den svenska översättningen bidrog till Cuviers popularitet i de finländska tidningarna. Till exempel publicerade *Helsingfors Morgonblad* 1833 en tvådelad artikel som hade skrivits av Cuvier själv.⁶² Detta var exceptionellt eftersom de geologiska artiklarna i den finländska pressen i allmänhet var referat eller redaktionella texter.

I egenskap av paleontolog utvecklade Cuvier en stor skicklighet när det gällde att artbestämma fossil och rekonstruera utdöda arters anatomi utgående från delar av deras skelett. Tillsammans med kol-

60. Bowler, *Evolution*, s. 32, 35.

61. William Coleman, *Georges Cuvier, Zoologist. A Study in the History of Evolution Theory*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1964, s. 12–13.

62. ”Om jordytans revolutioner, af Cuvier I–II”, *Helsingfors Morgonblad* 23/8 1833 och 26/8 1833.

legan Alexandre Brongniart (1770–1848) genomförde han en undersökning av geologin i Parisbäckenet 1811. De två kollegorna kunde härvid konstatera att de fossil som påträffades i de olika geologiska avlagringarna skilde sig åt och att fossilen i de äldsta lagren skilde sig mer från de växter och djur som levde i Parisregionen på Cuviers tid än fossilen i de yngre lagren. Den här iakttagelsen förklarade Cuvier med en hypotes som utgick från att jorden genomgått en serie av dramatiska katastrofer som nästan utplånat allt liv på stora områden. Cuvier kallade dessa händelser för ”revolutioner” och menade att det till exempel kunde röra sig om plötsliga översvämningar.⁶³ Enligt Cuvier fylldes det frigjorda livsutrymmet efter katastrofen på nytt av arter som överlevt på en annan plats. Därmed bildades ett helt nytt ekosystem som skilde sig från det tidigare. Cuviers teori kunde också läsas så att den sista stora översvämningen i jordens historia blev liktydig med syndafloden.⁶⁴

I stället för att skapa starka motsättningar mellan det religiösa och det vetenskapliga sättet att närma sig omvärlden förmedlade de finländska tidningarna alltså ofta sådan geologisk kunskap som tillät en fredlig samexistens mellan de två åskådningssätten. Att det var så som många människor också ville uppfatta saken kan man utläsa av den första egentliga debatten om historisk geologi som uppstod i mitten av 1850-talet. Debatten fick sin början efter att den liberala tidningen *Wiborg* hade rapporterat om nya beräkningar som gjorde gällande att det förflutit 350 miljoner år sedan jordskorpan stelnat i sin nuvarande fasta form. I texten hänvisades till en teori som antog att livet på jorden måste ha uppstått i områdena närmast polerna eftersom där tidigare hade funnits lämpliga temperaturförhållanden för de växter som påträffats i de äldsta fossillagren.⁶⁵ Artikeln fick kritik av en anonym insändarskribent i samma tidning som frågade sig hur man i ljuset av sådana påståenden skulle förstå det bibliska perspektivet enligt vilket jorden var 6 000 år gammal.⁶⁶

63. Om begreppet revolution inom geologin, se Ellenberger, *History of Geology*, s. 66–69.

64. Coleman, *Georges Cuvier, Zoologist*, s. 107–140; Bowler, *Evolution*, s. 106–109.

65. ”Naturvetenskapligt”, *Wiborg* 7/10 1856.

66. Signaturen J Hr, ”En och annan läsare påminner sig kanhända...”, *Wiborg* 14/11 1856.

Efter den kritiska insändaren ville inga fler debattörer ifrågasätta geologernas tidsberäkningar. I stället möttes geologin av idel förståelse. Det första och längsta svaret publicerades under julhelgen 1856 i *Finlands Allmänna Tidning* och var skrivet av signaturen "C.G. von E".⁶⁷ Bakom dessa initialer dolde sig sannolikt prästen Carl Gustaf von Essen (1815–1895), som ett årtionde senare skulle utses till professor i praktisk teologi vid universitetet i Helsingfors. Denne var sväger till professorn i kemi, Adolf Edvard Arppe (1818–1894), som ansvarade för den geologiska undervisning som delgavs vid universitetet så länge en särskild professur i geologi saknades.⁶⁸ I insändaren argumenterade von Essen på ett vältaligt sätt för att geologernas forskningsrön inte stod i motsättning till den kunskap som påträffades i Bibelns skapelseberättelse. Bibeln handlade enligt honom om den tid då människor levte på jorden. Skapelseberättelsens sex dagar hade alltså givit jorden dess "nuvarande gestalt", dess "nuvarande naturkrafter" och dess "nuvarande invånare". Ansåg man därmed som geologerna att det innan människornas inträde på scenen hade krävts "millioner av år" för att jordytan skulle anta de former som den numera hade, så fanns det enligt von Essen "platt ingenting" som motsade detta.⁶⁹

Av liknande åsikt var även andra debattörer. "Moses målar i oöfverträffeligt herrliga drag skapelsens inre, andliga sida; geologin må gerna syssla med den yttre", förklarade en skribent i *Åbo Tidningar* som ansåg att Bibelns skapelseberättelse måste tolkas symboliskt och inte som en lärobok i geologi.⁷⁰ I detta instämde även tidningen *Wiborgs* redaktör Carl Qvist.⁷¹ Tillsammans framhäver dessa texter, såsom bland andra Peter Bowler i flera sammanhang understrukt, att religion för många

67. Signaturen C.G. von E., "Några ord om Bibeln inför vetenskapens domstol I–IV", *Finlands Allmänna Tidning* 22/12 1856, 23/12 1856, 24/12 1856 och 27/12 1856.

68. Raimo Savolainen & Pekka Pyykkö, "Arppe, Adolf Edvard", *Kansallisbiografia*, Helsingki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:s-kgb-003121> (hämtad 25/2 2022).

69. Signaturen C.G. von E., "Några ord om Bibeln inför vetenskapens domstol I–IV", *Finlands Allmänna Tidning* 22/12 1856, 23/12 1856, 24/12 1856 och 27/12 1856 (citaten). Kursiveringarna i originalet.

70. Signaturen A.M., "Också något om Bibeln inför vetenskapens domstol I–II", *Åbo Tidningar* 28/4 1857 (citater) och 1/5 1857.

71. Signaturen Q, "Bibel och vetenskap", *Wiborg* 8/5 1857. Texten var sannolikt skriven av tidningens redaktör Carl Qvist. Ytterligare polemik ingick ännu i *Åbo Tidningar* 12/6 1857.

människor under 1800-talet inte nödvändigtvis utgjorde en motsats till vetenskap.⁷² Förhållandet mellan religion och geologi framstod i den finländska pressen inte heller som ett bittert krig, utan snarare som en diplomatisk relation präglad av viljan att bygga broar.

FRÅN REVOLUTIONER TILL PROCESSER – LÅNGSAMT GENOMSLAG FÖR NYA IDÉER

Inom det internationella forskarsamfundet skedde mycket inom geologin under första hälften av 1800-talet. Uppfattningen att jordens historia sträckte sig över miljoner, kanske till och med miljarder år slog igenom och den äldre katastrofgeologin som förklarar jordytans förändringar med hjälp av plötsliga katastrofer blev föråldrad. I den internationella geologiska diskussionen dominerade i början av 1800-talet två konkurrerande inriktningar som var för sig försökte förklara hur jordens berg och olika avlagringar hade uppstått. Den första av dessa brukar kallas för neptunismen och hade en framträdande förgrundsfigur i den tyske mineralogen Abraham Gottlob Werner (1749–1817) och hans efterföljare. Neptunisterna menade att alla bergarter var sedimentära och hade uppstått genom avlagringar i havsvatten. Den andra inriktningen var den så kallade vulkanismen, vars anhängare menade att de formationer som kunde iakttagas på jordens yta måste förklaras med hjälp av krafter i jordens inre, alltså jordbävningar och vulkaner. En förgrundsfigur för den här inriktningen var den skotske geologen James Hutton (1726–1797). Hans idéer spreds även av andra forskare såsom den skotske matematikern och fysikern John Playfair (1748–1819).⁷³

I de finländska tidningarna förekom före 1850-talet knappast något spår av debatten mellan neptunister och vulkanister. Varken Werners, Huttons eller Playfairs namn nämndes i tidningarna.⁷⁴ Begreppen ”neptunism” och ”vulkanism” förekom inte heller förrän i

72. T.ex. Bowler, *Evolution*, s. 2–3; Peter J. Bowler, *Reconciling Science and Religion. The Debate in Early-Twentieth-Century Britain*, Chicago & London: The University of Chicago Press 2001, s. 1–14.

73. Bowler, *Evolution*, s. 36–45.

74. Huttons och Playfairs namn har påträffats endast en gång, i artikeln ”Jorden, betraktad ur kosmisk synpunkt II”, *Kuopio Tidning* 21/8 1851.

mitten av 1850-talet när de två inriktningarna redan var föråldrade.⁷⁵ Vid fysisk-matematiska fakultetens promotion i Helsingfors 1857 fick den tidigare omtalade Adolf Erik Nordenskiöld besvara den så kallade magistersfrågan. Frågan gällde huruvida det i ljuset av nyare forskningsrön fanns skäl att återgå till ”den redan öfvergivna exklusiva neptunismen”. Nordenskiöld besvarade frågan nekande.⁷⁶

Trots att debatten mellan neptunismen och vulkanismen alltså förefaller att ha varit välbekant för de finländare som följde med den geologiska forskningen, diskuterades den inte i den finländska pressen. Från 1700-talets katastrofgeologi tog tidningarna i slutet av 1850-talet alltså i stället ett långsamt kliv framåt till följande nya inriktning. Det här synsättet representerades av den brittiske geologen Charles Lyell (1797–1875), som genom verket *Principles of Geology* (1830–1833) lade fram helt nya idéer om de krafter som formade jordens yta. Enligt Lyells geologiska aktualism skiljde sig de geologiska processerna i det förgångna inte från de krafter som kunde iakttas i samtiden. Den väsentliga skillnaden mellan Lyells tänkesätt och de tidigare var därmed att han ansåg att jorden hade varit sig rätt lik under årtusendena. De processer som formade jordens yta verkade så långsamt att alla förändringar var nästan omärkliga och bara kunde iakttas över mycket lång tid.⁷⁷

Någon snabb förändring var det heller aldrig fråga om i de finländska tidningarna när det gällde att introducera nya forskningstrender. För en liten del av den tidningsläsande allmänheten i Finland blev Charles Lyells geologi bekant 1836 när *Åbo Tidningar* och *Helsingfors Morgonblad* publicerade en längre recension av *Principles of Geology*. Samtidigt anmäldes också att intresserade läsare i Finland kunde göra en förhandsbeställning av verket som inom kort skulle utges

75. Signaturen C.G. von E., ”Några ord om Bibeln inför vetenskapens domstol III”, *Finlands Allmänna Tidning* 24/12 1856.

76. Frågan i sin helhet, se *Inbjudningsskrift till den magister- och doktors-promotion, hvilken ä fysisk-matematiska fakultetens vid Kejsrerliga Alexanders-Universitetet i Finland vägnar den 29 maj 1857 kommer att förrättas*, J.C. Frenckell & Son: Helsingfors 1857. Uppgifter om Nordenskiölds svar, se ”Universitetets fester 1857”, *Helsingfors Tidningar* 30/5 1857.

77. Bowler, *Ympäristötieteiden historia*, s. 195–197, 220–225; Bowler, *Evolution*, s. 126–129.

av en förläggare i Stockholm.⁷⁸ Den planerade översättningen tycks emellertid inte ha blivit av vid detta tillfälle och det dröjde omkring tjugo år innan Lyells verk gavs ut på svenska i slutet av 1850-talet.⁷⁹ Fram till denna tidpunkt var det även mycket tyst om Lyells geologi i den finländska pressen. Med undantag för en reseberättelse från en resa i Nordamerika som Lyell företog 1845 omtalades den världsberömda geologen endast sporadiskt. Hans geologi diskuterades inte.⁸⁰

Det förefaller alltså på en allmän nivå som om den finländska pressens rapportering om det senaste inom såväl geologin som paleontologin stod och vägde mellan två inriktningar under 1840- och 1850-talen. De katastrofteorier som hade stått i förgrunden under de föregående årtiondena fick klart mindre utrymme. Samtidigt tvekade tidningarna att ta in nya idéer. När motsättningarna mellan de olika synsätten för första gången gjorde sig påmind, skedde detta i stället som ett svagt eko från grannlandet Sverige. I april 1851 rapporterade två finländska tidningar från den svenska vetenskapsakademiens årshögtid i Stockholm. Kortfattat kunde man här läsa att Lyell ”förnyat sitt angrepp mot den nu allmänna teorin att jordytans närvarande form och beskaffenhet uppstått genom flere successiva allmänna jordrevolutioner, åtföljda af ofantliga kataklysmar”.⁸¹ Efter detta sänkte sig emellertid tystnaden på nytt.

Först efter att Lyells verk slutligen gavs ut på svenska 1857 började han omtalas lite oftare i Finland. Samtidigt blev tonen mer accepterande. I en rapport från Finska Vetenskaps-Societetens sammanträde i november 1859 kunde man sålunda läsa ett utlåtande av Alexander von Nordmann, som framhöll att Lyell var en ”kritisk och sansad forskare”

78. ”Anmälan. Lyell's lärobok i geologien”, *Åbo Tidningar* 9/7 1836 och *Helsingfors Morgonblad* 18/7 1836.

79. Charles Lyell, *Geologiens grunder*, Stockholm: Axel Hellsten 1857.

80. Artikelserien ”Charles Lyells andra resa i Förenata staterna” publicerades i tidningen *Ilmarinen* 27/4 1850, 1/5 1850, 8/5 1850 och 11/5 1850. Texten härstammade enligt uppgift från en tysk tidning. En motsvarande text publicerades även i *Morgonbladet* 8/8 1850, 18/8 1850, 19/8 1850, 22/8 1850, 26/8 1850 och 29/8 1850. *Morgonbladets* text härstammade enligt uppgift från den svenska tidningen *Bore*.

81. ”Svenska vetenskaps-akademien”, *Litteraturblad för allmän medborgerlig bildning* 1/4 1851; ”Svenska Vetenskaps-Akademiens årshögtid”, *Finlands Allmänna Tidning* 25/4 1851.

som ”ur geologin velat aflägsna alla äventyrliga hypoteser”.⁸² Men trots att Lyell vunnit åtminstone von Nordmanns gillande så var hans geologi, såsom här framgått, ännu inte speciellt välkänd bland den tidningsläsande allmänheten i Finland. Den geologiska aktualismens genombrott i Finland antog alltså aldrig formen av någon ”ofantlig kataklysm”. Den infann sig i stället – helt i Charles Lyells anda – som en långsam förändring över lång tid.

SLUTORD

Eftersom den historiska geologin på flera punkter ifrågasatte den kristna religionens skapelseberättelse och världsbild var den under 1800-talet en kontroversiell vetenskap. I den här artikeln har jag undersökt hur idéer om jordens ålder, om utdöda främmande arter i växt- och djurriket samt om livets historia cirkulerade i tidningarna i Finland. Jag har beskrivit hur de nya idéerna om jordens förflutna långsamt nådde människors medvetanden och världsbilden förändrades. Samtidigt har jag studerat kunscaps-cirkulation från ett motsatt perspektiv genom att fråga varför kunskapen om dessa ämnen *inte* cirkulerade och vad det var som gjorde att betydande delar av den vetenskapliga debatten om jordens förflutna inte diskuterades i den finländska pressen. Var det ämnen som man helt enkelt inte kände till, eller som man av olika orsaker valde att inte diskutera?

Undersökningens resultat beskriver både geografiska och sociala cirkulationsmönster. Om de geografiska cirkulationsmönstren berättar tidningsmaterialet i sig, men också tidningarnas publikationsorter. Huvuddelen av det material som publicerades i de finländska tidningarna härstammade från utländska källor. Uppgifter om fossilfynd och upptäckter som gällde olika djur- och växtarter hämtades från utländska böcker, tidningar och tidskrifter. Artiklar från utländska tidningar, framför allt tyskspråkiga, översattes och publicerades ofta. Tidningarnas publikationsorter avslöjar för sin del något om de geografiska och sociala cirkulationsmönstren i hemlandet. Majoriteten av de äldsta artiklarna som citerats i den här artikeln är hämtade ur tidningar med Åbo eller Helsingfors som tryckort. Det visar att de

82. ”Finska vetenskaps-societeten”, *Finlands Allmänna Tidning* 20/12 1859.

läsare som tidningarna uppfattade som intresserade av och kapabla att ta emot kunskap om geologiska ämnen fanns i landets akademiska och intellektuella centrum. I de svenskspråkiga landsortstidningarna och de finskspråkiga tidningarna började geologiska artiklar däremot förekomma först under slutet av perioden.

Dessa iakttagelser för in på de kulturella och samhälleliga faktorer som förhindrade att den geologiska kunskapen nådde tidningsläsarna. En sådan faktor var utan tvekan bristen på inhemska texter som kunde ha förklarat och kontextualiserat den vetenskapliga kunskapen för en finländsk publik. Utöver en artikel i Arwidssons *Åbo Morgonblad* på 1820-talet och en kort rapport om Alexander von Nordmanns fossilfynd i Zacharias Topelius *Helsingfors Tidningar* på 1840-talet har jag inte funnit artiklar som bevisligen kan förknippas med en finländsk skribent. En orsak till detta kan ha varit censuren, eller snarare rädslan för censuren, som begränsade vilka ämnen som kunde behandlas.

Trots att censurförordningarna inte hade lättat kan man ändå se hur den tidigare tystnaden till vissa delar bröts och en debatt kring geologins förhållande till kristendomens världsbild inleddes mot slutet av perioden. Debatten engagerade skribenter som inte var naturforskare, vilket visar att också lekmän vid det här laget hade bekantat sig med ämnet i tillräcklig grad för att ge sig in i en offentlig debatt. Trots detta var den geologiska kunskap som cirkulerade i den finländska dagspressen fortsättningsvis begränsad och ofta tämligen föräldrad. Inflytandet från katastrofgeologin märktes länge efter det att inriktningen hade förlorat sin aktualitet. Det tog lång tid innan nya teorier, såsom Charles Lyells geologiska aktualism, slog igenom.

Betraktad ur ett kunskapshistoriskt perspektiv kännetecknades den finländska pressens rapportering om jordens och livets historia alltså inte av direkt okunskap, men däremot av flera faktorer som begränsade vilken kunskap som kunde och tilläts cirkulera. Detta blottlägger geografiska, sociala, politiska och religiösa strukturer i det finländska samhällets epistemiska hegemoni. Sammanfattningsvis kunde man hävda att de finländska tidningarna behandlade jordens historia som en skandal vid ett fint middagsbord; kunskapen fanns förvisso och den cirkulerade, men många valde av finkänslighet att inte låtsas om att man levde på en jord med ett kontroversiellt förflutet.

Den finlandssvenska modernismen – en tidig litteratur i antropocenens tecken?

I MIN ARTIKEL DISKUTERAR JAG frågan huruvida mellankrigstidens litterära modernism kan läsas som en tidig litteratur i antropocenens tecken. Fokus ligger på några finlandssvenska modernisters dikter och på enskilda icke-lyriska texter av både finlandssvenska och sverigesvenska författare från cirka 1920 till 1950. Mitt mål är inte en heltäckande analys utan ett slags första prov(tagning) som i bästa fall kan ge impulser till en mer djupgående forskning.

Jag inleder med att presentera hur jag förstår en litteratur i antropocenens tecken. Därefter diskuterar jag kort mellankrigstidens ”nya eller revolutionära humanism” – begrepp som bland andra Hagar Olsson och Karin Boye använde – samt Elin Wägners ekokritik i relation till aktuella teoretiker som kritiskt utforskar antropocentrism och humanism. En förändrad syn på människan och det mänskliga är karakteristisk för modernismen. Här visar sig modernisterna vara ett avantgarde även i relation till en del posthumanistiska diskurser. Olsson var i sin position som kritiker, men även som författare, en av de framstående modernistiska rösterna i Finland. Särskilt kring 1930 hade hon via Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad närmare kontakt med Boye och Wägner.

I artikelns tredje avsnitt illustrerar jag, med dikter av Elmer Diktonius, Henry Parland, Gunnar Björling och Edith Södergran som exempel, hur modernisterna med ord strävade efter att utforska människan i transformerade livsmiljöer. De letade efter en estetik som närmade sig det obekanta i en tid som upplevdes som omvälvande – en strävan som också sysselsätter dagens författare och konstnärer vilka reflekterar över livet i antropocenen.

Antropocen är ursprungligen ett geologiskt begrepp som betecknar den tidsålder där människan har blivit en global faktor som har stort inflytande på bland annat planetens klimat. Men begreppet har hittat sin väg från geologin till andra sammanhang. Som uttryck för ett antropocentriskt perspektiv får det mycket uppmärksamhet särskilt bland forskare inom *environmental humanities*. Inom detta forskningsområde granskar man kritiskt traderade föreställningar om människan och humanitet eftersom man antar att dessa har präglat vårt sätt att bemöta miljön. Även spaningen efter begrepp som omdefinierar och omplacerar människan är en del av denna forskning.¹

Även i skönlitteraturen letar man efter nya sätt att tänka och vara människa eller, för att citera antropologen Anna Tsing, efter möjligheter att leva på och med en skadad planet.² Särskilt texter som räknas till genren spekulativ fiktion (*speculative fiction*) verkar ägna sig åt den tematiken. Beteckningen myntades av bland andra Margaret Atwood för att skilja denna genre från fantasy och science fiction och togs upp av Donna Haraway, en av de framstående rösterna i den aktuella posthumanistiska och antropocenkritiska diskursen.³ Men även berättelser som inte skulle räknas som fantasy eller spekulativ fiktion kan vara skrivna i antropocenens tecken. Ett exempel är Peter Adolphsens *Machine* (2006). Texten är en mycket koncentrerad berättelse om jordens historia, som flätas samman med ett möte mellan

1. Jfr t.ex. Rosi Braidotti, *The Posthuman*, Cambridge: Polity Press 2013; Jürgen Manemann, *Kritik des Anthropozäns. Plädoyer für eine neue Humanökologie*, Bielefeld: transcript 2014; Donna J. Haraway, *Staying with the Trouble. Making Kin in the Chthulucene*, Durham & London: Duke University Press 2016; Sverker Sörlin, *Antropocen. En essä om människans tidsålder*, Stockholm: Weyler 2017; Eva Horn & Hannes Bergthaller, *Anthropozän*, Hamburg: Junius 2019; Mads Rosendahl Thomsen & Jacob Wamberg (eds.), *The Bloomsbury Handbook of Posthumanism*, London: Bloomsbury Academic 2020.
2. Jfr Anna Tsing et al. (eds.), *Arts of Living on a Damaged Planet*, Minneapolis & London: University of Minnesota Press 2017.
3. Jfr Margaret Atwood, *In Other Worlds. SF and the Human Imagination*, New York: Anchor Books 2012, s. 5–9; Haraway, *Staying with the Trouble*, s. 2; Dunja Mohr, "Entangled utopianism in the anthropocene", Rafaella Baccolini & Lyman Tower Sargent (eds.), *Transgressive Utopianism. Essays in Honor of Lucy Sargisson*, Oxford, Bern, Berlin, Bruxelles, New York, Wien: Peter Lang 2021, s. 19–108.

två människor en sommardag i Texas 1973. Handlingen drivs framåt av materia, energi och slump. Det är en droppe olja som står i berättelsens centrum. Berättelsen är ett försök att översätta geologisk tid till människotid, något som enligt litteraturvetarna Eva Horn och Hannes Bergthaller är mycket centralt i antropocenen.⁴

Andra författare och litteraturvetare framhäver lyrikens särskilda förmåga att vara en litteratur i antropocenens tecken.⁵ Till dem hör författaren och litteraturvetaren Daniel Falb. Han följer geologen Will Steffen när han menar att antropocenen får sin början på 1950-talet. Han kopplar början av den nya tidsåldern till kärnenergens uppkomst och den så kallade ”stora accelerationen”,⁶ som avser de teknologiska, ekonomiska och sociala brytningsprocesser som skett sedan år 1950 och deras effekter på jordsystemet. Tidsperioden korrelerar med mätningen av radioaktivt nedfall efter de första kärnvapenproven i USA som kan påvisas i sedimentet världen över.⁷ Men det råder ändå ingen konsensus om när antropocenen fick sin början. Geologen Paul Crutzen, som myntade begreppet, menar att skiftet från holocen till antropocen skedde med industrialiseringens uppkomst under det sena 1700-talet.⁸

I analogi med den geologiska debatten finns det varierande definitioner av antropocen litteratur.⁹ Falb uppfattar inte den modernistiska

4. Horn & Bergthaller, *Anthropozän*, s. 209.

5. Jfr Louise Mønster, ”Antropcæn poesi: Et spor i ny skandinavisk digtning”, P.S. Larsen, L. Mønster & H.K. Rustad (red.), *Økopoesi. Modernisme i nordisk lyrikk* 9, Bergen: Alvheim & Eide 2017, s. 159–191.

6. Jfr Daniel Falb, *Anthropozän. Dichtung in der Gegenwartsgeologie*, Berlin: Verlagshaus Berlin 2015, s. 18–20.

7. Om begreppet ”den stora accelerationen”, jfr Horn & Bergthaller, *Anthropozän*, s. 30–34. Jfr även Will Steffen et al., ”The trajectory of the anthropocene. The great acceleration”, *The Anthropocene Review* 2015, s. 1–18.

8. Jfr Steffen et al., ”The trajectory of the Anthropocene”, s. 2; Paul J. Crutzen et al., *Das Raumschiff Erde hat keinen Notausgang. Energie und Politik im Anthropozän*, aus dem Englischen von Ilse Utz, Frankfurt/Main: Suhrkamp 2011, s. 7.

9. Jfr Judith Meurer-Bongardt, ”Die Kunst auf einem beschädigten Planeten zu leben. Der dystopische Roman als Erzählform des Anthropozäns am Beispiel nordeuropäischer Literatur”, *DIEGESIS. Interdisziplinäres E-Journal für Erzählforschung/Interdisciplinary E-Journal for Narrative Research* 9, 2020:2, s. 96–121, urn:nbn:de:hbz:468-20201201-102703-1 (hämtad 21/11 2021); jfr också de andra bidragen i tidskriften *DIEGESIS* specialutgåva *Narrative Theory and the Anthropocene* (*Diegesis* 9, 2020:2) samt bidragen i Sabine Anselm & Christian Hoiß (Hrsg.), *Crossmediales*

litteraturen utgiven före 1950 som antropocen även om det europeiska avantgardet uppvisar flera aspekter som föregriper antropocenen: "I expressionismens storstadslyrik, proletkultens maskinaffirmation och futurismens affinitet med teknologi" avtecknar sig enligt honom redan "den teknologiska och samhällseliga dynamismen" som markerar övergången till antropocenenens exponentiella accelerationsprocesser. Och i dadaismen och konkret poesi sker en vändning mot språket som medium och material, något som Falb betecknar som typiskt för antropocen lyrik. Men Falb fortsätter sitt resonemang med att påpeka att dynamism och materialitet i litteraturen före 1950 inte relateras till "det terrestriska parameterrummet".¹⁰ Det betyder att man inte tänkte i planetariska dimensioner och därför saknade en medvetenhet om att jorden är ett slutet ekologiskt system som har sina specifika gränser. En liknande tanke formulerar författaren Amitav Ghosh och politologen Bruno Latour som förstår övergången till antropocenen som den historiska tidpunkt då det västerländska framstegstänkandet kolliderar med jordens gränser.¹¹

Enligt Falb skiljer insikten om dessa gränser mellankrigstidens avantgarde från den litteratur som skrivits under den stora accelerationen. Jag är tveksam till Falbs diagnos att litteraturen som skrevs före 1950 inte uppvisade en föreställning om jorden som ett slutet ekologiskt system. Redan på 1800-talet fanns det forskare som räknade med en global uppvärmning som följd av människans koldioxidutsläpp. Den svenske kemikern och Nobelpristagaren Svante Arrhenius var en av dem.¹² I det här sammanhanget spelar industrialiseringen och särskilt råoljeutvinningen en viktig roll.

I motsats till Falb, som definierar antropocen litteratur med stöd i geologiska argument, med fokus på plastavlagringar och förändringar av sedimentet orsakade av radioaktivt nedfall, menar jag att första världskriget spelar en betydande roll för ett växande antropocent

Erzählen vom Anthropozän. Literarische Spuren in einem neuen Zeitalter, München: oekom 2017.

10. Falb, *Anthropozän*, s. 19. Alla översättningar från tyska till svenska är mina egna om ingen annan översättare nämns.

11. Jfr Horn & Bergthaller, *Anthropozän*, s. 215.

12. Jfr Naomi Oreskes & Erik M. Conway, *Merchants of Doubt. How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*, New York: Bloomsbury Press 2010, s. 170.

medvetande. Detta byggde på en insikt om att människan kunde förstöra livet på jorden, som blev mycket mer konkret som en följd av användningen av stridsgaser i kriget. Dessutom var det inte bara fråga om ett krig mellan några enstaka länder utan om ett världskrig, vilket medförde att det blev allt vanligare att tänka globalt. Även den industriella produktionens hastighet stegrades med upprustningen. Mentaliteten förändrades¹³ och mellankrigstidens författare och konstnärer var bland de första som upplevde detta, även om det skulle dröja nästan hundra år innan ett antropocent medvetande blev ett slags *common sense*. Med hänsyn till olika vetenskapliga discipliner (sociologi, historia, politik, filosofi och geologi) finns det goda skäl att se en början på antropocenen redan tidigare än 1950.

Även om en exakt datering inte låter sig göras är medvetenheten om människans betydelse för de stora och allt snabbare globala förändringarna ett viktigt kännetecken för en litteratur i antropocenens tecken. Horn och Bergthaller menar att en estetik som präglas av det här antropocena medvetandet reagerar på att livsrummen på grund av klimatförändringen blir kusliga eller konstiga.¹⁴ Även om det är människan som har utlöst processerna utvecklar de ett eget liv. I enlighet med Ghosh betonar Horn och Bergthaller att detta visar att den ickemänskliga materien har handlingsmakt eller aktörskap. Detta innebär att människans humanistiskt präglade självbild har råkat i en allt djupare kris. Beträffande den industriella exploateringen av jorden, djur, växter och människor återspeglar redan romantiken, med författare som E.T.A. Hoffmann eller Mary Shelley, humanismens kris.¹⁵

Enligt Donna Haraway ligger det en möjlighet i den krisen. Människan hittar inte längre den Andre i naturen utan upplever sig

13. Jfr Gunther Mai, *Europa 1918–1939. Mentaliteten, Lebensweisen, Politik zwischen den Weltkriegen*, Stuttgart: Kohlhammer 2001, s. 18–30.

14. Horn & Bergthaller, *Anthropozän*, s. 125.

15. Jfr Lisa Kröger, "Panic, paranoia and pathos: ecocriticism in the eighteenth century Gothic novel", William Hughes & Andrew Smith (eds.), *Ecogothic*, Manchester & New York: Manchester University Press 2013, s. 15–27; Catherine Lanone, "Monsters on the ice and global warming: from Mary Shelley and Sir John Franklin to Margaret Atwood and Dan Simmons", William Hughes & Andrew Smith (eds.), *Ecogothic*, Manchester & New York: Manchester University Press 2013, s. 28–43; Timothy Morton, *Ökologie ohne Natur. Eine neue Sicht der Umwelt*, översättning till tyska av Dirk Höfer, Berlin: Matthes & Seitz 2016.

vara intrasslad (*entangled*).¹⁶ Haraway menar att den insikten kan hjälpa människan att övervinna känslan av alienation. Hon använder trådleken (*game of string figures*) som en bild för att förklara hur olika aktörer på jorden om och om igen ger och tar emot bland annat kunskap och berättelser, och på så sätt skapar och skapas. Dessa processer kallar hon terraformandets uråldriga konst (*the old art of terraforming*).¹⁷ Haraway utvidgar mänskliga praktiker som berättande och läsande till att omfatta även biologiska processer, något som termen *multispecies storytelling*¹⁸ ger uttryck för. Samtidigt har denna insikt eller medvetenhet konsekvenser för litteraturen. Omvärlden kan inte längre enbart skildras som en bakgrund eller ett sceneri där människorna utför handlingar, och växter och djur kan inte presenteras som passiva objekt, utan världen (även den fiktiva) blir till i samspelet mellan all levande och icke-levande materia. Därmed förändras även förmiddelsen av tid och rum. Vid sidan om decennier, som en människas livstid mäts i, framträder en geologisk djuptid¹⁹ som kanske är ännu svårare att tänka sig och att gestalta litterärt än de stora rumsliga dimensionerna som blir betydelsefulla för att kunna se vad som håller på att hända på vår planet. Den humanistiska världsbilden där människan står i centrum verkar sakna flera viktiga tanke kategorier och uttrycksmedel som behövs för att berätta och förstå världen och för att leva ett hållbart liv.

Antropocenen förstår jag som en tröskel eller ett kristillstånd som bottenar i att människan har fört livet på jorden in i en djup kris, och krisen omfattar också den själv- och världsbild som utvecklats sedan den tidigmoderna tiden i Europa. Krisen började med industrialiseringen, men först i mitten av 1800-talet när den industriella råoljeutvinningen kom i gång började den accelerera allt snabbare. Med det första världskriget ökade medvetenheten om ett pågående kristillstånd. Enligt min uppfattning behöver en litteratur i antropocenens tecken inte nödvändigtvis tematisera omvälvande miljö-

16. Jfr Horn & Bergthaller, *Anthropozän*, s. 126.

17. Haraway, *Staying with the Trouble*, s. 11.

18. Ibid.

19. Jfr Horn & Bergthaller, *Anthropozän*, s. 127.

problem eller klimatkatastrofen så som i den genre som betecknas som klimatfiktion.²⁰ Även en problematisering av antropocentrismen och den manligt och eurocentriskt präglade humanismen i en värld i kris kännetecknar antropocen litteratur.

ATT FÖRNYA HUMANISM I OROLIGA TIDER

Innan jag kommer till lyriken ska jag lyfta fram några röster som beskrev en ny mentalitet som en förutsättning för att kunna bemöta den egna tidens stora omvälvningar och problem. Dessa ansåg att litteraturen (liksom arkitektur och konst) har potential att spegla och utveckla det här nya sättet att tänka och känna. För att stödja min tes ska jag i det följande relatera dessa röster till den ovan skisserade antropocendiskursen.

Redan under mellankrigstiden fanns en medvetenhet om att jordens resurser är begränsade. Till exempel Elin Wägner och andra kvinnor som hörde till kretsen kring tidskriften *Tidevarvet* och Kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad hade ett intresse för biologiskt-dynamiskt jordbruk.²¹ Wägners syn på skogen i essän "Om träd" (1936) kan tjäna som ett exempel på ett perspektiv där människan inte är den enda måttstocken:

En trädgrupp kan gemensamt suga näring ur jorden, ett träd kan ge ett annat del av de salter det sugit upp och berett. De större träden med mera förgrenat rotsystem tar upp mera näring och matar de svagare där nere, medan det ovan jorden i det medvetna ser ut som om de skuggade och hindrade de små. Om detta kollektivsystem

20. Jfr Toni Lahtinen, "The tale of the Great Deluge: Risto Isomäki's *The Sands of Sarasvati* as climate fiction", Reinhard Hennig, Anna-Karin Jonasson & Peter Degerman (eds.), *Nordic Narratives of Nature and the Environment. Ecocritical Approaches to Northern Literatures and Cultures*, London: Lexington Books 2018, s. 80–83.

21. Jfr Elin Wägner, "En bondekvinna som födde en ny lära". Bidraget publicerades 1941 i tidskriften *Idun* och ingår även i följande essäsamling: Elin Wägner, *Vad tänker du, mänsklighet? Texter om feminism, fred och miljö*, Helena Forsås-Scott (utg.), Stockholm: Norstedts 1999; jfr även Katarina Leppänen & Therese Svensson, "Om naturupplevelser hos Elin Wägner och Hagar Olsson. Lästa i eko- och vithetskritisk belysning", *Tidskrift för genusvetenskap* 37, 2016:1, s. 13–31, <https://ojs.ub.gu.se/index.php/tgv/article/view/3487> (hämtad 23/9 2021).

hastigt störs genom ingrepp av blixtnedslag eller yxa så att ett stort rotnät förtorkar, då lider även grannarna, fast människor går omkring och säger: nu har ni fått plats i solen, väx nu!²²

Wägners beskrivningar påminner om Peter Wohllebens populärvetenskapliga framställning av träd som socialt agerande kollektiv med titeln *Das Geheime Leben der Bäume* (2015).²³ Boken, som bygger på aktuell forskning, har under de senaste åren varit mycket framgångsrik och bland annat översatts till svenska och finska.²⁴ Både Wägner och Wohlleben beskriver trädens system med hjälp av sociologiska begrepp. De presenterar trädens samlevnad som en förebild för mänskliga kollektiv, vilket både kan ses som ett slags motsats till den darwinistiska tanken om att den starkaste överlever, och, i Wägners fall, ett exempel på tidig kritik av antropocentrismen. Om att Wägner räknade i andra tidsdimensioner än enbart mänskliga vittnar både hennes kulturhistoria *Tusen år i Småland* (1939) och essän *Fred med jorden* (1940), som hon skrev tillsammans med Elisabeth Tamm. I *Tusen år i Småland* framställer hon kritiskt hur skogarna har förminskats och transformerats till monokulturer genom skogsbruket.²⁵ Vilhelm Moberg jämförde boken med Rachel Carsons *Silent Spring* (1962):

Men det väsentligaste [...] hade redan sagts 25 år tidigare av en svensk kollega till Rachel Carson: Elin Wägner. Hon hade redan för 25 år sedan den ohyggliga framtidsvisionen av ett dött landskap med tysta vårar utan fågelsång, majkvällar utan taltrast, bofink och gök i skogarna.²⁶

22. Citerad efter Wägner, *Vad tänker du, mänsklighet?*, s. 203.

23. Peter Wohlleben, *Das geheime Leben der Bäume. Was sie fühlen, wie sie kommunizieren. Die Entdeckung einer verborgenen Welt*, München: Ludwig Buchverlag 2015.

24. Jfr t.ex. forskningsprojektet PLANT 2030 vid Max Planck-institutet och här särskilt bidraget "Unterirdischer Nährstoffhandel. Bäume sind gute Netzwerker", *Pflanzenforschung.de* 25/4 2016, <https://www.pflanzenforschung.de/de/pflanzenwissen/journal/unterirdischer-nachstoffhandel-baeume-sind-gute-netzwe-10619> (hämtad 25/10 2021); *Trädens hemliga liv* (2016) i översättning av Jim Jakobsson på Nordstedts och *Puiden salattu elämä* (2016) i översättning av Pirkko Roinila på Gummerus.

25. Jfr Elin Wägner, *Tusen år i Småland*, 2. upplagan, Stockholm: Proprius 1968, s. 33; Elin Wägner & Elisabeth Tamm, *Fred med jorden*, Stockholm: Bonniers 1940.

26. Citatet finns på omslaget till andra upplagan av *Tusen år i Småland*. Anna-Lena

Fred med jorden kan beskrivas som ett ekologiskt manifest. Redan i bokens början blir det tydligt att det ickemänskliga har handlingsmakt: "Och dock låter jorden sig ej ägas. Om den missbrukas, lider den och upphör att ge."²⁷ Jorden har sina gränser, som inte får överskridas om livet på planeten ska kunna fortgå: "Varje generation står i ansvar för gångna och kommande släkten under den tid som den brukar jorden."²⁸ Vid sidan om större tidsliga dimensioner framhäver Wägner och Tamm även accelerationen: "Människor har blivit alltmera rastlösa, men jorden har sin egen rytm."²⁹ Wägner och Tamm konstaterar att "[j]ordfrågan är internationell".³⁰ De är redan 1940 övertygade om att miljöproblem ska lösas globalt, det vill säga de anser att människan är en global faktor i detta sammanhang:

Ett nytt Nationernas förbund måste för att lösa sin uppgift vara en sammanslutning av folk som förbundet sig att inte mera plundra, misshandla och utsuga jorden, deras gemensamma hem.³¹

Hagar Olsson hade nära kontakter till Fogelstadgruppen.³² Även om hon inte på samma sätt som gruppens medlemmar engagerade sig för miljöfrågor, kritiserade hon industrins hänsynslösa slöseri med resurser. Denna mentalitet anser hon vara en orsak till många globala problem, bland annat social orättvisa. Det visar till exempel ett citat ur skådespelet *Det blåa undret* (1932):

Man förstår inte arbetslösheten, om man inte har reda på sådana saker.
Hur kaffet i Brasilien vräks i havet, hur vete, majs och korn användes

Giershausens opublicerade magisteravhandling med titeln "Elin Wägner als Denkerin von Nachhaltigkeit 'avant la lettre'. Nachhaltigkeit und Gemeinschaft in ausgewählten Werken von Elin Wägner" (Universität Bonn 2017) ger en bra översikt över Wägners ekokritiska texter, vilket jag är tacksam för.

27. Wägner & Tamm, *Fred med jorden*, s. 9.

28. *Ibid.*, s. 9.

29. *Ibid.*, s. 26.

30. *Ibid.*, s. 83.

31. *Ibid.*, s. 85.

32. Jfr Roger Holmström, *Hagar Olsson och den öppna horisonten. Liv och diktning 1920–1945*, [Esbo]: Schildts 1993, s. 177–217; Ulrika Knutson, *Kvinnor på gränsen till genombrott. Gruppträtt av Tidevarvets kvinnor*, Stockholm: Bonniers 2004, s. 208–222.

som bränsle i Kanada, hur bananer för miljoner får ruttna bort – bara för att hålla upp priserna. Man måste se hur allt hänger ihop.³³

Olsson betonade i många olika sammanhang att människans självförståelse har hamnat i en kris. Hon karakteriserade sin egen tid som en brytningstid, där det skulle visa sig om människoanden ”skall brista eller [...], tack vare den oerhörda spänningen, nå vidare än någonsin förr”.³⁴ Antropocenen beskrivs ofta som en vändpunkt. Litteratur- och kulturvetaren Gabriele Dürbeck har utifrån en kartläggning av över 600 natur-, social- och kulturvetenskapliga publikationer visat att man kan beteckna antropocenen som ett metanarrativ som omfattar såväl dystopiska, alarmerande och appellativa, som eutopiska³⁵ berättelser, där människan lyckas stoppa den miljöförstörande utvecklingen och forma en bättre värld.³⁶

Donna Haraway menar att dessa narrativ är en typisk reaktion på kristider:

In fact, staying with the trouble requires learning to be truly present, not a vanishing pivot between awful or edenic pasts and apocalyptic or salvific futures, but as mortal critters entwined in myriad unfinished configurations of places, times, matters, meanings.³⁷

Människan i antropocenen är enligt Haraway för inriktad på framtiden (antingen en dystopisk eller utopisk sådan). Den här eskapismen leder bort uppmärksamheten från nuet och hindrar människorna från att ta itu med planetens och samhällets nuvarande situation. Haraway

33. Hagar Olsson, *Tidig dramatik*, Helsingfors: Schildts 1962, s. 177.

34. Hagar Olsson, ”Vår uppgift”, *Ultra* 1922:1, s. 12.

35. Med begreppet ”eutopi” avses positiva utopier i motsats till begreppet ”dystopi”, som betecknar negativa utopier.

36. Gabriele Dürbeck, ”Narrative des Anthropozän – Systematisierung eines interdisziplinären Diskurses”, *Kulturwissenschaftliche Zeitschrift* 3, 2018:1, s. 16, <https://doi.org/10.25969/mediarep/3602>.

37. Haraway, *Staying with the Trouble*, s. 1. ”I själva verket är en förutsättning för att existera i detta trubbel att man lär sig att vara sant närvarande, inte en utdöende medelpunkt mellan förfärliga eller paradisiska förflutna och apokalyptiska eller frälsande framtider, utan som dödliga varelser infätade i en myriad av oavslutade konfigurationer av platser, tider, ämnen och betydelser.” Översättning: J.M-B.

presenterar en praktik av att omtänksamt leva på och med en skadad planet. Litteraturen intar en viktig funktion i den här synen, för via den blir det möjligt att utforska nya sätt att se, känna och tänka världen samt människans många sätt att vara intrasslad i världen. På så sätt kan litteraturen inte bara bemöta antropocenen utan har även förmågan att övervinna den.³⁸

I många av Hagar Olssons programessäer om modernismen finns ett liknande hopp om litteraturen respektive berättandet som ett medium där nya mentaliteter kan träda fram.³⁹ I essän "Det expressionistiska seendet" betonar hon "att målarna och diktarna [...] måste återge det de känner och ser. Och kännandet och seendet har förändrats!"⁴⁰ Även om både Haraway och Olsson ser litteraturen som ett slags laboratorium eller en lekplats där man kan experimentera och leka fram nya synvinklar och handlingssätt är deras syn på människan åtminstone skenbart mycket olika. I likhet med sin tyska kollega Kurt Pinthus⁴¹ vill Olsson föra den av industrialiseringen och kriget kuvade människan tillbaka till centrum. Bakom detta krav tycks stå en klassisk humanistisk och därmed antropocentrisk människosyn som inte har några motsvarigheter till Haraways idé om människan som en varelse bland många andra varelser, som alla är intrasslade i den materiella världen där de skapar och skapas.⁴²

Men även om Olsson använder ord som humanism, humanitet och mänsklighet är hon ute efter någonting som liknar Haraways idé om en postantropocen.⁴³ Olssons kritik gäller en mekanistisk-positivistisk människobild som är väl etablerad under andra hälften av 1800-talet.⁴⁴ Den bygger på en världsåskådning som prioriterar

38. Jfr Ibid., s. 2.

39. Judith Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet oder eine Reise zum Mittelpunkt des Menschen. Utopisches Denken in den Schriften Hagar Olssons*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2011, s. 83–128.

40. Hagar Olsson, "Det expressionistiska seendet", *Dagens Press* 24/4 1920.

41. Jfr Kurt Pinthus, "Zuvor" (1919), Kurt Pinthus (Hrg.), *Menschheitsdämmerung. Ein Dokument des Expressionismus*, Berlin: Rowohlt 2005, s. 29.

42. Jfr även Kathrin Hoppe & Thomas Lemke, *Neue Materialismen*, Hamburg: Junius 2021, s. 123–150.

43. Jfr Haraway, *Staying with the Trouble*, s. 51–57.

44. Jfr Jürg Glauser (Hrg.), *Skandinavische Literaturgeschichte*, Stuttgart & Weimar: Metzler 2006, s. 189–190.

förnuftet och intellektet samtidigt som den nedvärderar känslor och det kroppsliga. Bilden präglas av ett dualistiskt sätt att tänka som gynnar mycket ojämna maktförhållanden och värderingar. Rosi Braidotti – en viktig röst inom posthumanistisk teoribildning – skulle beskriva den här världsbilden som humanistisk. Även om den här humanismen har positiva effekter på politiken genom att den lyfter fram individualism, autonomi och självbestämmanderätt, finns det enligt Braidotti en skuggsida: ”individualism breeds egotism and self-centredness; self-determination can turn to arrogance and domination; and science is not free from its own dogmatic tendencies.”⁴⁵ Den här problematiken behandlar Olsson i flera sammanhang. Särskilt tydligt formulerar hon kritiken i essän ”Jag lever”:

Han [den västerländska individualisten] är en rent subjektiv företeelse och som sådan obunden av människogemenskapens etiska lagar, en privilegierad, som står i motsättning till den hypotetiska ”massan” och får sitt värde just genom denna motsättning: hans frihet innebär sålunda inte människans frihet, allas frihet, en likställd frihet, den förutsätter tvärtom en djup mänsklig ofrihet som kan tjäna som underlag för hans speciella, subjektiva frihet. Att friheten är en och odelbart lika för alla, oberoende av vilket folkslag, vilken ras, vilket kön och vilken social kategori den enskilda tillhör [...] är en uppfattning som är den västerländska individualisten fullkomligt främmande.⁴⁶

Här finns tydliga paralleller till litteraturkritikern Erik Blomberg, som i sin essä ”En ny livskänsla” (1924) skiljer mellan en individualism som håller fast vid dualismer och som leder till isolation och tomhet, och ”den livsdugliga individualismen, som vill att envar skall känna och vara sig själv – och just därför unna alla andra samma rättigheter”.⁴⁷ Blombergs ”livsdugliga individualism” påminner om Braidottis mång-

45. Braidotti, *The Posthuman*, s. 30. ”individualismen föder egoism och självcentrering; självbestämmande kan förvandlas till arrogans och dominans; och vetenskapen är inte fri från sina egna dogmatiska tendenser”. Översättning: J.M-B.

46. Hagar Olsson, ”Jag lever’. En studie i det mänskliga”, Hagar Olsson, *Jag lever*, Helsingfors: Schildts 1948, s. 79–80.

47. Erik Blomberg, ”En ny livskänsla”, Erik Blomberg, *Efter stormen – före stormen. Kulturkritik 1924–1938*, Stockholm: Tidens 1938, s. 51.

sidiga och relationella subjekt,⁴⁸ som enligt henne borde ersätta vår tids konsumtionsorienterade liberala individualism.⁴⁹

Karin Boyes roman *Kallocain* (1940) problematiserar inte bara kollektivism, vilket är typiskt för den klassiska dystopin, utan innehåller också en kritik av individualism. Under sanningsserumet Kallocains inflytande berättar många ”medsoldater” om ett inre rum, om ”ett grönt djup i människan”.⁵⁰ Det här rummet hyser en längtan efter en ny tidsålder: ”Kanske kan det växa fram en ny värld av sådana som är mödrar – antingen de är män eller kvinnor, och antingen de har fött barn eller inte.”⁵¹ Man kan konstatera en analogi med Haraways begrepp släktskap (*kinship*). Detta släktskap borde enligt henne kultiveras för att kunna övervinna antropocentrismen:

My purpose is to make ”kin” mean something other/more than entities tied by ancestry or genealogy. [...] I think that the stretch and recomposition of kin are allowed by the fact that all earthlings are kin in the deepest sense.⁵²

Även om Boyes ”värld av mödrar” framför allt syftar på omtänksamma relationer bland människor, något som bidrar till ett omtänksamt samhälle, slår hennes bildspråk en brygga till ett tänkande som även beaktar icke-mänskligt liv:

Jag var en gren som blommade och jag visste ingenting om min rot eller stam, men jag kände hur saven kom ur okända djup [...] det är något under och bakom oss. Att det skapas i oss.⁵³

Vi byggs inifrån som träd, och det växer broar mellan oss [...].⁵⁴

48. Jfr Braidotti, *The Posthuman*, s. 188.

49. Jfr *Ibid.*, s. 97.

50. Karin Boye, *Kallocain*, Stockholm: Bonniers 1992, s. 209.

51. *Ibid.*, s. 201.

52. Haraway, *Staying with the Trouble*, s. 102–103. ”Min avsikt är att tillskriva ’släkting’ en annan/bredare betydelse än enheter som binds samman av börd eller genealogi. [...] Jag anser att en breddning och omdefinition av begreppet motiveras av det faktum att alla jordlingar är besläktade i allra djupaste mening.” Översättning: J.M-B.

53. Boye, *Kallocain*, s. 198.

54. *Ibid.*, s. 112.

Människor presenteras här som en del av den levande materien som oupphörligen håller på att frambringa sig själv.⁵⁵ Boye såg även i den icke-litterära verkligheten det som nödvändigt att röja vägen för en ny politik som fokuserar på människornas välmående i stället för på ekonomiska vinster och territoriala maktkamper. Hon krävde en revolutionär humanism som skulle driva den här förändringen.⁵⁶ I Hagar Olssons författarskap är idén att humanismen borde förnyas återkommande. Olsson krävde en ny mentalitet⁵⁷ eller en ny europeisk humanism⁵⁸ som kan beskrivas som pacifistisk, feministisk, demokratisk och socialistisk såtillvida att den tillskriver alla människor samma värde och rätten till ett lyckligt liv.⁵⁹ Om man följer Braidottis definition kan Olssons och Boyes nya humanism läsas som en tidig posthumanism, eftersom båda begreppen innebär en kritik av den klassiska manliga och eurocentristiska humanismen som traderats sedan den tidigmoderna tiden.⁶⁰ Till skillnad från dagens posthumanistiska teorier⁶¹ syftar Olsson inte direkt på det ickemänskliga utan på kvinnor, arbetare och de människor som i den nationalistiska och fascistiska ideologin framställs som de Andra.⁶²

Braidottis posthumanism ter sig som en vidareutveckling av

55. Meurer-Bongardt, "Die Kunst auf einem beschädigten Planeten zu leben", s. 105–108.

56. Jfr Gunilla Domellöf, "Karin Boye och den revolutionära humanismen", Bertil Nolin (red.), *Kulturradikalismen. Det moderna genombrottets andra fas*, Stockholm: Symposion 1993, s. 171–201.

57. Hagar Olsson, "Ny mentalitet", *Finsk Tidskrift* 1930:1, s. 431–434.

58. Olsson, "Jag lever", s. III.

59. I romanen *På Kanaanexpressen* citeras den franska utopisten och författaren Etienne Cabet: "Det är omöjligt att antaga, att människans bestämelse är att vara olycklig på jorden." Hagar Olsson, *På Kanaanexpressen*, Helsingfors: Schildts 1929, s. 229. Budskapet kan ses som ett slags credo som präglade Olssons produktion. Jfr Judith Meurer-Bongardt, "Dagerns lägg som en skimrande yta av djupblått glas över gator och husfasader." *Intermedialitet, heterotopi och utopi i Hagar Olssons roman På Kanaanexpressen (1929)*, *Joutsen/Svanen. Kotimaisen kirjallisuudentutkimuksen vuosikirja/Årsbok för forskning i finländsk litteratur/Yearbook of Finnish Literary Research* 2015, s. 12–33, <https://doi.org/10.33346/joutsensvanen.114246>.

60. Jfr Braidotti, *The Posthuman*, s. 16–30, 37–54.

61. Jfr om utvecklingen av posthumanistisk teori i Rosendahl Thomsen & Wamberg (eds.), *Handbook of Posthumanism* och Giovanni Aloï & Susan McHugh (eds.), *Posthumanism in Art and Science. A Reader*, New York: Columbia University Press 2021.

62. Jag behandlar den här aspekten mera utförligt i mitt bidrag till en antologi som forskningsprojektet "Den finlandssvenska antifascismen" kommer att ge ut 2022/2023.

mellankrigstidens nya eller revolutionära humanism som Olsson och Boye delade med andra europeiska författare och konstnärer av sin generation.⁶³ Litteraturvetaren Wolfgang Rothe understryker år 1979 att expressionisternas krav på att medmänsklighet borde vara ledstjärnan i vår vardag, vårt yrkesliv och vår existentiella kamp varken är naivt eller otidsenligt. Tvärtom borde grundinställningen hos varje enskild människa förändras radikalt för att en ekologisk katastrof inte ska ske. Och i mitten av 1990-talet menar även litteraturvetaren Michael Stark att expressionismens utopi om en ny människa växte fram ur insikten att en ny etik är nödvändig för att säkra människans och naturens framtid.⁶⁴

Medvetenheten om både icke-mänsklig handlingsmakt och människans negativa inverkan på miljön samt dess konsekvenser för livet på jorden, växte med andra världskriget. I ”Jag lever” hittar man följande passage:

Det är inte bara atombomben som svävar över hennes [människans] huvud som ett slags utanförmänskligt vidunder hon själv frammanat, utan att veta om hon kan behärska den kraft hon frigjort; hela den teknik hon uppfunnit synes glida henne ur händerna och rikta sig mot henne själv, och inte bara tekniken utan också den tanke som uppfunnit den, hennes egen tanke, synes ha lösgjort sig från sitt mänskliga sammanhang och blivit en självverkande makt som oblidkeligt följer sina egna abstrakta lagar, utan att fästa avseende vid om själva grogrunden för det mänskliga själslivet därvid förintas och kanske hela mänsklighetens existens sättes på spel.⁶⁵

I ett odaterat manuskript som finns bevarat i Hagar Olssons samling i Handskriftsavdelningen vid Åbo Akademis bibliotek berättas sagan om Jätten Burberry som tillsammans med sina likar håller på att bränna upp världen: ”De har matat sin djävulseld med de härliga träden. Det

63. Jfr Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 218–220.

64. Jfr Wolfgang Rothe, *Tänzer und Täter. Gestalten des Expressionismus*, Frankfurt/Main: Vittorio Klostermann 1979, s. 166–167; Michael Stark, ”Ungeist der Utopie? Zur Intellektuellenrolle in Expressionismus und Postmoderne”, Thomas Anz & Michael Stark (Hrsg.), *Die Modernität des Expressionismus*, Stuttgart & Weimar: Metzler 1994, s. 160–161.

65. Olsson, ”Jag lever”, s. 7–8.

ena vackrare, stoltare än det andra, många med kungsörnens bon som de återkommit till år efter år.” Berättarjaget kommenterar:

Jag vet att det finns människor som kunde sätta stopp för jättarnas sataniska framfart. Men de får inte för dem som har makten. De kommer inte fram, hejdas av dem som sitter på toppen, tusen hinder ställs i deras väg.⁶⁶

Olssons lilla berättelse kunde vara en allegori på Bruno Latours antropocentrisk kritik som publicerades 2017 med titeln *Où atterrir?*, i vilken Latour konstaterar att en grupp superrika som tjänar mycket pengar genom att medvetet elda upp världen blockerar ”nödutgången” med hjälp av alternativa fakta.⁶⁷

Det finns analogier mellan modernisternas och expressionisternas reaktioner på sin tids stora omvälvningar, och dagens antropocendiskurs. Analogierna ligger särskilt i en uppmaning till ett mentalitetsskifte där en tillväxtekonomi, vilken syftar till en individualistisk människa, ersätts av insikten att människorna är intrasslade i sin omvärld och att de bara i samspel med den här omvärlden kan skapa en rättvisare och hållbar framtid.

”ATT RITA I DET OBEKANTAS TECKEN”

Poesin är kanske något friare än andra litterära genrer när det gäller att utforska nya mentaliteter såsom posthumanism, eftersom den inte präglas av en strukturell antropocentrism såsom exempelvis vissa former av romangenren.⁶⁸ I essän *The Great Derangement. Climate*

66. Manuskriptfragmentet ”Jätten Burberry”, Hagar Olssons samling, HOS 1.11.5, Handskriftsavdelningen, Åbo Akademis bibliotek.

67. Jfr Bruno Latour, *Das terrestrische Manifest*, översättning av Bernd Schwibs, Berlin: Suhrkamp Verlag 2018, s. 11–15, 30–35. Originallet med titeln *Où atterrir? Comment s'orienter en politique* kom ut i Paris: La Découverte 2017.

68. Jfr om romanens strukturella antropocentrism i Amitav Ghosh, *The Great Derangement. Climate Change and the Unthinkable*, Chicago & London: University of Chicago Press 2016, s. 66; Florian Schultz-Pernice, ”An den Rändern des Erzählens. Posthumanismus in Literatur, Film und Computerspiel”, Anselm & Hoiß (Hrsg.), *Crossmediales Erzählen vom Anthropozän. Literarische Spuren in einem neuen Zeitalter*, München: oekom 2017, s. 81–110 och Meurer-Bongardt, ”Die Kunst auf einem beschädigten Planeten zu leben”, s. 103–105.

Change and the Unthinkable kritiserar Amitav Ghosh den moderna realistiska romanen för att vara för begränsad för att kunna sätta ord på det som människan i antropocenen knappast kan föreställa sig, det vill säga att omvärlden har handlingsmakt (som människan inte kan kontrollera) och att miljön håller på att förändras mycket drastiskt. Men Ghosh förhåller sig optimistisk till att litteraturen ska klara av utmaningen och lyckas förändra sig.⁶⁹

Tillit till litteraturens förmåga att uttrycka det som förefaller vara omöjligt att föreställa sig hade också Hagar Olsson. Enligt henne var expressionismen ”ett nytt försök till ett ritande av det obekantas tecken”.⁷⁰ Utan att närmare diskutera frågan om en del genrer bättre än andra kan bemöta det obekanta ska jag presentera några konkreta exempel på dikter av Elmer Diktonius, Henry Parland, Gunnar Björling och Edith Södergran för att visa hur man kan förstå deras dikter som en tidig litteratur i antropocenens tecken.

Jag börjar med Elmer Diktonius. Innan jag kommer till två av hans dikter ska jag kort gå in på romanen *Janne Kubik* (1932). Texten uttrycker en tydlig skepsis beträffande människans handlingsmöjligheter. Protagonisten Janne påminner om drivved, hamnar på olika ställen, där det händer honom saker. Därutöver utplånas gränser mellan djur och människor, men när Janne jämförs med en fluga sker det inte som ett avståndstagande från ett antropocentriskt perspektiv utan som kritik av den globala kapitalismen, där en människas produktivitet är viktigare än hennes egenvärde som människa.⁷¹

Även om intentionen är en annan kan sådana framställningar av människan, som mäts och exploateras i likhet med träd och landbruksdjur, röja vägen för ett posthumanistiskt eller antropocenkritiskt perspektiv som implicerar ”the open-ended, inter-relational, multi-sexed and trans-species flows of becoming through interaction with multiple others”.⁷² Följande citat ur *Janne Kubik* illustrerar detta:

69. Jfr Ghosh, *The Great Derangement*, s. 84.

70. Olsson, ”Det expressionistiska seendet”.

71. Jfr Elmer Diktonius, *Janne Kubik. Ett träsnitt i ord*, Bromma: Fripress Bokförlag 1981, s. 147–148.

72. Braidotti, *The Posthuman*, s. 89. ”de förutsättningslösa, interrelationella, flerkönade, mellanartliga flödena av samtillblivelse genom interaktion med en mångfald andra.” Översättning: J.M-B.

Kött sökte kött och växt klamrade sig vid växt, vattnet levde och luften fylldes med vilda väsningar, och under jorden, i sina kalla kamrar, arbetade larverna febrilt för att komma i dagsljuset och delta i den ystra dansen.⁷³

”Den ystra dansen” kan läsas som en lek med många olika arter som deltagare. Denna lekfullhet finns även i Haraways beskrivning av samlevnaden mellan olika arter som en trådlek.⁷⁴ I dikten ”Barnet i trädgården” (1924) presenteras människor, djur och växter också som släktingar med liknande tankar och känslor:

Barnet i trädgården

Barnet i trädgården
Är ett underligt ting:
Ett litet djur
En liten liten blomma.
Det myser som en katt åt nejlikorna
Och skrubbar sitt huvud
Mot solrosens jättestängel.
Tänker kanske: sol är gott –
Grönt är gräsfärg.
Vet kanske: jag växer!⁷⁵

Till skillnad från i *Janne Kubik* är tonen lätt och påminner om romantikens föreställning om barn som naturvarer. ⁷⁶ Därmed anknyter dikten till den epok som enligt Ghosh lyckades rätt bra med att

73. Diktonius, *Janne Kubik*, s. 26.

74. Jfr Haraway, *Staying with the Trouble*, s. 9–14.

75. Elmer Diktonius, ”Barnet i trädgården”, Lars Gustafsson (red.), *Svensk dikt. Från trollformler till Lars Norén*, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1988, s. 568. Dikten ingår i *Taggiga lägor* (1924).

76. Jfr t.ex. Cornelia Rosebrock, ”Kinder- und Jugendliteratur”, *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, Band 4, Tübingen: Niemeyer 1998, s. 944; Heiner Ullrich, *Das Kind als schöpferischer Ursprung. Studie zur Genese des romantischen Kindbildes und zu seiner Wirkung auf das pädagogische Denken*, Bad Heilbrunn: Klinkhardt 1999, s. 189–191; Mechthild Barth, *Mit den Augen des Kindes. Narrative Inszenierungen des kindlichen Blicks im 20. Jahrhundert*, Heidelberg: Winter 2009, s. 197.

beskriva människan som en del av en omvärld med många samverkande krafter.⁷⁷

Barnet verkar ha en trygg plats i världen, åtminstone så länge världen är en trädgård. Trädgården kan samtidigt symbolisera en av människan kontrollerad och formad natur och en plats där människor, djur och växter ingår i fruktbara relationer med varandra. Den språkliga minimalismen leder läsarens uppmärksamhet till den konkreta världen, det vill säga till materien med sina färger och dofter och till solens inverkan på människornas, djurens och växternas välmående.

I dikten "Maskinsång", som först publicerades i tidskriften *Quosego*, är situationen en annan. Den kan läsas som exempel på en litteratur som reagerar på en ny verklighet, präglad av kapitalism och teknisk framgång. För människor (och andra levande varelser) kan den utvecklingen vara mycket skrämmande. Omvärlden har blivit främmande. Den ger ett intryck av att vara en värld för monstruösa maskiner som talar ett kusligt språk, vilket i dikten uttrycks med hjälp av ljudmåleri och en hackig rytm. En sådan maskin är jaget i dikten:

Maskinsång

Orlodoffa doschkoff
orlodoffa doschkoff:
det är maskinen –
jag.
Stänger och hjul
och
nitnaglar skruvar och muttrar
drivremmar (doschkoff) –
många män har gjort mig
släggat och putsat och hamrat och filat
fin är jag fin (orlo)
skinande
sjungande
brummande
skakande
golv och tak.

77. Jfr Ghosh, *The Great Derangement*, s. 65–68.

(Rökning förbjudes!
Spotta ej på golvet!
Osnygghet förbjudes!
Drick ej ur karaffen!
Tillträde förbjudes!
W.C. Kontor.)

Såg du mannen som kom i går –
han kryper i dag på kryckor,
och flickan som gnolar i dag
blir i morgon rännstensavfall,
och barnet som de avlat
är som de och blir som de –
orlodoffa doschkoff –
min mat.

(Orlodoffa doschkoff
orlo – orlo – orlo:)
Olja och olja
ha – så jag skrattar!
människosvett och olja
och blod –
he – så jag ryter!
Musklerna tvinas
hyn färgas gul –
hi – så jag flinar!
Nacken blir böjd –
hå – så jag suckar! –
sparken i ändan –
ho – så jag hastar! –
en åter färdig –
i väg!⁷⁸

Liksom i *Janne Kubik* är det inte alla människor som förintas av kapitalismens maskineri – det är bara de fattiga som blir maskinföda. Detta förtydligas med citatet av W.C. Kontors förbudstavla, som står i parentes och påminner om att det finns personer som äger fabriken.

78. Elmer Diktonius, ”Maskinsång”, *Quosego* 1929:4, s. 174–175.

Men eftersom det är själva maskinen som talar förs tankarna vidare från en kritik av kapitalismen till en litteratur som försöker fånga skräcken av att leva i en värld där människornas egna uppfinningar hotar livet. Den groteska maskinen kan läsas som ett exempel på den teknik som Olsson tematiserade några år senare i samband med atombomben. Människan håller på att tappa kontrollen och bli enbart biologiskt material som maskinen livnär sig på. Här uppenbarar sig en förändrad syn på människan, som blir ett föremål bland andra. Det här perspektivskiftet presenteras i dikten som en kapitalistisk mardröm, som ett slags degradering och avhumanisering av människan. Sådana processer associeras ibland också med begreppet posthuman.⁷⁹ Men den associationen skiljer sig fundamentalt från posthumanismen så som jag förstår den med stöd i Braidotti eller Cary Wolfe. Wolfe betonar att begreppet posthumanism

names a historical moment in which the decentering of the human by its imbrication in technical, medical, informatic, and economic networks is increasingly impossible to ignore, a historical development that points towards the necessity of [...] a new mode of thought.⁸⁰

Det här historiska ögonblicket fångas i "Maskinsång". Med maskinen som diktens talare problematiseras en normativ subjektivitet, som enligt Wolfe (re)produceras av humanismen och röjer vägen för diskriminering av i första hand ickemänskliga djur och handikappade.⁸¹ Den människoätande maskinen kan läsas som en produkt av en humanism som ignorerar att de flesta levande varelser (även människor) står utanför den normativa subjektiviteten. De löper risk att behandlas som en råvara som konsumeras för att öka vinsten för en liten grupp. Svaret på problemet kan inte vara att föra människan tillbaka till centrum – här bottnar ju själva problematiken – utan att

79. Jfr Cary Wolfe, *What is Posthumanism?*, Minneapolis: University of Minnesota Press 2010, s. XV.

80. Wolfe, *What is Posthumanism?*, s. XVI. "betecknar ett historiskt ögonblick där det blir allt mer omöjligt att ignorera att det mänskliga inte står i centrum, genom att det mänskliga överlappar med det tekniska, medicinska, informationssystemiska och ekonomiska i nätverk, en historisk utveckling som pekar mot nödvändigheten av ett nytt sätt att tänka." Översättning: J.M-B.

81. *Ibid.*, s. XVII.

människan känner igen sig som en varelse som delar världen med många andra och som är beroende av dessa andra. Det perspektivet antyder ”Barnet i trädgården”.

Det är inte bara en skiftande mentalitet som tematiseras. Det finns även andra element som talar för en läsning av ”Maskinsång” som en tidig poesi i antropocenens tecken. Det är tal om olja, avfall och en ökad hastighet, som är karakteristiska antropocena motiv. Diktonius dikt tar kritiskt ställning mot en kapitalism som har frigjorts från alla begränsningar och som agerar fullkomligt ansvarslost. Här finns en parallell till *Janne Kubik*. I slutet av romanen dör protagonisten Janne i en arbetsolycka i hamnen. Hans döda kropp behandlas liksom avfall som man snabbt vill bli av med: ”Såna svinpälisar hela högen – to hell med dem allihop! Också en håla, en hamn, ett folk, ett land – this damned country!”⁸²

Det är just den här sortens kapitalism som ofta anses vara en av huvudorsakerna till klimatförändringen och många andra globala miljökriser.⁸³ Ekonomiska parametrar dominerar den världsbild som av många betecknas som realistisk och rationell. Men som till exempel Latour visar, bygger den här bilden inte på den materia som faktiskt existerar. Den globaliserade kapitalismen utgår från jorden som en outtömlig resurs, som ett rum utan gränser. Den exploaterar och producerar gigantiska mängder av alla möjliga ting, som mycket snabbt blir avfall. Detta gäller både för levande varelser och död materia. I ”Maskinsång” och *Janne Kubik* är det i första hand människor som förbrukas och kastas bort. Det problematiseras inte att även andra resurser utnyttjas på ett liknande sätt.

Diktonius texter kan läsas som en demonstration av hur den moderna tidens livsrum (storstaden, fabriken, kontoren och så vidare) är kusliga och av hur en kapitalistisk ideologi, som presenterar illusionen av en värld utan gränser som en alternativlös verklighet, frigör krafter som överstiger människans föreställningsförmåga.

Henry Parlands dikt ”Benzin”, som också publicerades i *Quosego*, kan tjäna som ett ytterligare exempel på en tidig antropocen lyrik.

82. Diktonius, *Janne Kubik*, s. 141.

83. Jfr t.ex. Naomi Klein, *This Changes Everything. Capitalism vs. The Climate*, New York: Simon & Schuster 2014 och Latour, *Das terrestrische Manifest*.

Texten liknar Diktonius ”Maskinsång”, för även här talar ett jag som inte är mänskligt och som dessutom kan läsas som en representant för det antropocena.⁸⁴ Utvinningen av råolja är en av de främsta orsakerna till klimatförändringen och till den gigantiska mängden plastsopor som simmar i oceanerna. Dikten verkar nästan vara profetisk även med hänsyn till alla de krig som har förts på grund av råolja efter 1928:

Benzin

Jag är en stor Gud
och mitt pris är 3:40 litern
och människorna slå ihjäl varandra
för min skull.

Huii!

när elden kysst mig
och järnet skälver: liv.

Då

vet jag
varför jag så länge
drömt under jorden.⁸⁵

Man kan avläsa en konsumtionskritik i hur den personifierade bensinen förklarar sig själv vara en gud som är till salu. Den talande bensinen hänvisar dessutom till en utveckling som har blivit ett allt allvarligare problem under 1900- och 2000-talet. Människans produkter utvecklar ofta ett eget liv som är svårt eller omöjligt att kontrollera – det gäller i högsta grad för allt som produceras med och av råolja.

Särskilt effektiv är kontrasten mellan diktens innehåll och språk. Språket för associationerna till romantikens poesi: ”elden kysst mig”, ”skälver”, ”drömt under jorden”. Den romantiska litteraturen beskrivs ofta som en reaktion på upplysningstidens realism, som allt för starkt

84. En posthumanistisk nyläsning av Parland finns i Jenny Jarlsdotter Wikström, *Materiella vändningar. Läsningar av Parland, Lispector, Berg och Byggmästar*, Umeå: Umeå universitet 2020. Jfr även Caroline Haux doktorsavhandling *Framkallning. Skrift, konsumtion och sexualitet i Karin Boyes Astarte och Henry Parlands Sönder*, Stockholm & Göteborg: Makadam Förlag 2013. Haux analyserar bl.a. konsumtionens funktion i Parlands roman *Sönder*.

85. Henry Parland, ”Benzin”, *Quosego* (Provalbum), Helsingfors 1928, s. 54.

fokuserade på ett rationellt tänkande i snäva binära kategorier. Föreställningen att människan skulle kunna behärska världen bara hon använde sitt förnuft bemötte man med skepsis, och särskilt i den engelska romantiken kritiserades industrialiseringens frammarsch.⁸⁶ Att den finlandssvenska modernismen följer den romantiska litteraturens tradition är inte någon ny insikt,⁸⁷ men Parland gör någonting annat än till exempel Olsson eller Södergran när han för associationerna till romantiken. I dikten visas att det mystiska, romantiska bildspråket inte längre tjänar människans sak (emancipation, rättvisa och andra moraliska och etiska frågor), utan att patoset står i konsumtionens och kapitalismens tjänst. Därmed ter sig humanismen ganska urholkad.

Edith Södergran anknyter mera direkt till romantikens litterära gestaltning av både en tidig vantrivsel i och en fascination inför hur ”människans tidsålder” blev till.⁸⁸ Utan ironisk distans störta jaget i dikten ”Triumf att finnas till” in i de motstridiga tankarna och känslorna som en människa har att kämpa med i antropocenen:

86. Under de senaste åren har forskningen om romantisk litteratur ur ett antropocenkritiskt perspektiv ökat. Sådana omläsningar av upplysningstidens och romantikens litteratur förtydligar hur vi övergick i antropocenen. Jfr Lanone, ”Monsters on the ice and global warming”; Kröger, ”Panic, paranoia and pathos”; jfr även hemsidan för forskningscentret för romantik vid Frankfurts universitet: <https://romantikforschung.uni-frankfurt.de/romantische-oekologie/> (hämtad 25/6 2021).

87. Jfr t.ex. Karl Bruhn, ”Våra litterära hemmaexpressionister I”, *Nya Argus* 1919:13–14, s. 100–102; Kjell Espmark, *Livsdyrkaren Artur Lundkvist. Studier i hans lyrik till och med Vit man*, Stockholm: Almqvist & Wiksell 1964, s. 53–54, 188; Roger Holmström, ”Romantiken som klangbotten i Hagar Olssons tidiga författarskap”, Oskar Bandle, Jürg Glauser & Christine Holliger (Hrsg.), *Nordische Romantik. Akten der XVII. Studienkonferenz der International Association for Scandinavian Studies 7.–12. August 1988 in Zürich und Basel*, Basel & Frankfurt a. Main: Helbing & Lichtenhahn 1991, s. 432–435; Holger Lillqvist, ”Modernisternas tital och tjugotal”, Clas Zilliacus (red.), *Finlands svenska litteraturhistoria 2*, Stockholm: Atlantis & Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2000, s. 88 resp. Michel Ekman (red.), *Finlands svenska litteratur 1900–2012*, Stockholm: Atlantis & Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2014, s. 104, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-978-951-583-463-8>; Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet*, s. 91–92, 100–101.

88. Jfr Sörilin, *Antropocen. En essä om människans tidsålder*.

Triumf att finnas till...

Vad fruktar jag? Jag är en del av oändligheten.
Jag är en del av alltets stora kraft,
en ensam värld inom miljoner världar,
en första gradens stjärna lik som slocknar sist.
Triumf att leva, triumf att andas, triumf att finnas till!
Triumf att känna tiden iskall rinna genom sina ådror
och höra nattens tysta flod
och stå på berget under solen.
Jag går på sol, jag står på sol,
jag vet av ingenting annat än sol.
Tid – förvandlerska, tid – förstörerska, tid – förtrollerska,
kommer du med nya ränker, tusen lister för att bjuda mig
en tillvaro
som ett litet frö, som en ringlad orm, som en klippa mitt
i havet?
Tid – du mörderska – vik från mig!
Solen fyller upp mitt bröst med ljuvlig honung upp till randen
och hon säger: en gång slockna alla stjärnor, men de lysa alltid utan
skräck.⁸⁹

Dikten rör sig mellan väldigt olika skalor och dimensioner. Från fröet till världsalltet. Från oändligheten till förgängligheten. Från jaget som står i centrum till jagets upplösning. Jaget avgränsar sig ("en ensam värld") men är samtidigt en del av "alltets stora kraft". Man kunde också säga att jaget utforskar tider och rum för att hitta sin plats, även om det redan på första raden har intagit en position: Det presenterar sig som en del av allt som finns och på det viset är det oändligt och förgängligt såsom hela materien. Här möter läsaren knappast en individualist utan snarare ett mycket poetiskt uttryck för ett "mångsidigt och relationellt subjekt".⁹⁰

Jag avslutar med Gunnar Björling som mycket tydligt opponerade sig mot antropocentrismen och den klassiska humanismen: "Jag trodde att jag talade så enkelt att fåglarna höll andan. Jag sade allt

89. Edith Södergran, "Triumf att finnas till...", Edith Södergran, *Septemberlyran. Dikter*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1918, s. 20–21.

90. Jfr Braidotti, *The Posthuman*, s. 188.

vad jag var i ett ords läte. Man sade, jag slog ihjäl mänskan. – Det var meningen.”⁹¹ Även Björling hade en ny humanism i sinnet, en humanism som har en del paralleller till Hagar Olssons.⁹² Men till skillnad från Olsson betonar han explicit att han uppfattar människan som en levande varelse bland andra. Detta framgår till exempel ur ett samtal som han förde med Kerstin Söderholm: ”Livet har ett rent organiskt värde för människan, samma värde som för grodor och flugor t.ex.”⁹³

Här vill jag lyfta fram en strof av Björling, nummer 257 av 258 strofer som publicerades under rubriken ”47II” i *Quosego*. I texten tar Björling upp en populär kritik mot modernistisk konst:

Varför är löven så ljusa som mänskors anlet?
varför är träden ej svarta om vintern, och snön inte vit?
varför är ej himlen blå? Och blodet bär skiftande färger!
Varför är ej livet enkelt, och jorden
pannkaka?⁹⁴

Med Ghosh kunde man svara: Eftersom livet i antropocenen är långt ifrån enkelt borde litteraturen och konsten försöka gestalta det otänkbara och det som bara skenbart är osannolikt – det vill säga en omvärld som förändras i grunden, vilket i strofen symboliseras i analogi med expressionistiskt måleri, med hjälp av färger. Detta kan upplevas som belastande, men erbjuder också en mångfald av möjligheter (”skiftande färger”). Bildspråket i strofen sätter den mänskliga kroppen (”mänskors anlet”, ”blodet”) i direkt relation till sin omvärld, som består av både ickemänskligt liv (”träden”) och väderfenomen (”vintern”, ”snön”, ”himlen”).

Björlings dikt uppvisar ytterligare ett element som ofta finns i litteratur i antropocenens tecken. Även om, eller rättare sagt just därför att de globala problemen blir allt allvarigare, behövs det humor

91. Gunnar Björling, *Fågel badar snart i vattnen*, Helsingfors: Akademiska bokhandeln 1934, s. 73. Jag tackar den anonyma granskaren för hans kommentarer om Björling.

92. Jfr Fredrik Hertzberg, ”Mitt språk är ej i orden”. *Gunnar Björlings liv och verk*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Appell förlag 2018, s. 175–176, 304, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-978-951-583-464-5> (hämtad 20/10 2021).

93. Citerad efter Hertzberg, ”Mitt språk är ej i orden”, s. 397.

94. Gunnar Björling, ”47II. Universalistisk Dada-individualism”, *Quosego* (Provalbum) 1928, s. 102.

– en humor som varken ser bort eller bara är cynisk, utan en lekfull blandning av kritisk realism, av medkänsla och satir, av skräck, utopi och lite nonsens. En humor som kan hjälpa oss att leva ansvarsfullt på och med en skadad jord utan att förlamas av ångest och utan att förtränga situationen.

SLUTORD

De exempel som jag har lyft fram i den här artikeln har visat att det fungerar rätt bra att läsa mellankrigstidens finlandssvenska litterära modernism som en tidig litteratur i antropocenens tecken, om man inte definierar begreppet antropocen för snävt och enbart utifrån geologiska parametrar. För att ytterligare bekräfta resultatet skulle det behövas en större studie som beaktar flera författare och texter och som även diskuterar den idéhistoriska och vetenskapliga horisonten mer ingående. Man borde till exempel utreda hur bekant vetenskaplig kunskap som exempelvis Arrhenius beskrivning av den globala uppvärmningen som en följd av koldioxidutsläppen var bland mellankrigstidens författare.

Jag menar att första världskriget kan ses som en cesur som särskilt för många yngre europeiska författare och filosofer har lett till en förändrad mentalitet. Den här ”nya mentaliteten”⁹⁵ verkar vara en föregångare till dagens antropocena medvetande, det vill säga insikten att människan är intrasslad i världen och att hon bär det största ansvaret för den globala uppvärmningen, som är emblematiske för antropocenen. Den nya eller revolutionära humanismen kritiserar både en global kapitalism som hänsynslöst exploaterar människor samt andra resurser och en individualism som förnekar att människan är beroende av andra människor och miljön. Den här kapitalismen och individualismen tillbakavisar sitt ansvar för sin omvärld eller ”det levande”⁹⁶ och står i vägen för en ”verklig, levande, organisk gemenskapskultur”,⁹⁷ som man med Haraways ord kunde beteckna som praktiken att ”jordbinda sig” (*worlding with*).⁹⁸ Med detta avses

95. Jfr Hagar Olsson, ”Ny mentalitet”, *Finsk Tidskrift* 1930:1, s. 431–434.

96. Boye, *Kallocain*, s. 112.

97. Olsson, ”Jag lever”, s. 159.

98. Jfr Haraway, *Staying with the Trouble*, s. 58.

människans omtänksamma förhållningssätt till sin omvärld och de mångfaldiga förbindelser hon upprätthåller med den. Här finns en analogi med Braidottis relationella subjekt. Mellankrigstidens nya eller revolutionära humanism kräver att dualismen individ/kollektiv försvagas och att det skapas ”en livsduglig individualism”,⁹⁹ vilken definierar människan som en kollektiv och individuell varelse.

I likhet med romantikens litteratur behandlar också mellankrigstidens modernism ickemänsklig handlingsmakt som saker, ämnen, maskiner, djur och växter, men också större system såsom storstäder, kan utöva. För min tes att den finlandssvenska modernistiska litteraturen är en tidig litteratur i antropocenens tecken talar också att litteraturen och berättandet anses kunna hjälpa människan att överleva och gestalta kristider. Med nya estetiska strategier eftersträvar många modernistiska författare ”ett ritande av det obekantas tecken”¹⁰⁰ eller att göra det ”otänkbara”¹⁰¹ tänkbart. Litteraturen experimenterar med alternativa tidsligheter och rumsliga parametrar. Den förmedlar mellan språket och det materiella – något som anses vara nödvändigt för att uppleva sig själv som en del av ”det levande” eller som ”jordbunden”.¹⁰² Utgående från mina exempel kan man sammanfattningsvis konstatera att dessa finlandssvenska representanter för mellankrigstidens europeiska avantgardelitteratur vittnar om antropocenens gryning. Deras texter visar ett ”första sken” (*Vor-Schein*)¹⁰³ av det kommande, för att citera Ernst Bloch som Olsson betecknade som ”den expressionistiska tankevärldens filosof”.¹⁰⁴ Att man redan för hundra år sedan tydligt benämnde ekologiska problem, letade efter en annorlunda humanism, kritiserade den globala kapitalismen och poetiskt lekte med bensin bekräftar Latours konstaterande att man sedan länge har haft kunskap om människans inflytande på planetens klimat.¹⁰⁵

99. Blomberg, ”En ny livskänsla”, s. 51.

100. Olsson, ”Det expressionistiska seendet”.

101. Jfr Ghosh, *The Great Derangement*, s. 54.

102. Jfr Latour, *Das terrestrische Manifest*, s. 110.

103. Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung*, Frankfurt a. Main: Suhrkamp 1985, s. 247.

104. Hagar Olsson, ”Litterärt”, *Svenska Pressen* 15/10 1924.

105. Jfr Latour, *Das terrestrische Manifest*, s. 30–35.

”Må naturen tala för sig själv”

*Beröringspunkter mellan natur och språk i finländsk efterkrigstida
modernistisk lyrik*

DEN SPRÅKLIGA VÄNDNING SOM ägde rum i filosofin i början på 1900-talet aktualiserade relationen mellan språk, människa och värld. I Finland syntes denna vändning tydligt i debatter och vägval på modernismens litterära fält efter andra världskriget då gamla antaganden och uppfattningar om samhället och världen, och människans plats i dem, blev föremål för omvärdering. I denna nya situation och stämning upplevdes också språket som föråldrat, problematiskt och rentav farligt. I språkdebatterna betonades språkets betydelse för människans sätt att uppfatta och konstruera världen, den potential till vilseledande av människan som följer av detta, människors läsning vid det fångelse språket och dess konventioner utgör samt språket som hinder för att omedelbart möta världen. Litteraturen fick en ansvarsfull position som budbärare för språkets nya riktning: det gamla språket skulle ersättas med ett nytt.¹

Moderniseringens och modernismens tid förde med sig förändringar också i människors relation till naturen. Samtidigt utmanades gamla former för naturskrivande, och man sökte ett sätt att lösa dualismen mellan natur och kultur genom att till exempel ingripa i sambanden mellan konst och natur. Man har i modernistisk litteratur sett både en dragning till naturen och en upplevelse av ett brott i samhörigheten med den, en distansering från naturen och en ångest

1. Se t.ex. Ken Hirschkop, *Linguistic Turns, 1890–1950. Writing on Language as Social Theory*, Oxford: Oxford University Press 2019; Lea Rojola, ”Kielten taistelu. Marja-Liisa Vartion *Tunteet* ja suomalainen modernismi”, Hanna Meretoja & Aino Mäkilä (toim.), *Romaanin historian ja teorian kytköksiä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2013, s. 200–229.

som orsakas av dessa.² Tendenser som dessa, som framkommer allmänt också i modernistisk litteratur utanför Finland, förekommer i den finländska efterkrigstida modernismen. I denna artikel undersöker jag samband mellan natur och språk i svensk- och finskspråkig efterkrigstida modernistisk lyrik utgiven i Finland från slutet av 1940-talet till det tidiga 1960-talet.

Begreppet natur är ingalunda enkelt eller entydigt, och det kan syfta till exempel på en företeelses yttersta väsen, på en kraft som styr världen eller på den konkreta, materiella världen.³ Att undersöka vilken som helst av dessa vore relevant i en modernistisk kontext, men i denna studie begränsar jag min undersökning till fall där definitionen av naturen motsvarar det sistnämnda, eftersom sambanden mellan språk och natur i mitt material oftast gäller naturen ur denna synvinkel.

Karoliina Lummaa har konstaterat att förändringarna i den finländska lyrik- och natursynen framkom på 1950-talet men att de först utvecklades åtskilda från varandra. Under 1960–1970-talen började de blandas samman allt mer.⁴ I denna studie kartlägger jag beröringspunkter mellan natursyn och språkdebatt inom lyriken som de kom till uttryck redan under slutet på 1940-talet och på 1950-talet. Dessa hör till bakgrundsfaktorerna för senare samband mellan lyrik- och natursyn. I den efterkrigstida modernistiska lyriken kan man se just en språklig brytningstid sida vid sida med en relation till naturen som hamnat i kris, och dessa kriser flätas samman: den modernistiska individen söker äkthet, naturlighet och urkraft i såväl sig själv som i språket och relationen till omgivningen. Naturen har då ofta rollen som en oförstörd förebild medan människan med sitt språk och sina konventioner positioneras som en från naturen distanserad, fallen gestalt som borde vända blicken mot naturen, återvända till sitt ursprung och bryta sig loss från rutinens bojor.

2. Elizabeth Black, *The Nature of Modernism. Ecocritical Approaches to the Poetry of Edward Thomas, T.S. Eliot, Edith Sitwell and Charlotte Mew*, Abingdon: Routledge 2018, s. 1–2.

3. Toni Lahtinen & Markku Lehtimäki, ”Johdatus ekokriittiseen kirjallisuudentutkimukseen”, Toni Lahtinen & Markku Lehtimäki (toim.), *Äänekäs kevät. Ekokriittinen kirjallisuudentutkimus*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008, s. 7–28.

4. Karoliina Lummaa, *Poliittinen siivekäs. Lintujen konkreettisuus suomalaisessa 1970-luvun ympäristörunoudessa*, Nykykulttuurin tutkimuskeskuksen julkaisuja 102, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2010, s. 11.

Upplevelsen av distansering från naturen har kopplats till den upplevelse av rotlöshet som förekommer i en efterkrigstida, urban och modern kontext. På motsvarande sätt har dragningen till naturen ansetts ha sitt ursprung i en krisartad relation till urbanisering, modernisering och förändringar mellan olika generationers sätt att leva, i ett behov att ompröva värderingar efter kriget, romantikens efterdyningar eller naturskildringens litterära traditioner.⁵ Man kan också se reflektion, ifrågasättande och behov av omvärdering – något som är starkt kopplat till modernismen – som bakgrund till hur och varför naturen behandlas, skildras och används i modernisternas texter.

I samband med 1950-talets finlandssvenska modernistiska lyrik har naturen lyfts fram som ett centralt element och tema.⁶ När man definierat finskspråkig efterkrigstida modernistisk lyrik har tyngdpunkten ofta legat på andra drag, till exempel just språket, men närmare undersökning visar att naturen är starkt närvarande också i finskspråkig lyrik. Naturens ställning i finskspråkig modernistisk litteratur har dock ännu inte varit föremål för särskilt mycket forskning, och det har inte heller producerats omfattande forskning om natursyner i modernistisk litteratur publicerad i Finland. Trots att forskningen om modernistisk litteratur i allmänhet länge belastades av att naturen hamnade i marginalen då man undersökte modernistiska drag och uttrycksätt⁷ har den ekokritiska forskningen fört med sig ett växande intresse även för relationen mellan modernism och natur. Också behovet att ytterligare fördjupa resonemangen om relationen mellan natur och språk har lyfts fram.⁸

Som bakgrund till denna undersökning av de samband mellan

5. Se t.ex. Black, *The Nature of Modernism*, s. 3; Tuula Hökkä, ”Modernismi: uusi alku – vanhan valtaus”, Pertti Lassila (toim.), *Suomen kirjallisuushistoria 3. Rintamakirjeistä tietoverkkoihin*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1999, s. 68–89; Pertti Karkama, *Kirjallisuus ja nykyaika. Suomalaisen sanataiteen teemoja ja tendenssejä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1994; Pertti Lassila, *Metsän autuus. Luonto suomalaisessa kirjallisuudessa 1700–1950*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2011.
6. Michel Ekman, ”Poesin från trettioal till femtioal”, Clas Zilliacus (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Bokförlaget Atlantis 2000, s. 144–151.
7. Black, *The Nature of Modernism*, s. 2.
8. Scott Knickerbocker, *Ecopoetics. The Language of Nature, the Nature of Language*, Amherst, Boston: University of Massachusetts Press 2012, s. 8.

språk och natur som framkommer i dikterna har jag gått igenom ett material på drygt hundratrettio diktsamlingar av författare som räknas som modernister.⁹ Ur detta material har jag valt ut och analyserat texter och textpartier där samband mellan språk och natur behandlas på innehållslig nivå, och bland dessa har jag för denna artikel valt ut representativa exempel för att åskådliggöra allmänna iakttagelser om sambanden mellan språk och natur i mitt material. Resonemang där natur och språk förenas förekommer i en stor del av diktsamlingarna – rikligare i en del och mera sparsamt i andra, men ändå så att denna tematik framträder som en tydlig gemensam diskussion för de flesta diktsamlingarna. Infallsvinkeln varierar dock såväl mellan samlingarna som inom dem, och relationerna mellan natur och språk är mångsidiga i mitt material, liksom också naturens roll i periodens språkdebatt och språkets roll i tidens resonemang om naturen. Det är också värt att notera att bara en del av periodens rikliga språkdebatt gäller naturen och bara en del av den litterära diskussionen om relationen till naturen gäller språket. I denna helhet, som förgrenar sig i många riktningar, kommer jag först att behandla problematiseringen av språket och sökandet efter lösningar i naturen, därefter de faror språket orsakar för människans relation till naturen, sedan naturens position som en språklig aktör och slutligen de alternativ naturen erbjuder språket i resonemang om och reparation av relationerna mellan människan och världen.

EN MÅNGSTÄMMIG NATUR- OCH SPRÅKDEBATT

Under den efterkrigstida modernismens tid var litteraturdebatten livlig i finländska dagstidningar och tidskrifter, men debatten nådde

9. Att klassificera en författare som modernist eller ett verk som modernistiskt är naturligtvis ingen okomplicerad eller entydig uppgift. I denna artikel har jag stött mig på kategoriseringar som förekommer i litteraturhistoriska översikter. Se Michel Ekman (red.), *Finlands svenska litteratur 1900–2012*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Bokförlaget Atlantis 2014; Matti Kuusi, Sirkka Kurki-Suonio & Simo Konsala (toim.), *Suomen kirjallisuus VI. Otto Mannisesta Pentti Saarikoskeen*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1967; Kai Laitinen, *Suomen kirjallisuuden historia*, Helsinki: Otava 1997 [1981]; Pertti Lassila (toim.), *Suomen kirjallisuushistoria 3. Rintamakirjeistä tietoverkkoihin*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1999; Clas Zilliacus (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Bokförlaget Atlantis 2000.

också skönlitterära texter på flera olika nivåer. Ofta var inläggen i tidningsdebatterna tämligen kraftfulla, tydligt ställningstagande och till och med polemiska; på den skönlitterära sidan behandlades ämnena i stället ofta på ett mycket reflexivt, mångstämmigt och kritiskt sätt, och olika synvinklar tänktes igenom. Tidningsskriveriernas enkla lösningar på problem förvandlades i skönlitteraturen till nya problem och dynamiskt kritiska resonemang. Lummaa har apropå det sena 1900-talets lyrik konstaterat att "[n]är vändpunkterna i lyrik- och natursyner förenades blev poesin ett område där man förhandlade om relationen till naturen samt om uppfattningar och betydelser beträffande natur och djur".¹⁰ Språket var på motsvarande sätt föremål för förhandling inom lyriken. Min artikel fokuserar på beröringspunkterna mellan dessa mångstämmiga förhandlingar, och ett centralt mål för min forskning är att lyfta fram just mångstämmigheten och debattens komplexitet. Jag strävar efter att hitta samband mellan olika röster och ståndpunkter samt influenser och dynamisk samverkan snarare än utslutningar och avskiljanden. Eftersom texterna jag undersöker ofta är modernistiskt reflekterande och låter flera perspektiv brytas mot varandra också inom samma text, och eftersom språkdebatten efter kriget var väldigt mångstämmig, har jag använt en kontrapunktisk läsning som grund för min undersökning av en språk- och naturdebatt som hamnat i kris och polariserats men som samtidigt söker en dynamisk, bättre riktning.

Den kontrapunktiska läsningen lanserades 1993 av Edward Said i verket *Culture and Imperialism*. Det är ett sätt att läsa som strävar efter att få fram mångstämmighet, röster som är marginaliserade och tystade men identifierbara i världen utanför texterna samt kontrapunktisk växelverkan mellan rösterna.¹¹ Självt har jag vidareutvecklat

10. "[r]unous- ja luontokäsitysten murrosten yhdistyessä runoudesta tuli alue, jolla neuvoteltiin luontosuhteesta sekä luontoa ja eläimiä koskevista käsityksistä ja merkityksistä." Lummaa, *Politiinen siivekäs*, s. 12. Om inget annat anges är översättningar från finska till svenska gjorda av artikelns översättare.

11. Vidare om kontrapunktisk läsning, se t.ex. Kathryn Lachman, "The allure of counterpoint: History and reconciliation in the writing of Edward Said and Assia Djebar", *Research in African Literatures* 41, 2010:4, s. 162–186, <https://doi.org/10.2979/ral.2010.41.4.162>; Edward W. Said, *Culture and Imperialism*, New York: Alfred A. Knopf 1994 [1993]; Maarit Soukka, "Lapsi näki sen, yöjalan: suuren mustan lapikkaan kävelemässä itsekseen nurmikolla". Puhtaan ja epäpuhtaan kontrapunktia

metoden i en riktning som betonar växelverkan och den dynamiska relationen mellan röster både inom texten och mellan olika texter, samt en nyskapande spänning mellan rösterna. Den kontrapunktiska läsningen erbjuder ett användbart verktyg för att analysera den metalyriska och metaspråkliga debatt som förs på innehållslig nivå, och som ger flera perspektiv på lyrik och språk. Med hjälp av läsmetoden är det möjligt att skapa en helhetsbild av en internt mångsidig och rentav motstridig modernistisk poetik och undvika att reducera en mångstämmig, dynamisk och spänningsladdad helhet till parallella men separata röster. I kontrapunkten är det centralt att just se olika röster som självständiga och åtskiljbara, och samtidigt som delar av en helhet.

I denna artikel fokuserar jag uttryckligen på en analys av de beröringspunkter mellan språk och natur som förekommer på innehållslig nivå – jag låter framtida forskning analysera medverkan i språk- och naturdebatt genom dikternas form och språkliga val samt undersöka samband mellan debatter som fördes på olika nivåer. Samtidigt betonar mitt val av synvinkel hur olika beröringspunkter mellan språkets och naturrelationens kriser synliggörs också på innehållslig nivå genom dikternas metaspråkliga och metalyriska resonemang samt hur litteraturdebatten tar form också i skönlitteraturens textuella innehåll under den efterkrigstida modernismens tid.

I min analys har jag byggt tematiska helheter av beröringspunkterna mellan språk och natur, och inom dessa helheter undersöker jag mångstämmighet samt relationen mellan rösterna såväl inom texterna som mellan dem. Beröringspunkter förekommer förvisso också mellan de tematiska helheterna. På samma sätt som modernismen i allmänhet, och likaså i sin relation till språket, inte utgör någon internt sammanhängande helhet kan man i svensk- och finskspråkiga modernistiska dikter se olika natursyner och växelverkan mellan dessa. Å ena sidan finns en rousseauansk idé om att återvända till naturen, som upprepats i litteraturen ända sedan 1700-talet, å andra sidan en för till exempel

Marja-Liisa Vartion novelleissa”, *Sanelma. Kotimaisen kirjallisuuden vuosikirja 2017*, 2018, s. 31–47; Maarit Soukka, ”Puut mielen ja kielen maisemassa. Lyriikan puut osana 1950-luvun modernismikeskustelua”, *Avain* 2022:2, s. 6–25, <https://doi.org/10.30665/av.107622>; George M. Wilson, ”Edward Said on contrapuntal reading”, *Philosophy and Literature* 18, 1994:2, s. 265–273, <https://doi.org/10.1353/phl.1994.0025>.

Friedrich Schiller typisk idé om att människan inte helt och hållet behöver återvända från kulturen till naturen. I denna syn är naturen en resurs som kan vara till hjälp för att svara på kulturens krav och för att vidareutveckla kulturen, snarare än att utgöra en tillflyktsort.¹² Olika språk- och natursyner kommer också till uttryck när dikterna bygger beröringspunkter mellan språk och natur, och dessa synsätt placerar sig i en mångfasetterad växelverkan sinsemellan.

I följande avsnitt kommer jag att undersöka olika spänningsladdade konstellationer i mitt material, till exempel spänningar mellan idealisk natur och ofullständig människa, mellan natur och kultur, och också spänningar som anknyter till frågan om språket för människan längre ifrån naturen eller närmare den. Jag resonerar också kring några frågor som dikterna ger upphov till: om språket kan vara naturligt eller om det ofrånkomligen är onaturligt, och om man kan bli kvitt problemen med språket och relationen till naturen genom att förnya språket eller om lösningen är att övergå till ett språklöst tillstånd. Samtidigt som dessa resonemang formar spänningsfyllda motsatspar är de också del av samma växelverkande debattthelhet.

MÄNNISKANS SPRÅK ÄR OTILLRÄCKLIGT

Den språkliga vändningen verkar ha gjort entré med dunder och brak i den efterkrigstida modernismen och satt fokus på att gestalta det täta sambandet mellan människa, språk och värld. Språket ansågs vara ansvarigt också för annat än rent språkliga problem.¹³ Samtidigt fanns ett stort behov att förnya språket. Denna förnyelse hade förvisso inte bara en enda form och en riktning, men vissa aspekter återkom ständigt i debatterna och i såväl samtida som senare definitioner av modernism. Man förutsatte till exempel att framställningen skulle undvika en begreppsmässighet som upplevdes som abstrakt och ihålig och i stället hålla sig till det konkreta. Man upplevde att standardspråket hade blivit "standardlögn" och befارade att fraser, konventionella uttryck och slagord skulle göra språket tomt och uttryckslost. I stället ville man att språket skulle vara sannfärdigt och ge uttryck för verklighet

12. Se t.ex. Lassila, *Metsän autuus*, s. 135.

13. Jfr Hirschkop, *Linguistic Turns*, s. 1, 4.

och upplevelser så omedelbart som möjligt. Dessutom förväntades en viss saklighet och behärskning av språket, liksom att man i sitt uttryck undvek utifrån givna definitioner och förklaringar. Till exempel hamnade adjektiv, superlativer och utropstecken på listan över medel att undvika. Man strävade efter ett väldigt livskraftigt uttryck som återgick till livets urkälla.¹⁴ Som Tuomas Anhava skrev i *Parnasso* 1952 var ”det levande språket [...] ett ytterst viktigt socialt redskap som ger energi och vaksamhet när vanemässighet och upprepningar hotar livet”.¹⁵

Idealen ovan gällde textens språkliga nivå, men de syntes på många sätt också på skönlitteraturens metaspråkliga nivå. Också i metaspråkliga reflektioner ställde man sig kritisk till det gamla språket och sökte ett nytt eller förnyat språk i dess ställe. Men var och hur hittar man ett sådant nytt, mer adekvat språk?

”Millä kielellä kirjoittaisin päivieni äänettömän laulun? / Ei sanoja, ne murenevat. Ei säveltä, se ei kerro, / ei laula minun lauluani. Minun lauluni on mykkä. Ei sävelet, ei sanat –”.¹⁶ Så börjar dikten ”Mykkä” (på svenska Stum) ur Lassi Nummis diktsamling *Tabdon sinun kuulevan* (på svenska Jag vill att du skall höra, 1954). Diktjaget letar efter ett språk för det som ska uttryckas men upplever att orden verkligen inte räcker till. Liknande upplevelser av språkets otillräcklighet är vanliga i mitt

14. Hökkä, ”Modernismi: uusi alku – vanhan valtaus”; Maria-Liisa Kunnas, *Muodon vallankieliseen. Modernismin tulo suomenkieliseen lyriikkaan 1945–1959*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1981; Tarmo Kunnas, ”Eurooppalaisen lyriikan modernismi ja filosofia. Lisiä T. S. Eliotin kirjallisuuskäsitykseen”, Katriina Kajannes, Leena Kirstinä & Annika Waenerberg (toim.), *Katkos ja kytkös. Modernismin ja postmodernismin subde traditioon*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2004, s. 15–32; Kai Laitinen, ”Mikä uudessa lyriikassamme on uutta”, Kai Laitinen, *Puolitiessä. Esseitä kirjallisuudesta*, Helsinki: Otava 1958, s. 203–256; Mirjam Polkunen, ”Lyriikan modernismi”, Matti Kuusi, Sirkka Kurki-Suonio & Simo Konsala (toim.), *Suomen kirjallisuus VI. Otto Mannisesta Pentti Saarikoskeen*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1967.

15. ”elävä kieli on [...] ensiarvoinen sosiaalinen väline, joka herättää virkeyttä ja valpautta kun totunnaisuus ja toistuvuus uhkaa tappaa elävältä”. Tuomas Anhava, ”Mitä lukijan tulee tietää”, *Parnasso* 1952:3, s. 222–230.

16. ”På vilket språk skulle jag skriva mina dagars ljudlösa sång? / Inga ord, de smulas sönder. Ingen melodi, den berättar inte, / sjunger inte min sång. Min sång är stum. Inte melodierna, inte orden –”. Lassi Nummi, *Tabdon sinun kuulevan. Neljä sikermää*, Helsinki: Otava 1954, s. 80. Diktцитat på finska återges på ursprungsspråk i brödtexten.

material. Orden uppnår inte den eftertraktade effekten, upplevelsen eller känslan, de är bara ungefärliga eller också förstelnas objektet till begränsad betydelse eller enbart språk. Parallellt med detta, som en spänningsskapande röst, går dock en stark vilja att uttrycka sig. I Nummis dikt hittar jag ett lösningsförslag på sitt problem med uttrycket. Lösningen står att finna i naturen:

Minun lauluni kieli on kuolleen ruohon kieli ja sateen kieli.
Se on harmaan tuulen ja mustien oksien kieli ja hiljaisen kiven kieli.
Tämän laulun kieli on mullalle sade, lähteelle virta, käsi kädelle,
katseelle katse.¹⁷

För diktjaget är det naturgivna språket en naturlig, organisk och väsentlig del av helheten. Därmed är språket inte lösgjort från allt annat och låter sig inte isoleras, det är en viktig del av samspelet – det är ”regn för myllan” och ”flöde för källan”, något som det som berörs av språket behöver för att kunna fungera som en del av helheten.

Dikterna i mitt material har kunnat ta just naturen till hjälp i resonemang om hur man ska uttrycka sådant som språket och förnuftet inte verkar räcka till för, till exempel att beskriva och förmedla känslor. Utgångspunkten är då något slags korrelation mellan det som ska uttryckas och naturen, ett förhållande som överskrider språket; naturen förmår sådant som språket inte klarar. Därmed positionerar sig språket och naturen som självständiga, motsatta faktorer i en hierarkisk helhet. Också i denna dikt ur Maila Pylkkönens diktsamling *Klassilliset tunteet* (på svenska *Klassiska känslor*, 1957) kommer naturen till undsättning när orden inte har omedelbar kontakt med människans förnimmelse och dess fysiska uttryck:

Rengastetut linnut tullaan tuntemaan,
unet voivat käydä samoiksi kaikkialla,
mutta sade saapuu, valkoinen sade, kirkas, sade
suostuu minun iloani itkemään,
eivät sanat, eivät vanhat kielet,

17. ”Min sångs språk är det döda gräsets och regnets. / Det är den grå vindens och de svarta grenarnas språk och den stilla stenens språk. / Den här sångens språk är regn för myllan, flöde för källan, hand för handen, blick för blicken.” *Ibid.*, s. 80.

niillä on paha puhua, ne ovat myyttejä täynnä,
sade itkee, ei sanele.¹⁸

I Pylkkönens dikt är fördelen med naturen, till skillnad från språket, en frihet från kulturens konventioner och från den börda utifrån givna betydelser innebär. Även om man kan tänka sig att kopplingen mellan regnet och gråten i Pylkkönens dikt följer invanda kulturella betydelsesamband erbjuder naturen, som diktjaget upplever den, ändå en omedelbar uttrycksform och en motsvarighet till förnimmelsen. Naturen i dikten dikterar inte hur glädje eller gråt borde upplevas, uttryckas, formuleras och definieras. Naturen är idealisk också när man eftersträvar just modernistiska ideal att undvika bortförklaringar, undvika utifrån givna betydelser samt frigöra sig från konventioner; problemet kan förvisso visa sig vara hur naturen ska gestaltas utan den börda konventioner och språk innebär. Toni Lahtinen och Markku Lehtimäki har formulerat det som följer:

eftersom den skönlitterära texten ofrånkomligen närmar sig sitt objekt med språkliga medel och i språket, blir den natur som beskrivs i litteraturen alltid också en viss slags ”icke-natur”, en verklighet sedd genom språkliga tecken, kulturella symboler och konventionella, historiebundna sätt att representera, samt en mänskligt filtrerad upplevelse.¹⁹

Också i Pylkkönens dikt är jagets upplevelse av den språklösa, konkreta förnimmelsen som sker genom naturen och jagets sätt att koppla

18. ”De ringmärkta fåglarna skall bli kända / drömmarna kan bli desamma överallt, / men regnet kommer, det vita regnet, klart, regnet / går med på att gråta över min glädje, / inte ord, inte gamla språk, / det är svårt att tala dem, de är fyllda av myter, / regnet gråter, förestavar inte.” Maila Pylkkönen, *Klassilliset tunteet. Runoja*, Helsinki: Otava 1957, s. 40. Svensk översättning i Bo Carpelan (urval & tolkning), *Modern finsk lyrik*, Stockholm: Bonniers 1984, s. 199.

19. ”koska kaunokirjallinen teksti väistämättä lähestyy kohdettaan kielen keinoin ja kielen sisällä, tulee kirjallisuudessa kuvastusta luonnosta aina myös tietynlaista ’ei-luontoa’, kielellisten merkkien, kulttuuristen symbolien ja konventionaalisten, historiasidonnaisten representaatiokeinojen kautta nähtyä todellisuutta ja inhimillisesti suodatettua kokemusta”. Lahtinen & Lehtimäki, ”Johdatus ekokriittiseen kirjallisuudentutkimukseen”, s. 19.

regn till gråt, ge regnet gråtens betydelse, kontrapunktiskt samtidigt närvarande – i samma helhet.

I mitt material innebär sammanförande av språk eller uttryck och natur ofta att man uppnår något önskat, en lösning på ett problem. Att leta efter en lösning på språkets problem i naturen är ändå inte alltid helt problemfritt. I Pylkkönens dikt väjer språket som uttrycksmedel försonligt och smidigt för regnet, men språkets och naturens möte kan också vara häftigare, närmast våldsamt, och leda till bilder av språkets förstörelse. I Bo Carpelans diktsamling *Objekt för ord* (1954) framkommer språkets problem i flera dikter, till exempel i den andra avdelningens elfte dikt:

Jag lägger mitt ord på mörkrets städ
och slår på det med en stjärna,
hård som ditt öga, skönhet.
Vid detta slag flammar fåglarna ur sin sömn.
Fäll din skugga så faller jag min.
Under klarhetens himmel försvinner ordet
in i det ogripbara
som ett moln förlorat i ett träd,
eller en kärlek förlorat i dig.²⁰

I Carpelans dikt förekommer språkets och naturens element i ett inbördes sammanhang, och ordet materialiseras som någonting som kan placeras på mörkrets städ och slås på med en stjärna. Den materiella och den abstrakta nivån samspelar och överlappar varandra, och ordets öde är att till sist bli ogripbart. Så försvinner ordet självt, som i allmänhet kan anses nödvändigt för att tydliggöra människans upplevelse av världen, in i obegripligheten. Anna Hollsten har visat hur Carpelan också allmänt har lyft fram just språkets kroppslighet i sina texter.²¹ I Carpelans dikt underordnas samtidigt ordet självt – av vilket man i framställningen ofta förväntat sig konkretion på betydelsenivå – för språket otypiska men för konkreta varelser typiska naturlagar.

I dikterna jag undersöker ger beröringspunkterna mellan språk

20. Bo Carpelan, *Objekt för ord*, Helsingfors: Holger Schildts Förlag 1954, s. 51.

21. Anna Hollsten, *Ei kattoa, ei seiinä. Näkökulmia Bo Carpelanin kirjallisuuskäsitukseen*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2004, s. 182.

och natur sammantaget tydligt uttryck för en konstellation där det mänskliga språket och naturen står i motsats till varandra, men där växelverkan dem emellan är möjlig. I linje med den modernistiska strävan efter språklig förnyelse framstår det mänskliga språket ofta som ofullkomligt men samtidigt på väg mot en uppnåelig eller ouppnåelig förändring. När det mänskliga språket inte räcker till kan man söka hjälp i naturen, som representerar motkrafter mot det mänskliga språkets brister: naturen kopplas till urkraft, naturlighet, frihet från kulturens konventioner. Naturens och språkets möte kan leda till att man hittar ett nytt språkligt uttryckssätt eller till att språket retirerar. I båda fallen är naturen den föredömliga parten. I nästa avsnitt tittar jag närmare på den föreställning om naturen som idealisk modell för språket som förekommer i dikterna.

NATURENS BÄTTRE SPRÅK

Det finns inget annat än bli mera träd.
Försonas med mullen. Mullen: evigt densamma.
Desamma stenarna.
Gruset detsamma.
För alltid naglad vid detta: orörlighet
röras i trädets riktning;
djupare ned.
[...]
Det finns inget annat än bli mera träd.²²

I den efterkrigstida lyriken återkommer en uppskattande och respekterande relation till naturen, rent av en hierarki där man ser upp till naturen. Naturen är ofta något som människan borde ta efter eller som representerar ett idealtillstånd och en idealisk gestalt. Då bildas en kontrapunktisk, spänningsfylld och rörlig konstellation mellan människa och natur, en konstellation där separation och en dragning till enhet förekommer samtidigt. I utdraget ovan ur dikten ”Träd” i Solveig von Schoultz diktsamling *Allt sker nu* (1952) finns många faktorer som positionerar naturen som ideal: trädlikhet är något eftersträvansvärt och naturen sammankopplas med beständighet, oföränderlighet och

22. Solveig von Schoultz, *Allt sker nu*, Helsingfors: Holger Schildts Förlag 1952, s. 41–42.

trädet rörelse, som går mot det djupa. Anna Möller-Sibelius har visat att det i von Schoultz dikter förekommer just en stark idealisering av det organiska livet, som fungerar som en ”stillsam opposition” i relation till en mekanistisk världsbild.²³

Ett förhållningssätt som idealiserar naturen är förvisso inte unikt för den efterkrigstida lyriken, utan idén om naturens värde och fullkomlighet hade länge dominerat i den finländska litteraturen; som sin motpol hade naturen kulturen, som precis som människan ansågs ofullkomlig och bristfällig.²⁴ I litteraturen har naturen med tiden ofta kommit att ses som just en helig plats, en fullkomlig helhet eller en motvikt till den fördärvade, från sina rötter distanserade människan. Till exempel har skogen i den finländska folkdiktningen kunnat vara en helig plats som avviker från människans värld, eller i den kristna traditionen ett uttryck för fullkomligheten i Guds verk eller en återspeglning av fullkomligheten i livet efter detta.²⁵ I den finländska litteraturen har naturen ofta varit det ställe dit människan flyr för att antingen för alltid eller tillfälligt bli kvitt samhällets eller kulturens bojor.

Pertti Lassila har konstaterat att naturen under senare delen av 1900-talet förlorade sin trovärdighet som alternativ och motkraft till människan och kulturen,²⁶ men åtminstone ännu i 1950-talets lyrik verkar naturen uttryckligen vara trovärdig som alternativ till kulturen. Till exempel Kaisa Kurikka har också kritiskt granskat Lassilas syn på relationen till naturen i det sena 1900-talets litteratur och noterat att Lassilas perspektiv är väldigt antropiskt och människocentrerat, då han fokuserar på skogen som människans rum eller spegling av människans sinne.²⁷ I mitt material är naturen fortfarande en mot-

23. Anna Möller-Sibelius, ”En avbarrad julgran i dagsljus. Organiskt liv, andlig utveckling och modernitet i Solveig von Schoultz poesi”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 96, 2021, s. 163–190, <https://doi.org/10.30667/hls.99093>.

24. Lassila, *Metsän autuus*, s. 225.

25. *Ibid.*, s. 23–24; Lotte Tarkka, *Rajarahvaan laulu. Tutkimus Vuokkiniemen kalevalamittaisesta runokulttuurista 1821–1921*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005, s. 259.

26. Lassila, *Metsän autuus*, s. 20.

27. Kaisa Kurikka, ”Uncanny spaces of transformation: Fabulations of the forest in Finland-Swedish prose”, Kristina Malmio & Kaisa Kurikka (eds.), *Contemporary Nordic Literature and Spatiality. Geocriticism and Spatial Literary Studies*, Cham: Palgrave MacMillan 2020, s. 231–256, https://doi.org/10.1007/978-3-030-23353-2_11.

kraft till kulturen, människan och konventionerna, eller åtminstone en samverkande vägvisare, och detta syns tydligt i till exempel just metaspråkliga resonemang och resonemang om människans sätt att uppfatta världen; en människa som är mättad med kultur och språk har svårt att uppleva verkligheten omedelbart. Däremot kan naturen fungera som en plats där man kan leta efter alternativ till ett språk som omformats i samhällets och kulturens virvlar; naturen kan befria människan från hen själv och språket från det människan orsakat. Man kan förvisso ändå säga att naturen har förlorat en del av sin ställning som kulturens motkraft i den efterkrigstida modernismen: hos modernisterna uppträder motsättningen mellan natur och kultur inte alltid som en självklar konstellation där två motpoler är totalt separata, utan man reflekterar över, ifrågasätter och testar den. Förhållandet till litteraturens tidigare perspektiv på naturen och naturbeskrivningens traditioner är inte rätlinjigt och inte heller entydigt avvisande. Den spänningsfyllda relationen mellan natur och människa eller kultur är ändå där, den är bara mångstämmig och växelverkande i sin närvaro.

Ofta representerar naturen alltså beständighet, ursprunglighet och äkthet i dikterna jag undersöker, och på basis av detta fungerar naturen också som en efterlängtd modell eller en väg till ett språkbruk och en språkproduktion som människan inte har söndersmulat under tidens gång. I sin essä "Om diktens öppenhet" citerar Bo Carpelan John Keats och för fram ett organiskt, naturligt ideal för diktens tillkomst som tar efter naturen: "[O]m inte dikten kommer lika naturligt som trädens löv är det bättre att den inte kommer alls."²⁸ Redan i romantikens litteratur fanns en idé om ett omedelbart uttryck som inte stödjer sig på konstgjorda regler,²⁹ och samma undvikande av det regelmässiga och konstgjorda förekommer i många efterkrigstida modernistiska dikter. Då släpper man inte in överflödiga faktorer mellan språket och objektet. Strävan efter ett organiskt uttryck inbegriper dock en spänning: å ena sidan betonade man språklig konkretion, exakthet samt frihet från definitioner och överdrivet betecknande, å andra sidan kunde man uppleva också ett vindlande språk som organiskt, ett språk

28. Bo Carpelan, "Om diktens öppenhet", *Hufvudstadsbladet* 27/3 1960.

29. Lassila, *Metsän autuus*, s. 91.

som verkade ha vället ut på pappret som en strid ström, hämningslöst.³⁰

I mitt material kan i vilket fall som helst naturen, betraktad som ideal, vara den plats där människans ursprungliga eller idealiska språk är möjligt att nå även om människan skulle ha utvecklat språket i en icke önskvärd riktning. I det sjätte lärostycket i Tuomas Anhas dikt "Yleiset opit" (på svenska Allmänna läror) säger diktjaget sin adept: "Mikä on äidinkielesi: se on tämä kieli / jota puhuvat enää tuuli ja puu, veden kaltaat, sisin mieli".³¹ Modersmålet står att finna i naturen där det har bevarats; människan förfogar inte längre över det. Liknande beröringspunkter mellan natur och språk förekommer i Helvi Juvonens dikt "Kalliopohja" ("Berggrund") från samma år: "Särmistä, kalliosta, hongasta / syntyy ja elää kieli / talven pitkin sanoin, / lumen lyhyin, se on meitä, / se elää taivaan alla".³² Granitberget, som sammankopplas med ett nordligt landskap, representerar i dikten något ursprungligt och primärt, det är berggrund på individnivå och allmän nivå, och skrevorna i det sägs vara fulla av ursprungsord. När diktjaget reflekterar över sitt eget ursprung och sitt jag är det just naturen och språket som blir centrala, och i ursprungsorden kan man se en omedelbar kontakt mellan ordet och dess referent. I dikten finns ingen oöverstiglig klyfta mellan människa, natur och språk: människans samhörighet med naturen binder också samman människan med språket, och människa, språk och natur sammankopplas under pronomenet vi.

När det i mitt material förekommer en tydlig tanke om ett nära, rent av oupplösligt samband mellan naturen och språket handlar det ofta om ett språk som kommer från naturen eller ett språk som naturen talar, ett språk som inte nödvändigtvis helt motsvarar det som människan i allmänhet talar. Det språk människan använder kan i

30. Se t.ex. Tuula Hökkä, "Mopeda meillekin! Naisrunoilijoita modernismissä", Anna Makkonen (toim.), *Avoim ja suljettu. Kirjoituksia 1950-luvusta suomalaisessa kulttuurissa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1992, s. 78–92; Rojola, "Kielten taistelu".

31. "Vilket är ditt modersmål: det är detta språk / som talas blott av vind och träd, vattnets bräddar, det innersta sinnet". Tuomas Anhas, *Runoja 1955*, Helsinki: Otava 1955, s. 21.

32. "Ur prismor, ur berg, ur tall / föds språket och lever / med vinterns dröjande ord / och snöns korthuggna, det är av oss, / det lever under himlen." Helvi Juvonen, *Kalliopohja. Runoja*, Porvoo, Helsinki: WSOY 1955, s. 74. Svensk översättning av Bo Carpelan i *Ny finsk lyrik*, i urval och med inledning av Eino S. Repo & N-B. Stormbom, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1960, s. 57.

mitt material leda bort från en natur som beskrivs som idealisk. Detta ska jag behandla i det följande.

SPRÅKET SKÄR AV SAMHÖRIGHETEN MED NATUREN

I den efterkrigstida modernismen kan man se en stark längtan efter ett ursprungligt, naturligt språk som refererar till sitt objekt omedelbart.³³ Detta språkideal blir emellertid också utmanat: i modernisternas texter förekommer även en problematisering av språket som anses vara just det som skär av människans gemenskap med naturen, eftersom det styr människans tänkande, förnimmelser och upplevelser.³⁴ Språket i sig utgör då ett hinder mellan människan och den omgivande världen, och inte ens en förändring av språket kan avlägsna detta fundamentala problem. Också det att språket kan referera till nätverk av betydelser samt begrepp i stället för till objekt i den fysiska världen kan visa sig vara ett problem, vilket i mitt material tar sig uttryck i en upplevelse av att språket inte förmår uttrycka naturen själv eller att naturen artikuleras för människan som bara ord och betydelser.

Lea Rojola har i sin analys av Marja-Liisa Vartios produktion visat att det hos Vartio förekommer en uppfattning om att man inte omedelbart kan återge varseblivning, tanke eller känsla, eftersom varseblivning och upplevelser förmedlas genom språket.³⁵ I mitt material motsvaras detta av resonemang om språkets oförmåga att nå objekt i naturen, språkets förmåga att förvrida människans bild av naturen och skära av människans omedelbara gemenskap med den. Språket kan också vara en rentav destruktiv faktor i relationen till naturen. Detta kommer till uttryck till exempel i Helvi Juvonens dikt "Metsäniitty" (på svenska Skogsängen) ur samlingen *Kääpiöpuu* (på svenska Dvärgträdet, 1949): "Vihreää säveltä sirisee sirkat, / helisee heinä. / Sanan jos virkat, / särkyneinä / on sävelniityt –".³⁶ I dikten går jaget omkring i Helsingfors tillsammans med sitt promenadsällskap,

33. Rojola, "Kielten taistelu", s. 202.

34. Se t.ex. Soukka, "Puut mielen ja kielen maisemassa", s. 18.

35. Rojola, "Kielten taistelu", s. 222.

36. "En grön sång sisar syrsorna, / glimrar gräset. / Om ett ord du uttrar, / söndrade är / sångens ängar –". Helvi Juvonen, *Kääpiöpuu. Runoja*, Porvoo, Helsinki: WSOY 1949, s. 47–48.

så fördjupad i att iaktta naturens element och varelser att människans och den omgivande naturens liv går in i varandra genom jagets starka sinnesförmågelser. Diktjaget varnar ändå för att säga ett enda ord så att inte den förtrollade stämningen och kontakten till naturen bryts: ordet kan slå sönder sångens ängar. Då skulle ordet bli människans språkliga, mot naturen kontrasterande ingripande som liksom väcker människan ur ett annorlunda sätt att ta emot och uppleva världen.

Också i von Schoultz produktion finns en liknande idé om språkets eller språkliggörandets destruktivitet. Möller-Sibeliuss har konstaterat att människans problematiska förhållande till naturen i von Schoultz lyrik också kan härröra från språket.³⁷ Som ett exempel på detta fungerar första delen i dikten ”Anteckningar på en äng” ur *Allt sker nu* (1952):

Varför skulle jag påtvinga er mitt språk,
klä er i döden från mina mänskoord,
hit är jag kommen att befrias från falskhet.

Ingen säger mig varför det ensamma vasstrået
böjer sig inåt ängen och glömmet vattnet,
ingen varför den bronsdarrande fjäriln
slår ut på en strandkrissla i solens färg.

Vad är det som tiger i det som sker,
det grönas underbart glidande väg
med alla steg lika rena in mot skuggan?
De krumpna bladen, vad vet de om ro
om det bruna ursprungets värdiga linje
– vad de än menar menar de något annat
kanske menar de inget men bara lever
en mening
och hur ödmjukt mina fötter umgås med gräset
skall dess fämälda rötter behålla sin hemlighet.³⁸

I von Schoultz dikt är orden enligt Möller-Sibeliuss ett redskap för att förstöra naturen, och ett alternativ till detta skulle vara att förstå

37. Möller-Sibeliuss, ”En avbarrad julgran”, s. 174–175.

38. von Schoultz, *Allt sker nu*, s. 59–60.

naturen på dess egna villkor.³⁹ I dikten kan man se just en sådan kontrapunktisk spänning mellan att definiera naturen med utgångspunkt i människan eller i naturen. Samtidigt placeras naturen och människan också i detta fall i ett motsatsförhållande. Diktens första strof kan tolkas som att diktjaget talar till ängsnaturen: jaget vill inte tvinga naturen att lyda under hans eget språk, jaget ifrågasätter att människan med hjälp av språket har förverkligat ett herravälde över naturen och upplever att språket rent av förstör den. Jaget vill inte fjättra naturen med sitt språk, utan har kommit till ängen för att själv bli befriad från lögnaktighet. Sedan möter jaget naturens stumhet: naturen svarar inte på människans språkliga frågor, förklarar inte naturens skeende på människans språk. I dikten är naturen äkta, naturlig, och människan riskerar att falla och utsträcka sin förvillelse ända till naturen. Diktjaget är ändå rebelliskt och ifrågasättande i relation till den traditionella modellen där människan definierar och sätter ord på naturen utifrån sin egen utgångspunkt; omgiven av naturen kan det vara möjligt att lösgöra sig från denna modell.

Betraktar man von Schoultz dikt i relation till metaspråklighet flyr relationen mellan människan och naturen delade betydelser; i själva verket börjar jaget tvivla på att naturens element betyder något alls – de bara lever en betydelse. I detta kan man också läsa en strävan att skilja mellan människans sätt att uppfatta världen och naturens sätt att vara i världen: människan upplever saker som språk, genom sitt sinne, naturen genom materia och kropp. I det senare fallet är meningsskapandet inte abstrakt, utan konkret och materiellt, och betydelse är inte något som går att förklara, utan den måste levas och upplevas. Att ta modell av naturen utvidgas därmed till att omfatta hur man uppfattar världen och hur man är och lever i den. Samtidigt ifrågasätts att människans invanda sätt att uppfatta, uppleva och sätta ord på naturen samt ge den betydelser är det primära och naturliga.

När man i mitt material upplever att språket träder mellan människan och världen kan man alltså drivas till att leta utanför språket efter en lösning på problemen; det räcker inte med att ”göra språket naturligare”, utan språket måste ersättas med något annat. Också då kan man leta i naturen efter något som kan stå som modell för att

39. Möller-Sibeliuss, ”En avbarrad julgran”, s. 174–175.

vara och uppleva och för att ersätta språket, vilket vi såg i Juvonens dikt ovan, där regnet tog ordens plats. I mitt material råder en kontrapunktisk spänning just mellan att söka lösningar för språket på språklig väg eller genom att ersätta språket med sätt att uppleva och möta världen språklöst. Samtidigt kan språket visa sig vara antingen det som producerar samhörighet med naturen eller det som skär av denna samhörighet.⁴⁰ I båda fallen finns det i mitt material i allmänhet en vilja att förstå naturen: parallellt med kroppslig eller materiell enhet mellan människan och naturen uppstår en strävan efter växelverkan med naturen genom sinnet. Då är förutsättningen ofta ett gemensamt språk. I följande avsnitt tittar jag närmare på just naturen som en språklig eller uttryckande aktör och de utmaningar som hänger ihop med detta aktörskap, och i det nästsista avsnittet undersöker jag den lösning på språkrelaterade problem som språklös och kroppslig växelverkan erbjuder.

TALANDE OCH LYSSNANDE NATUR

I den finländska litteraturen har det genom tiderna funnits en idé om naturen som något som talar eller lyssnar, som förstår eller styr människan, och om en dialog mellan människan och naturen. Därmed kopplas språket till naturen också genom en tradition där naturen anses ha sitt eget uttryckssätt, sitt eget språk och även något att uttrycka. Naturen kan tala till människan, vara läsbar för henne och lyssna; denna växelverkan har kunnat ses som något som förvisso sker på känslans eller upplevelsens nivå, men ofta liknar naturens tal eller meddelande till människan mänskligt tal, något som blivit klätt i ord eller kläs i ord när det filtreras genom människan. Denna kommunikativa relation mellan naturen och människan har antagit olika former och funktioner, men den är vanligt förekommande redan i folkdiktningen, till exempel i rituella texter, där relationen är ömsesidig (människan talar och naturen svarar),⁴¹ eller i lyrisk folkdiktning, där naturen till exempel kan fungera som en empatisk lyssnare.⁴² Under

40. Jfr Soukka, "Puut mielen ja kielen maisemassa", s. 21–22.

41. Tärkka, *Rajarahvaan laulu*, s. 261.

42. Senni Timonen, *Minä, tila, tunne. Näkökulmia kalevalamittaiseen kansanlyriikkaan*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2004, s. 105.

romantiken i sin tur kunde relationen mellan människan och naturen i litteraturen vara å ena sidan nära, å andra sidan distanserad: människan hade möjlighet att förstå naturens tal eller fungera som förmedlare av naturens budskap, men samtidigt ansågs kulturens förkonstling fjärma människan från naturen, varvid människans förmåga att lyssna och förstå naturen kunde försvinna.⁴³

En liknande oro kommer till uttryck också i den efterkrigstida lyriken, om än så att man förutom kultur och konventioner också såg just språket som en bakgrundsfaktor till distansering från naturen. Under romantiken låg betoningen särskilt på att det var viktigt att kunna naturens språk med tanke på naturen och den förståelse som döljer sig i den, och också i mitt material finns rikligt med dikter där människan läser eller lyssnar på naturen, naturens språk, snarare än att använda naturen som modell för sin framställning. I mitt material finns samtidigt många exempel på hur man tar naturens språk till hjälp när det mänskliga språket leder en på avvägar eller inte räcker till i människans vardag och livet i allmänhet – och inte bara när det handlar om naturen och det naturen signalerar till människan. I det följande tittar jag närmare först på naturen som en språklig aktör och sedan på hur detta sätt att gestalta ifrågasätts i mitt material.

Det man har tänkt sig kunna utläsa ur naturen har i finländsk litteratur varierat enligt period och fall: det har kunnat vara fråga om till exempel sökande efter stora sanningar om livet och livet efter detta eller om att projicera egna eller andras känslor på naturen.⁴⁴ I det senare fallet blir naturen betydelsebärande uttryckligen med människan som utgångspunkt, den har tjänat människan i ett samspel genom att avslöja eller sätta ord på något som människan är upptagen av. Den efterkrigstida lyriken förverkligar å ena sidan denna natursyn och motsätter sig den å den andra. I många dikter formuleras människans förnimmelser med hjälp av naturen och låter sig undersökas konkret i naturens element, varvid naturen fungerar som ett slags kommunicerande avslöjare. Samtidigt ifrågasätter man i flera dikter i materialet också tanken på naturen som något annat än ett uttryck för sig själv, vilket skapar en spänning i och mellan dikterna.

43. Lassila, *Metsän autuus*, s. 67, 87.

44. *Ibid.*, s. 30, 36, 84–101.

Till exempel Pentti Holappas dikt "Vuoristo yössä" (på svenska Bergen i natten) ur samlingen *Katsokaa silmiänne* (på svenska Se era ögon, 1959) framställer människan som någon som aktivt letar ord och tal i naturen:

[...]
kuljemme poimien sanoja ruohosta
ja hitaasti kääntyivistä tähtikuvioista
metsiä kuuntelemme
kuuntelemme puita
jokaista vuorosanaa erikseen
yksinäisten puhetta joka kohoaa
tuuleksi rannikolta rannikolle.⁴⁵

I dikten smälter ord och naturelement delvis samman: de ensamma tal växer till en vind, och språklighet är en egenskap som går att finna i naturen. Det är ändå inte nödvändigtvis fråga om traditionellt människospråk, utan ett naturens språk som också människan kan vara delaktig i. Samtidigt förändras språket till något konkret genom naturen: orden kan plockas, talet är vind. Gränsen mellan språket, den materiella världen och människans sinne upplöses, och det abstrakta och konkreta binds kontrapunktiskt till samma helhet.

I mitt material förekommer också en stark medvetenhet om symboliska betydelser som kopplas till naturen, som i Tom Sandells dikt "ny värld" ur samlingen *Ägg och nejlika* (1957): "grusets aningsfyllda ömhet / kryper skrattande mot havet / livets symboler suger sig fast / som sniglar i fuktigt murket trä / allt talar".⁴⁶ I diktsamlingen binds naturen och människan stadigt till varandra och blandas på såväl livets som språkets nivå. Naturen talar och betydelser materialiseras i naturen. I flera av dikterna får människan drag av naturen och naturen drag av människan: vinden har händer, havet har hår. Samtidigt sammanblandas människans och naturens vokabulär, och genom ord

45. "medan vi färdas plockar vi ord i gräset / och i stjärnbilder som vänder sig långsamt / skogarna lyssnar vi på / vi lyssnar på träden / varje enskild replik / de ensammas tal som växer till / vind från kust till kust". Pentti Holappa, *Katsokaa silmiänne. Runoja*, Porvoo, Helsinki: WSOY 1959, s. 8.

46. Tom Sandell, *Ägg och nejlika*, Helsingfors: Söderström & Co Förlagsaktiebolag 1957, s. 17.

och föreställningar bildas ett enhetligt samband mellan människa och natur, ett samband där gränserna mellan människan och naturen har suddats ut samtidigt som bådas självständiga identitet prövas.

I mitt material är frågan vem som egentligen talar när naturen tar till orda eller lyssnar när naturen lyssnar en central aspekt på ifrågasättande av naturens förmåga till tal. Då kan man också se just relationerna mellan språket, naturen och människan som förvridna: människan tränger sig på överallt, talar till naturen på sitt eget språk som om naturen skulle förstå mänskligt språk. I dikterna kan man förverkliga idén om den talande och lyssnande naturen samtidigt som man kontrapunktiskt är kritiskt medveten om att idén är en föreställning. Jaget i en dikt ur Maila Pylkkönens samling *Klassilliset tunteet* sänker sin känsla av sorg i kungsfågeln och talar till den, ändå medveten om att fågeln inte förstår orden:

Enkö yhtä hyvin itkisi sinulle, pieni lintu,
hippiäinen,
joka olit rakosesta lentänyt pimeään vajaan,
kuollut, nälkäänkö vai lentänyt pään pahki, en tiedä,
lintu joka et ennenkään ole tajunnut ihmisen sanoja
[...]⁴⁷

I Pylkkönens dikt är den språkliga kommunikationen enkelriktad, men ändå kan människan känna att hon lever samma upplevelse som naturen och därmed delar en viss betydelse eller förnimmelse med den; naturen förblir dock ovetande om dessa människocentrerade betydelser. Naturen blir betydelsebärande och kläs i ord för människan, men hör det inte själv: ”Sydäntäni viiltää. / Hippiäinen, et sinä tunne mitään.”⁴⁸ Diktjaget talar till en död naturvarelse, vilket ytterligare förstärker det människocentrerade i tal som riktas till naturen. Genom det absurda ifrågasätts samtidigt tanken om den lyssnande naturen utanför människan.

47. ”Skulle jag inte lika gärna gråta för dig, lilla fågel, / kungsfågel, / genom en smal springa flög du in i det mörka skjulet, / död, svalt du eller flög huvudstupa, jag vet inte, / fågel som inte förstätt människans ord tidigare heller / [...]”. Pylkkönen, *Klassilliset tunteet*, s. 7.

48. ”Det skär i mitt hjärta. / Kungsfågel, inte känner du något”. Ibid.

På basis av mitt material står det klart att den modernistiska lyriken inte alltid med hull och hår svalde en modell där människan upplever sig vara i en ömsesidig växelverkan med naturen. I materialet finns stundtals en stark medvetenhet om att kopplingen mellan människa och natur på människosinnets nivå ofta handlar om självreflektion, att leta efter sitt innersta i naturen eller att blanda det yttre och det inre landskapet. Då försöker människan höra sitt eget innersta språk genom naturen och se naturen som något att dela upplevelser med genom gemensamma förnimmelser. Men, när naturens autonomi utmanar det meningsfulla i en sådan modell ifrågasätts samtidigt tanken på att människans inre, som strävar efter att komma till ytan, och naturen skulle tala samma språk och kunna vara ett organiskt helt genom språket. Detta fördjupar jag i det följande.

ATT LÅTA NATUREN TALA FÖR SIG SJÄLV

I mitt material förekommer resonemang om att människans relation till naturen inte är helt fri eller omedelbar på grund av de konventioner som förknippas med denna relation. Språket är en bärare av dessa konventioner. I materialet finns en idé om att ideologiskt färgat språk, syntaxens konventioner, fraser, vanemässiga uttryck och meningssamband styr sättet på vilket människan uppfattar, tänker på och uttrycker naturen. Som tidigare nämnts finns det i den efterkrigstida modernismen ändå i princip ett ideal om ett naturligt språk som hänvisar till objekt omedelbart.⁴⁹ Till det naturliga språkets ideal kan man också koppla en vilja att frigöra sig från konventioner och utifrån givna definitioner, och från färdiga mallar. I bakgrunden skymtar närhistoriens tendens att låta såväl språket som naturen gå fosterlandets ärenden: naturen hade i nationalromantisk anda fått nya betydelser, och vissa detaljer hade blivit fosterländska symboler. Dessutom hade man under kriget skapat upplyftande fraser och beträffande naturen betonat till exempel synen på skogen som finländarens bundsförvant eller hem.⁵⁰ I en efterkrigstida kontext verkade de gamla fraserna lätt

49. Rojola, "Kielten taistelu", s. 202.

50. Pertti Lassila, "Kirjallisuus sodassa ja kulttuuritaistelussa", Pertti Lassila (toim.), *Suomen kirjallisuushistoria 3. Rintamakirjeistä tietoverkkoihin*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1999, s. 8–38; Lassila, *Metsän autuus*, s. 83.

konstlade, från verkligheten avledande, och man kunde sträva efter att befria också naturen från de bojor och definitioner som människan skapat åt den. Samma mål gällde både språket och naturen.

I den här kontexten finns det i mitt material en polariserad konstellation mellan användning av symboler och ett uttryckssätt som hänvisar konkret och omedelbart till objekt. Distansering från naturen i sig kan ske om människan börjar uppfatta naturen som ord eller symboler; då förändras naturen och blir framställande och betydelsebärande, den göms på sätt och vis bakom ord och betydelser. Samma sak sker då människan börjar tolka den omgivande naturen genom sig själv. Under romantiken framhävdes självförverkligande också i växelverkan mellan människan och naturen: naturen deltog i diktjagets självförverkligande, var föremål för subjektiv iakttagelse eller trängde sig in i observatörens sinne.⁵¹ Naturen fungerade som redskap och inte alltigenom som sig själv. En liknande sammanblandning av natur och sinne är vanligt förekommande också i den modernistiska lyriken efter kriget, men inte utan kritiska motröster. År 1958 skrev Rabbe Enckell:

Må naturen tala för sig själv. Det finns så mycket i epigonmodernismen som försyndar sig mot detta. All denna pressade metaforsymbolik som begraver naturens objektivitet i en ris- och skrothög av expressioner, konstruktioner och besattheter. Jaget springer hela tiden in i bilden, sticker upp huvudet med en grimas eller ett flin och sprätter omkring bland bråtet.⁵²

Enckell verkar tala för en ren framställning som ger uttryck för objektet så direkt som möjligt utan att lägga till egna lager av mening. Här är människan den problematiska faktorn som tränger sig på överallt, ser sig själv överallt och därmed är fången i detta jagcenterade perspektiv också i sitt eget uttryck. Enckell har behandlat detta problemområde också på innehållslig nivå i sin egen 1950-talsproduktion. Till exempel i samlingen *Skuggors lysen* (1953) finns reflektioner om hur träden blir eller inte blir betydelsebärande: "Är dessa skogar flykt och ömkan? / Värn och stridssignal? // De är bara skog / frostig flammig bländvit

51. Lassila, *Metsän autuus*, s. 70.

52. Rabbe Enckell, "Muistiin merkittyä", *Parnasso* 1958:4, s. 147–152. På svenska i "Reflexioner", Rabbe Enckell, *Essay om livets framfart*, Helsingfors: Söderströms 1961, s. 102.

skog / för den som älskar.”⁵³ I sin recension av *Skuggors lysen* skriver Ulla Olin följaktligen: ”Rabbe Enckell vill inte i naturen se en spegel för sina känslor och stämningar. Han vill varken sentimentalisera eller romantisera, han försöker inte entusiasmera eller trollobinda sin läsare.”⁵⁴

Karoliina Lummaa har skrivit om fåglar och konkretion i 1970-talets naturlyrik och samtidigt konstaterat att man redan i den efterkrigstida modernistiska lyriken kan se tecken på att fåglarna blir konkreta.⁵⁵ Denna tendens förekommer också i mitt material, både i naturbeskrivningar och i reflektioner om naturen och språket, genom att det samtidigt skapas en spänningsfylld relation mellan att använda naturelement symboliskt och konkret. Samma kommunikativa helhet inbegriper då för det första röster som strävar efter att lösgöra sig från ett fokus på bara yta och det skönjbara, som famlar efter den hemliga, djupa eller fantasibejakande nivån som finns under ytan. För det andra förekommer det röster som strävar efter ett avskalat, konkret uttryck som tillåter att också tolkningen håller sig på ytan. I båda rösterna finns dock ofta en liten ton av missmod som härrör från motsättningen mellan den upplevda verkligheten och idealet.

Också i Tuomas Anhavas dikt ”Muukalainen” (”Främlingen”) handlar det delvis om att människan tränger sig in på naturens område med hjälp av språket. Diktjaget konstaterar:

Olen vieras täällä, tarvitsen tietoa,
mutta te puhutte mielettömiä,
kirjoitatte: puut kukkivat, tuuli nukkuu –
puut ovat puita, kukat kukkia, tuuli tuulemista ja nukkuminen
tapahtuu yhdeksästä illalla kuuteen aamulla,
[...]⁵⁶

Diktjaget efterfrågar en förändring av språket som skulle tillåta ett mera omedelbart möte mellan språket och världen. För jaget är idealet

53. Rabbe Enckell, *Skuggors lysen*, Helsingfors: Söderström & C:o Förlagsaktiebolag 1953, s. 10.

54. Ulla Olin, ”Med morgnars ögon”, *Nya Argus* 1954:I-2, s. 12–14.

55. Lummaa, *Poliittinen siivekäs*, s. 18.

56. ”Jag är främmande här, jag behöver information / men ni talar i vädret, / ni skriver: träden blommar, vinden vilar – / träd är träd, blommor blommor, vinden vind och vilan / inträffar från nio på kvällen till sex på morgonen”. Anhava, *Runoja* 1955, s. 34. Översättning till svenska av Bo Carpelan, i *Ny finsk lyrik*, s. 20.

ett exakt språk som bokstavligt och noggrant motsvarar den egna synen på verkligheten. Dikten i sig skulle kunna anses driva samma önskan som den Enckell framför i citatet ovan, men Anhava har konstaterat att hans dikt innehåller en sardonisk ton och kallat jaget ”ett porträtt av en patologisk träkmåns, en moralist, en diktator”.⁵⁷

Man skulle kunna tänka sig att Enckells natursyn delvis speglar naturvetenskapens utveckling och effekterna av moderniseringen. På samma sätt som man kunde avkräva språket konkretion och att det höll sig på den skönjbara ytan, en så omedelbar relation till framställningens objekt som möjligt, kan man tänka sig att Enckell velat hindra människan från att röra till ett omedelbart sätt att ge uttryck för naturen. Modernismen inbegriper dock såväl en betoning av förnuft och modernisering som ett motstånd mot dessa. Jaget som i Anhavas dikt förundrar sig över dåraktigt tal kan läsas som en ironisk gestalt som lyfter fram spänningen mellan ett språk mättat med förnuft och det invanda poetiska språket. Det sätt på vilket man skriver om naturen kan förvisso påverka relationen mellan naturen och människan och hennes sätt att observera naturen, men vad gäller skönlitteratur påverkar det på ett väsentligt sätt också textens estetiska och stilistiska egenskaper samt den riktning litteraturen tar.

Precis som språket å ena sidan inte deltar bara i växelverkan människor emellan, utan också mellan människan och världen, är språket å andra sidan inte bara en fråga som gäller förhållandet mellan människan och naturen, utan också en faktor som påverkar den skönlitterära textens karaktär. På detta sätt utgör de krav som ställs och de ideal man söker i språket och naturbeskrivningen, och den konkreta verkligheten sin egen spänningsfyllda, kontrapunktiska struktur som skapas när många slags röster möts: en röst är idealens, en annan den gamla mallens, den man vill förändra, en tredje funderar på vilka praktiska följder det skulle ha att rätta sig efter idealen och en fjärde lyfter fram att idealen inte nödvändigtvis låter sig förverkligas i verkligheten. Dessa röster i växelverkan skapar ett reflekterande och rörligt intryck av den efterkrigstida modernismens dikter.

57. ”patologisen tosikon, moralistin, diktaattorin muotokuvaksi”. Tuomas Anhava, ”Miten kirjani ovat syntyneet”, Helena Anhava & Martti Anhava (toim.), *Todentakaisuudesta. Kirjoituksia vuosilta 1948–1979*, Helsinki: Otava 2002, s. 419–434.

DET TIGANDE SPRÅKET

Lassila har beskrivit hur den långa litterära traditionen av samhörighet mellan naturen och människan bröts i Joel Lehtonens produktion:

Naturen och människan har skilts från varandra och saknar ett gemensamt språk och en ömsesidig kommunikation. Människan har lämnats ensam med sin mänsklighet, och naturens skönhet är bara skönhet utan budskap eller innehåll.⁵⁸

I detta synsätt är ett gemensamt språk – eller människans upplevelse av ett gemensamt språk – en förutsättning för samhörighet mellan människa och natur. Naturens förtegenhet ses som en följd av åtskillnaden mellan människa och natur. I modernisternas texter framträder också det motsatta: det att människan upplever att naturen talar samma språk som hen själv kan ses som ett tecken på att relationen mellan människan och naturen är obalanserad och onaturlig. Däremot kan idealet vara just naturens tigande och förtegenhet, ett tillstånd där man håller sig till att gestalta ytan och det skönjbara då man undersöker naturen och låter bli att ge den ett sinne utifrån. Samtidigt kan en sådan strävan efter objektivitet i vissa modernisters texter ses som något som fjärrar människan från naturen och gör människan till enbart en utomstående iakttagare när alternativet skulle vara att hänge sig åt gemenskapen med naturen, uppleva världen inifrån i stället för att gestalta den utifrån. En fråga som framträder i mitt material är just hur människan ska uttrycka sig och ta emot intryck för att kunna skapa det slags förhållande till naturen och världen i allmänhet som hon önskar.

Som jag noterade ovan fanns det under modernismens tid en oro för språkets roll i hur världen utformas och gestaltas i människans sinne, en oro för språkets roll som styrmekanism i tänkandet, språkets makt.⁵⁹ Också i mitt material sammankopplas ofta resonemang

58. ”Luonto ja ihminen ovat joutuneet eroon toisistaan vaille yhteistä kieltä ja keskinäistä kommunikaatiota. Ihminen on jäänyt yksin ihmisyytensä varaan, ja luonnon kauneus on pelkkää kauneutta, jolla ei ole sanomaa tai sisältöä.” Lassila, *Metsän autuus*, s. 193.

59. Hirschkop, *Linguistic Turns*, s. 18.

om språket med människans sätt att tolka världen och vara i den. I samband med relationen till naturen kan det handla å ena sidan om språkets inverkan på tolkningen av naturen, å andra sidan om att med hjälp av naturen söka efter ett nytt sätt att gestalta. Dessa är också kopplade till varandra: när man vill försvaga språkets makt över människans förbindelse till naturen måste man leta efter alternativa sätt att möta världen. Vid en sådan rädsla för språkets övermakt och för att världen ska bli språk kan naturen erbjuda ett alternativ till att uppleva världen språkligt, något språklöst som väjer för språket:

Tarvitsemme balladin ja kaikki klassilliset tunteet,
kun on jäljiteltävä lintuja ja unta,
tarvitsemme alkuaineiden nimilyhennykset,
kun sade sataa ympärillämme,
kun on päästävä tästä avuttomasta vuosisadasta,
tarvitsemme sadunkertojan kädenliikkeet
ja linnut jotka aina palaavat meistä riippumatta,
kaikki lintujen samanlaiset sukupolvet
ensimmäisiin joilla oli
sanat nokassaan ja nokanliikkeet;
tästä hidasliikkeisestä vuosisadasta
tarvitsemme signaalit jotka eivät unohdu enää,
lintujen äänet ovat ikuisia,
sanat lahjoitetaan lapsille,
tulevat hengitykseksi ja askeliksi.⁶⁰

I denna dikt ur Maila Pylkkönens *Klassilliset tunteet* talar subjektet om ett sätt att "fly detta hjälplösa århundrade" och söker en möjlighet till detta i naturen, i fåglarna som representerar beständighet och utses till de första som kom med orden eller innehade dem. Steget ut i det nya är samtidigt en återgång till det gamla, till något ursprungligt som

60. "Vi behöver balladen och alla klassiska känslor, / när vi har att imitera fåglar och sömn, / vi behöver grundämnenas namnförkortningar, / när regnet regnar runt omkring oss, / när vi har att fly detta hjälplösa århundrade, / behöver vi sagoberättarens handrörelser / och fåglarna som alltid återvänder oberoende av oss, / alla fåglarnas likadana generationer / till de första som hade / orden i sin näbb och näbbbrörelser; / ur detta långsamma århundrade / behöver vi signalerna som inte längre glöms bort, / fåglarnas ljud är eviga, / orden får barnen till skänks, / blir andning och steg." Pylkkönen, *Klassilliset tunteet*, s. 12.

naturen i sin beständighet förverkligar. I kopplingen mellan språket och naturen finns en väg bort från ett århundrade som upplevs som problematiskt. Dikten låter det vara osagt om subjektet menar att allt det som orden ”vi behöver” syftar på är eftersträvansvärt eller om det handlar om att människor har en tendens att i allmänhet ta sin tillflykt till balladen, klassiska känslor, reducerande av naturen till benämningar på grundämnen och fåglarnas levnadssätt som framkallar känslor av beständighet. I det senare fallet kan dikten också ses som en kritisk värdering av människans sätt att uppfatta och bemästra världen. Hur som helst visar dikten på beröringspunkter och spänningar mellan språk, natur och gestaltning av världen samt på behovet att lösgöra sig från det förgångna med hjälp av naturen och språket.

En något senare dikt i samma samling kan läsas som en motröst till dikten ovan: ”Tuulelta en kuule omaa ääntäni. / Horsmat viistäväät maata, / sekasorrossa puut ja puiden lehdet. / Kaikki kukat hujan hajan.”⁶¹ I dikten är människans röst utom hörhåll, naturens kraft täcker den och diktens jag – som inte hör sin egen röst – möter inte längre ordning i naturen, utan träd, löv och blommor i kaos. När rösten som bringar reda i människans upplevelse är dold kan man se världen på ett annat sätt. Även om språket i sig skulle grunda sig på i princip arbiträra överenskommelser kan man ändå använda språket till att sätta ord på, klassificera och definiera för att skapa en känsla av ordning. En liknande spänning mellan slumpmässighet och ordning kan uppkomma också ur naturen: å ena sidan finns gällande naturlagar, å andra sidan kan den omgivande världen verka slumpmässig.

I den kulturella miljön har företeelser, också förnimmelser, egna namn som för sin del bidrar till att definiera vad till exempel en specifik känsla är: vad betyder sorg, vad betyder glädje? Ett sådant begreppsliggörande kan ställa sig mellan människan och känslan, hindra människans och känslans omedelbara förbindelse. I en tredje dikt i Pylkkönens *Klassilliset tunteet* är naturmiljön den plats där omedelbar upplevelse möjliggörs av att språket retirerar: ”Metsään menen, mäntykallioille, soille, / vesien piiriin / silloin kun ei ole muuta kieltä; / metsissä itku on tapahtuma / niin kuin rastaan ääni, / kun vehkan

61. ”Jag hör inte min egen röst för vinden. / Dunörten släpar i marken, / träden och trädens löv ett virrvarr. / Alla blommor huller om buller.” Ibid., s. 18.

kukat puhkeavat, on suruni tapahtuma.”⁶² När det inte finns något språk blir gråten och sorgen en händelse som inte begreppsliiggörs till stel och begränsad betydelse. Gråten lösgör sig från språket och är inte längre något abstrakt, utan konkret och pågående. Detta kan ses som en parallell till idén om att leva en betydelse i von Schoultz dikt ”Anteckningar på en äng” som jag diskuterade ovan.

Att man vill rena naturen från människans sinne och människocentrerat språk kan på detta sätt kopplas till stråvan att frigöra sig från ett tvångsmässigt letande efter (språkliga) betydelser människa och natur emellan: man kan ta emot naturen också icke-språkligt, utan att sätta ord på och ge mening – genom att förnimma, uppleva omgivningen kroppsligt eller genom att bara ta emot sinnesförnimmelser. Då anpassar sig naturen inte efter människan och hennes språk, utan växelverkan sker genom en djup enhet eller sammansmältning. I ”Kambri” (”Kambrium”) ur Eeva-Liisa Manners *Tämä matka* (på svenska Denna färd, 1956) framträder ett alternativ till att vara i världen på ett språkligt sätt. Subjektet beskriver en lång, komplicerad färd under vilken man bland annat lär sig ekorrems och mårdens liknelser och språk samt blandar liknelserna med kroppsliga företeelser. Till sist är man vid ändpunkten: ”Saapua viimein / kevyenä, väsyneenä, / ilman sanoja, telttaa ja eläinten myötätuntoa / meren rannalle, nähä ruumiillaan tämä kaikki.”⁶³ När orden gett vika tar kroppsligheten över. Upplevelsen har blivit kroppslig, den är inte språklig och man ser inte djuren som medkännande med människan; människan är bar och oskyddad utan ord, tält och medkänsla. Samtidigt är hon fri att se med sin kropp.

Sammantaget kan man utgående från mitt material se olika lösningar på problem i språket och språket som ett problem i sig självt. En part i diskussionen är perspektivet att ett språkligt uttryck som håller sig till det skönjbara eller stöder sig på ordens ursprungliga betydelse när naturen mest omedelbart. Att ge sig hän åt naturen och

62. ”Till skogen går jag, till tallberget, kärren, / till vattnens krets / då när det inte finns något annat språk; / i skogen är gråten en händelse / så som trastens röst, / när missnens blommor slår ut, är min sorg en händelse”. Ibid., s. 16. Översättning till svenska i Carpelan, *Modern finsk lyrik*, s. 199.

63. ”Slutligen nå / lätt och trött, / utan ord, utan tält och djurens medkänsla / havets strand, med sin kropp skåda allt detta”. Eeva-Liisa Manner, *Tämä matka*, Helsinki: Tammi 1956, s. 20. Översättning till svenska av Bo Carpelan, i *Ny finsk lyrik*, s. 94.

det materiella kan samtidigt framstå som ett sätt att befria sig från språket som ligger mellan människa och miljö. Trots att man i mitt material kan se frustration över människans behov att göra allt betydelsebärande samt en dröm om att befrias från betydelser, framträder också det problematiska i en strikt åtskillnad mellan värld och språk, varande och betydande. Till exempel en dikt ur Rabbe Enckells *Strån över backen* (1957) visar på en oskiljaktig enhet i stället för åtskillnad: "I symbios går tanke över till ting / och ting över till tanke / Alltings rätta natur / är förvandling / och vara och betyda kan ej skiljas åt."⁶⁴ En förändring i syfte att reparera relationerna mellan människa, språk och värld kan alltså riktas mot språket på många sätt, eller också kan den riktas mot människans sätt att möta världen och vara i den. Detta kan innebära antingen en befrielse från att betyda, eller att betydelse och existens blir omöjliga att skilja från varandra.

AVSLUTNING

I denna artikel har jag undersökt hur man på den efterkrigstida modernistiska lyrikens sidor debatterade naturens och språkets inbördes relationer. Sammanhängande med detta är debatt om betydelser och världsuppfattningar. Jag har ställt två av tidens kriser mot varandra: krisen i språket och i människans relation till naturen. På detta sätt har det varit möjligt att analysera den roll naturen fått i diskussioner om litteraturens och språkets riktning och samtidigt också den roll språket har när relationen med naturen hamnar i kris. I efterkrigstida lyrik och debatter är naturen inte sin egen ö, avskild från resonemang om språk och betydelse, utan den positioneras i diskussionens centrum. Just beröringspunkterna mellan naturen och språket förekommer på bred front i mitt material; dessa beröringspunkter är i allmänhet inte teman som går igenom enskilda verk, men när man undersöker periodens lyrik som en helhet framträder de som en stark tematik.

Vad gäller resonemang om samhörighet med naturen i modernistiska dikter handlar det i mitt material inte bara om naturen eller bara om en vilja att få till stånd en förändring i människans relation till den,

64. Rabbe Enckell, *Strån över backen*, Helsingfors: Söderström & Co Förlagsaktiebolag 1957, s. 35.

om en vilja att låta naturens egen röst höras, utan ofta handlar det om (språk)filosofiska resonemang om relationen till naturen. Det gäller samtidigt naturen såväl som människans sätt att uppfatta världen och använda språket. En natur som talar med människans språk, en natur som borde få tala på sitt eget språk och en natur som inte talar blir i mitt material delar av samma spänningsfyllda, mångstämmiga helhet. Det handlar också om en vilja till förändring – inte nödvändigtvis enkom för naturens skull, utan till stor del också för människans skull: för att människan ska möta sin omgivning på ett så äkta och omedelbart sätt som möjligt, för att människan i sitt sinne ska låta naturen vara sådan den är och tala för sig själv. Samtidigt gäller det tal och språk. Relationen mellan människan och naturen framstår ofta som kommunikativ, och uppmärksamheten riktas på missförhållanden i denna kommunikation och på åtgärdande av dem, på hur språk man möter omgivningen med, hur språk man berättar om omgivningen på, hur språk och betydelsekonventioner placerar sig mellan människan och hennes omgivning och i hur hög grad det är önskvärt eller lönt att se naturen som en betydelsebärande aktör.

Även om människan naturligtvis förekommer i modernisternas resonemang om relationen mellan människa och natur är människan ändå inte självklart närvarande, utan man reflekterar över, begrundar och problematiserar kulturens, konventionernas och språkets roll i samhörigheten med naturen. Samtidigt som atmosfären är förändringsinriktad är den också sökande och osäker, den ifrågasätter förändringens riktning och möjligheten till förändring över huvud taget. Redan utsagan ”må naturen tala för sig själv” innehåller ett människocentrerat antagande om naturens förmåga eller vilja att tala. Som en motröst till detta kan man se såväl diktpassager där naturen renas från tal, språk och betydelseskapande, som passager där man betonar att människan inte kan bli fri från sig själv, utan är tvungen att nöja sig med att höra naturen tala med människans egen röst. Förändringskravet i sig innebär inte heller att det går att genomföra förändring bara för att man beslutar sig för det, utan hos modernisterna verkar kraven på förändring ofta utgöra en grund för mångstämmiga reflektioner. Kravet på förändring fungerar därmed som kraften bakom en dynamisk rörelse.

Relationerna mellan människa, språk och natur är mångsidiga i dikterna jag undersökt. I materialet finns en kontrapunktisk spän-

ning mellan dels människan och naturen i ett motsatsförhållande, dels människans och naturens sammansmältning. Å ena sidan ser människan upp till den idealiska naturen, å andra sidan är hon en del av naturen eller strävar efter att suddas ut gränserna mellan sig själv och naturen. Detta sammanväxande sker delvis genom språket: genom samstämmighet i språk, lyssnande och talande eller gemensam vokabulär. I sin föredömlighet, idealitet och sin renhet som upplevs som ursprunglighet blir naturen ofta en motvikt till den fördärvade och vilseledda människan, till ett mänskligt språk som vältrar sig i problem och människans konventionaliserade sätt att uppfatta betydelser och världen. På detta sätt representerar naturen ett naturligt, organiskt sätt att uppleva, och att integrera naturen i såväl språket som i människans sätt att leva, verka och uppleva i allmänhet blir ett alternativ till ett konventionellt sätt att vara och leva i världen.

En väg till ett nytt sätt att uppleva går genom en förflyttning från det abstrakta till det konkreta, från det språkliga till det materiella. Därmed finns det i mitt material dels ett noga övervägt förnufts språk som kontrollerar ordens betydelser exakt, dels en övergång från förnufts språk till känslans språk eller till ett språk och en upplevelse som är materiella och kroppsliga. I Nummis dikt "Mykkä" byggde jagets uttryckssätt inte på det traditionella språkets söndervittrande ord, utan på konkreta naturelement, dött gräs, regn, vind, grenar och sten. När språket inte verkar motsvara upplevelsen är man tvungen att hitta ett annat förhållningssätt. Detta kan man hitta i naturens språk, som i Nummis dikt, eller som i Eeva-Liisa Manners "Kambri" i en kroppslig upplevelse av världen. Språket och upplevelsen övergår då från det abstrakta till det konkreta och materiella, eller till känsla: de blir något man kan förnimma och känna, och samtidigt observera.

När naturen positioneras som producent av eller härskare över språk i dikterna kan den inta också konstens område, som en av poesins byggstenar. Naturen kan å ena sidan estetiseras till något som liknar ett konstverk eller rent av bli ett konstverk, men den kan å andra sidan också producera en modell för det språkliga uttrycket eller komma till undsättning när välbekanta uttrycksmedel inte är till gagn för den som ska uttrycka något. Samtidigt kopplar språket samman människan med naturen, och diktens jag eller den som upplever eller tilltalas, någon som kämpar med distansering från naturen, kan

få en upplevelse av återvändo till en enhet med naturen. När naturen står modell för språket eller ersätter det utmanas också en modell där språket definierar världens gränser och upplevelsen av verkligheten för människan. Naturen nöjer sig alltså inte med att tala för sig själv på det sätt som Enckell önskade, utan i stället får naturen tala också för människan. Rörelsen går mot en tanke om att människan med sitt språk, sina konventioner och sina onaturligheter skjuts åt sidan i problemlösningens namn.

I beröringspunkterna mellan naturen och språket förekommer också drag som är typiska för modernismen, reflektion och dryftande av olika synvinklar. Modernismens ständiga ifrågasättande och reflektion fokuserar frågan om huruvida språket för människan och naturen närmare varandra eller om den ökar avståndet dem emellan – och hurdant språket borde vara för att människa och natur ska kunna mötas så direkt som möjligt eller smälta samman till en helhet. På samma sätt aktualiseras frågan om man genom språket håller på att förbättra människans relation till naturen och sätten att tolka och bringa världen betydelse eller om det handlar om att förnya språket med hjälp av naturen. Också i de fall då riktningen i mitt material är en frigörelse från gammalt språk i syfte att reparera människans relation till naturen kan man gå vidare i olika riktningar: man kan förändra språket och på så sätt ingripa i människans sätt att uppfatta världen, sträva efter att frigöra sig från språket och röra sig mot det materiella och kroppsliga eller göra språket till något som likt naturen kan förnimmas. När problemet visar sig vara människan som språklig varelse är man fortfarande tvungen att överväga om man ska sträva efter att befria naturen från de betydelser människan tillskrivit den eller helt och hållet avlägsna människan från förhållandet mellan människa och natur. Slutligen kan man drivas till att konstatera att människan inte blir kvitt sig själv, och då är alternativet en medveten förståelse av människans roll. Alla dessa lösningar och ofta också kritiskt reflekterande över dem förekommer i den efterkrigstida modernistiska lyriken och producerar en mångstämmig, diskuterande helhet där naturen och språket binds samman genom många slags beröringspunkter.

Översättning till svenska: Hanna Lahdenperä

Arthur Thesleff

I skärningspunkten mellan natur, passion och livsvillkor

I ARKIVENS VÄRLD FÅR MAN ibland erfara att verkligheten överträffar fiktionen. Ett exempel på det är den säregne Arthur Thesleffs (1871–1920) liv. Thesleff var en adelsman till sin börd men en vagabond till det yttre. Utopist till en början, senare i livet bitter och besviken. På fotografierna möter man en allvarlig man med intensiv blick. Thesleff brann för att forska, undersöka och kartlägga; han var en noggrann samlare av allehanda kunskap och kuriosa – en mångsysslare och multitalang – men extremt opraktisk. ”Jag har ännu ej hunnit lära mig att knyta en knut, – kan därför aldrig använda snörskor”, påpekar Thesleff 1920, 49 år gammal.¹

Filosofen Rolf Lagerborg (1874–1959), Thesleffs ungdomsvän, skrev en minnesskrift till Thesleffs femtioårsdag som aldrig hann äga rum. Den tredelade minnesskriften publicerades i *Finsk Tidskrift* 1921, året efter Thesleffs död.² Lagerborg beskriver sin vän som klen till det yttre men karismatisk och med en stark inre glöd: ”Thesleff hade en underligt glasartad, nästan orörlig, bottenlös blick, som kunde komma en främling att rysa.” Han gick som ”i en ständig stilla extas, som verkade sällsamt betagande”.³ Thesleff tycks ha haft förmågan att

1. I Släkten Thesleffs/Theslöfs arkiv (SLSA 1114), Svenska litteratursällskapets i Finland arkiv, finns en ”karaktärstolkning” av Arthur Thesleff, uppgjord 1920 av den svenske karaktärstolkaren Sven Frödin. Thesleff nämner denna praktiska oförmåga i sin kommentar till karaktärstolkningen.

2. Rolf Lagerborg, ”Arthur Thesleff. Några minnen till hans halfsekeldag I–III”, *Finsk Tidskrift*, Tom XC, 1921:3 (del I); Tom XC, 1921:5–6 (del II); Tom XCI, 1921:1–2 (del III). Tidskriften är tillgänglig elektroniskt i Nationalbibliotekets digitala arkiv: digi.kansalliskirjasto.fi. Ur minnesskriftens sista stycken framgår att det var Thesleffs önskan att Lagerborg skulle skriva en ”glad minnesruna” om honom.

3. Lagerborg, ”Arthur Thesleff” I, s. 186–187.

trollbinda sin omgivning. I hans sällskap förvandlades världen till en förunderlig plats, fjärran från petitesser och vardagligheter. Lagerborg kallar honom för en Aladdin med lampan.⁴

Det finns en hel del skrivet om Thesleffs forskning och livsverk⁵ – och hans egen produktion talar för sig – men hans person förblir en gåta. Hurdan var han som person? Varför blev han så besviken på livet? Vad hände med hans utforskarglädje, hans utopistiska drömmar? Syftet med den här essän är att med hjälp av sextiosex brev till hustrun Bertha, skrivna 1905–1920, få svar på några av dessa frågor. Brevet – ett källmaterial som inte tidigare lyfts fram – bevaras i Svenska litteratursällskapets arkiv. Tyvärr finns inte Berthas svarsbrev i arkivet. När det gäller biografiska fakta om Thesleff och hans olika verksamheter förlitar jag mig i huvudsak på den tredelade minneskriften av Rolf Lagerborg men även i hög grad på Wilhelm Thesleffs biografiska artikel ”Arthur Thesleff 1871–1920” som ingår i släktboken *Släkten Thesleff 1595–1925*.

Arthur Thesleff växte upp i en stor familj av adlig börd. Familjegodset Liimatta låg strax utanför Viborg och var ett av de äldsta i trakten. Föräldrarna var kusiner; modern Olga Maria Thesleff (1830–1893) var dotter till general Alexander Amatus Thesleff, och fadern Fredrik Wilhelm Thesleff (1824–1893) son till dennes bror Peter Georg Thesleff. Inom släkten Thesleff tycks det snarare ha varit regel än undantag att gifta sig med en släkting. I Lagerborgs minneskrift sägs det att Arthur Thesleff gjorde upp en släkttavla som var över två meter lång, för forskning i inavel.⁶

Arthur var yngst av sju syskon och hans liv kom att präglas av sorgebud. Föräldrarna dog båda då han var 22, hans bröder Theodor (1854–1899) och Alexander (1856–1899) då han var 29, den äldsta

4. Ibid., s. 186.

5. Förutom till Rolf Lagerborgs tredelade artikel, hänvisar jag i denna essä till: Olavi Paavolainen, ”Misioniesin suomalaiset”, *Suomen Kuvalehti* 6/11 1937; Wilhelm Thesleff, ”Arthur Thesleff 1871–1920”, *Släkten Thesleff 1595–1925*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1925; Teuvo Peltoniemi, ”Finska utopisamhällen”, http://www.sosiomedia.fi/utopia/swedish_article.htm (hämtad 14/1 2022); Ingvar Svanberg, ”Arthur Thesleffs efterlämnade zigenarmaterial på Kungl. Biblioteket”, *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 1984; Enrique Tessieri, ”A letter to Colonia Finlandesa’s founder”, <https://www.migranttales.net> (hämtad 14/1 2022).

6. Lagerborg, ”Arthur Thesleff” I, s. 178.

brodern Wilhelm (1852–1912) när han var 41 och Fredrik (1859–1913) året därpå. Brodern Edvard (1862–1866) dog fyra år gammal redan innan Arthur föddes. Den enda som överlevde honom var hans fyra år äldre syster Alice (1867–1950).

NATURVETENSKAPLIG KOMETKARRIÄR I HELSINGFORS

Arthur Thesleff flyttade till Helsingfors 1886 för att börja i Nya svenska läroverket. I huvudstaden bodde han hos sin äldsta bror Wilhelm Thesleff, som utbildat sig till ingenjör. Arthur blev student 1890 och började efter det studera naturvetenskaper vid Kejsarliga Alexandersuniversitetet.

Man kan säga att den unge Thesleff gjorde en naturvetenskaplig kometkarriär under tre års tid, 1891–1894. Ett djuprotat mykologiskt intresse hade han med sig från barndomens svampskogar kring Liimatata, och han hade en förmåga att nosa sig fram till oupptäckta arter och sällsynta exemplar. Thesleff samlade svampar både för att studera dem och för att avbilda dem. Han donerade svampsamlingar både till Societas Pro Flora et Fauna Fennica och till universitetet i S:t Petersburg. Hans mykologiska studier och samlingar väckte uppmärksamhet och intresse och han publicerade sig i vetenskapliga sammanhang.⁷ Han var ett klart löfte inom naturvetenskapen.

Thesleff var företagsam, flitig och produktiv – han reste omkring i Finland och undersökte, kartlade och antecknade. Han hade från och med 1893 också anställning som extra ordinarie amanuens vid universitetsbiblioteket i Helsingfors: "[...] en forskningsresande också här, blev han snart en mästare i konsten att få tag på litteraturuppgifter, att spåra upp allt som skrivits för hvarje detalj af den fråga som gällde"⁸, skriver Lagerborg i minnesskriften.

Trots att Thesleff fick uppskattning för sina ovanliga rön blev det aldrig någon avhandling. Efter tre år avbröt han sina studier. År 1894 fick han den första knuffen i en ny riktning.

7. Thesleff publicerade följande artiklar: "Finlands förnämsta ätliga svampar", *Geografiska Föreningens Tidskrift* 5, 1893:2; "Finska trädjättar", *Geografiska Föreningens Tidskrift* 5, 1893:2; "Dynbildningar i östra Finland", *Vetenskapliga meddelanden af Geografiska föreningen i Finland* 1894:11.

8. Lagerborg, "Arthur Thesleff" I, s. 184.

När Arthur Thesleff var barn förekom det romer bland de anställda på Liimatta. När han senare, som mykolog, påträffade romska sällskap i svampskogarna kring Viborg, väcktes hans intresse för dem ur ett forskarperspektiv. ”Och hvad beträffar vandringsdriften och främlingskapet i samhället var Thesleff ju på förhand en tattarnas förvant”, skriver Lagerborg.⁹ Vad det handlade om för ett främlingskap går Lagerborg inte in på.

Speciellt språket, romani, fångade Thesleffs intresse. Han var själv flerspråkig, hade lätt för att lära sig språk och var intresserad av lingvistik.¹⁰ Han började kartlägga ord – efter två år hade han fått ihop en ordlista på cirka 200 ord. Ordlistan visade sig dessvärre vara en bluff. Romerna hade fört honom bakom ljuset och kategoriskt lärt honom felaktiga betydelse, för att skydda sin romska gemenskap och hålla honom utanför.¹¹

En ung romsk pojke, 16-åriga Antti Palm, var den som avslöjade bluffen för Thesleff. Antti Palm råkade illa ut – han bestraffades som en förrädare och fick inte återvända till den romska gemenskapen. Thesleff hjälpte honom bland annat ekonomiskt. Han hjälpte även andra romer som saknade identitetsdokument eller som rörde sig med förfalskade sådana, eller romer som behövde hjälp med underhåll. Det blev ett slags ömsesidigt umgänge som gagnade båda parterna och Thesleff började bland romerna kallas för ”meijän Artturi” (ung. ”våran Arthur”). Thesleff var dock noga med att aldrig uppteckna något medan umgänget pågick – i stället memorerade han det han såg och hörde och skrev ner det senare. Fram till 1896 följde han de finska romerna på deras färder, lärde känna deras familjer och släkter och gjorde anteckningar, främst gällande språket.

År 1896 begav sig den tjugofemåriga Thesleff utomlands för att stifta bekantskap med romer i Europa och i Nordafrika. Han var

9. Ibid., s. 187.

10. Enligt Thesleffs kommentar till Frödins karaktärstolkning (jfr not 1) behärskade han år 1920 sjutton språk. Enligt egen utsago hade han fem modersmål, vilka torde ha varit svenska, finska, tyska, ryska och franska, dvs. språken som talades i det flerspråkiga Viborg.

11. Lagerborg, ”Arthur Thesleff” I, s. 188.

utrustad med kamera men med få andra ägodelar. Kläder köpte han aldrig – i Neapel lär han dock ha köpt en papperskostym som regnade bort i ett oväder.¹² Han reste söderut genom Österrike, Italien och Grekland och över till Egypten, Tunisien och Algeriet, för att återvända hem via Spanien, Frankrike, Storbritannien, Belgien, Nederländerna och Sverige. Han klädde och betedde sig som en vagabond och levde mycket anspråkslöst i olika romska läger.

När han kom hem till Finland igen fick han ett statsstipendium och följde några finska romska sällskap från och med våren 1897, bland annat upp till Uleåborg. Under den här färden fick han erfara hur illa behandlade romerna blev av bönder och gårdsägare. Han blev också själv tagen för en landstrykare och häktades flera gånger. Thesleff fick upp ögonen för sociala orättvisor och majoritetskulturens översitteri, blev besviken på sina landsmäns beteende och avbröt resan i juli:

Icke ens i drömmen hade jag kunnat vänta mig en sådan utgång af resan. Jag fruktade zigenarne, då jag begaf mig i väg. Men hvem hade kunnat tänka, att zigenarne alla på ett undantag när, voro på min sida; zigenarne voro mina vänner, finnarna voro mina fiender. Zigenarne behöfde jag ej frukta, de skulle följt mig fast till världens ända, men för finnarna måste jag oupphörligt taga mig iakt. Jag vet, att mängen läsare kommer att säga, att denna berättelse varit tendensiös, att zigenarnes karaktärsdrag öfveralt varit för fördelaktigt bedömda. Må vara, men detta gör ej anspråk på annat än en reseskildring, icke en beskrifning öfver zigenare, må vara denna skildring är ensidig hvad beträffar zigenarne, men jag har presenterat dem, såsom de tedde sig för mig på denna färd, må vara, de äro röfvere, men gent emot mig voro de det icke.¹³

Thesleff höll ett föredrag på Geografiska föreningen samma höst, där han tog parti för romerna. Nu visade han också upp ett rikt fotografiskt bildmaterial från sina resor – ett arkivmaterial som i dag förvaras på Kungliga biblioteket i Stockholm. Från och med nu betraktades Thesleff som expert på det romska, själv titulerade han sig ziganolog.¹⁴

12. Ibid., s. 180.

13. Arthur Thesleff, "Zigenarne", övertryck ur *Nya Pressen* 1898, <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2010-0000317>.

14. Jfr tyskans *Die Tsiganologie (Zigeunerkunde, Zigeunerwissenschaft)*.

I augusti 1897 bar det av igen. Thesleff hade fått ett stipendium på tretusen mark av finska staten för fortsatta antropologiska studier och nu åkte han till Ryssland, Baltikum, Mellaneuropa och till de nordiska länderna. Thesleff togs ofta emot som något av en sensation; i Sverige och Danmark kunde man läsa om hans besök i dagstidningar,¹⁵ i Ungern blev han kallad till ärkehertig Joseph och i Bulgarien blev han hämtad av en av hovet utsänd vagn till en privataudiens hos furst Ferdinand. Lagerborg skriver:

Därpå blef han befalld till den furstliga taffeln; efter en middag i sällskap med Ferdinand och hans adjutant, en hofmarskalk och Bulgariens sändebud i Ryssland, fortsatte fursten att lyssna till hvad Thesleff berättade; det blef afton och det blef midnatt i kordialaste stämning vid glasens rand, innan fursten drog sig tillbaka. Thesleffs sätt att berätta var besynnerligt också det: fåordigt, lågmäldt, afbrutet, ja andtrutet, när han blef ifrig; men med en säregen spänning och ett mystiskt skimmer, som hade det varit spökhistorier. Fursten var emellertid stormförtjust [...]¹⁶

När Thesleff återvände hem i oktober 1898 kallades han i folkmun för ”Zigenarbaronen”.¹⁷

År 1901 gavs Thesleffs *Wörterbuch des Dialekts der finnländischen Zigeuner* ut. Nu hände igen någonting oväntat: i Viborg tillkännagavs en förlovning, nämligen mellan Arthur Thesleff och fröken Bertha Järnefelt (1873–1963). Lagerborg beskriver Bertha som ”en mångsidigt begåvad ung kvinna, som skrifvit rent hans zigenarlexikon – och till lynne och sångröst och utseende [...] af tattartyp”.¹⁸ Thesleff och Järnefelt gifte sig 1902, slog sig ner på släktgodset Liimatta och började driva ett jordbruk. ”Och hade han varit som andra, så skulle väl hans lefnadssaga, som ju börjat så lysande, lyktats med sagans sedvanliga:

15. Enligt Lagerborg ingick hans porträtt och biografi i *Svenska Aftonbladet* i juni 1898, och den danska tidningen *Politiken* publicerade en artikel med rubriken ”Taternes ven” i juli samma år. Lagerborg, ”Arthur Thesleff” I, s. 192.

16. Lagerborg, ”Arthur Thesleff” I, s. 193.

17. *Ibid.*, s. 194.

18. *Ibid.*

och så lefde de lyckliga allt till sin död. Men Arthur Thesleff var icke som andra – .”¹⁹

Och det var knappast Bertha Järnefelt heller.

VIA SVERIGE TILL ARGENTINA – EN FLYKT FRÅN OROLIGHETER OCH SORG

Jordbruket och ekonomin på Liimatta visade sig vara svåra att sköta. Arthur och Bertha Thesleff gav upp skötseln av gården och flyttade till Stockholm vårvintern 1904. Den äldste brodern Wilhelm tog över gården och löste ut sin yngre bror. Enligt Lagerborg bidrog även lokala oroligheter, bråk med de anställda och den stegrade finsk-ryska konflikten till flytten. Nu fanns det också en tredje familjemedlem: Arthurs och Berthas lille son Carl Fredrik, född 1903. Paret bosatte sig på Biblioteksgatan 11 i Stockholm och Arthur började ägna sig åt skandinaviska varianter av språket romani. Pengarna som han fått då han blivit utlöst ur arvegodset investerade han i ett hus med bostäder för uthyrning. Thesleff togs vänligt emot i den svenska huvudstaden och välkomnades i vetenskapliga kretsar. Han fick bland annat stå för huvudprogrammet på Skansens värfest 1904, som blev en exotiserande iscensättning av ett romskt läger, med utklädda flickor som dansade och sjöng. Lagerborg beskriver iscensättningen på följande sätt:

Glada ungdomar [...] presterade äkta zigenardanser, åtskilliga konstnärer medverkade, äkta var också musiken, och vagnar och seldon och husgeråd och utsmyckning och emblem, allt enligt Thesleffs anvisning. Självf höll han mellan verserna föredrag i Fataburen.²⁰

Den framgångsrika starten i Sverige fick dock ett abrupt slut. Lille Carl Fredrik dog i Stockholm den 23 juli 1904. Det var eventuellt en bidragande orsak till att Arthur Thesleffs liv igen tog en ny vändning.

Det var vanligt att emigrera i början av 1900-talet. Kring 1904 fanns det en grupp ivriga finländare som ville grunda en fosterländsk koloni i Argentina. Man ville bort från de politiska oroligheterna och man

19. Ibid., s. 195.

20. Lagerborg, ”Arthur Thesleff” II, s. 316.

föreställde sig att klimatet i Argentina skulle passa bra för nordbor. Thesleff, nu trettio år gammal, blev ombedd att följa med för att utforska det område i Patagonien i södra Argentina som den argentinska regeringen erbjudit finländarna. Thesleff åtog sig uppdraget och sällskapet på fem personer, i vilket Thesleff var den enda finländaren medan de övriga var svenskar, åkte iväg. Förutom Thesleff deltog agronom C.J. Myrstén, P. Dusén, en ingenjör och botaniker som anslöt sig till sällskapet i Rio de Janeiro, och två personer från Buenos Aires, en kapten vid namn Högberg och en viss herr Arell som blivit ”förtrogen med språket och landet och förstod sig på jordbruk och landtmäteri”.²¹ Resan var både långsam och besvärlig. Man färdades till häst – med på färden fanns inte mindre än hundra mulor och hästar lastade med proviant och tält. I gruppen ingick även en kock och sju djurskötare. Den argentinska staten stod för alla resekostnader. Lagerborg berättar:

Ridten tog flera veckor i anspråk; Thesleff var i sitt esse: så hjälplös han än visade sig i allt som ankom på muskelkraft – hans följeslagare på svampexkursioner minnas huru hvar gårdesgård vållade honom bekymmer – var han likväl seg i strapatser. Från hästryggen damp han mer än de fleste, berättade han senare för Misioneskamrater; men han föll alltid mjukt som en säck och tog malören med ro. Det bekom ju ej Thesleff det minsta att människor skrattade på hans bekostnad; och huru han än förtretades, när något gick honom emot, torde en svordom aldrig komma öfver den milde mannens läppar.²²

Området i Patagonien visade sig vara för kallt för odlingsändamål. Nu vände man blicken norrut och beslöt att söka efter varmare trakter. Den optimala platsen hittades i Misiones, i nordöstra Argentinas långsmala arm mellan Paraguay och Brasilien – ett område med kuperad terräng, subtropisk urskog och bördiga dalar. Thesleff lyckades förhandla sig till 25 000 hektar för den tilltänkta finländska kolonin – mark som till största delen bestod av urskog. Man fick ett år på sig att grunda kolonin, sedan skulle kontraktet förfalla. Den 5 oktober

21. Ibid., s. 318.

22. Ibid., s. 318–319.

1905, en månad före hemkomsten till Stockholm, skriver Arthur till Bertha från Buenos Aires: "Det som nu förbereds och snart kommer att skapas är något så storartadt att jag icke alls kan börja skriva derom, det skulle bli för vidlyftigt."²³ Av allt att döma hade Thesleff en stark tro på projektet.

PROSPEKT ÖVER MISIONES

Thesleff var en noggrann utforskare. Hans *Prospekt öfver en tillärnad finsk-svensk koloni i territoriet Misiones af republiken Argentina* (1906) vittnar om att han utförde mycket omfattande kartläggningar av olika slag. Thesleff kartlade orsbefolkning och kolonier, terräng, natur och växtlighet, jordmån och odlingsmöjligheter, klimat, fauna och fraktmöjligheter. Därtill registrerade han prisnivå på mat, frakt, husbygge och djur (bland annat tjurar, mjölkkor, hästar, åsnor, höns, getter och får i området Misiones och dess huvudstad Posadas). Enligt Thesleff skulle odling av kassavarot och yerba mate löna sig bäst men även annat kunde odlas, till exempel tobak, majs, ris, sockerrör, sötpotatis, bomull, bananer, citrusfrukter, vindruvor, kaffe, dadlar, oliver och fikon. Thesleff skissade även upp hur mycket en jordlott skulle kosta per hektar, samt beräknade lönenivå och avbetalningsmöjligheter för lån. Därtill räknade han ut resekostnaderna för olika ångbåtslinjer mellan Finland och Argentina i första, andra och tredje klass, kostnader för att leva och bo i Misiones och behovet av startkapital. I slutet av prospektet ingick även kartor, samt en uppmaning att anmäla sig till den första gruppen av emigranter.

Prospektet vittnar om att Thesleff verkligen kunde leverera data då det gällde. En mer noggrann och omfattande analys av området och möjligheterna kan man knappast föreställa sig. När Thesleff återvände hade intresset för kolonin dessvärre svalnat. Storstrejken 1905, novembermanifestet och drömmen om självständighet hade öppnat upp för nya möjligheter i Finland. Lagerborg:

23. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 5/10 1905, Släkten Thesleffs/Theslöfs arkiv, SL SA III 4.

Thesleff hade bort resignera, trösta sig med den framgång han haft: ty helt visst var det igen ett rekord att ha rest och forskat i öfver ett år på en främmande stats bekostnad. Men ytterligt samvetsgrann som han var [...] fann han sig bunden att icke ge tappt; han skulle annars där nere anses ha varit humbug. Han hade ju kunnat och det med rätta skylla på vår politiska omhvälfning; men han var tillika själf så betagen af det förlovade land han sett, han längtade efter dess flora och fauna [...] Att icke tala om svampfloran: den frodades här utan like.²⁴

Thesleffs iver smittade faktiskt av sig på många andra. Grundförutsättningen för detta var enligt Lagerborg hans egen starka tro på projektet:

När Thesleff emellertid i maj 1906, endast 35 år gammal, styrde ned mot ett eget rike i spetsen för ett hundratal valda utvandrare, hade han uppnått toppen af sin soliga bana. Och dess vändpunkt tillika. Vanskligheter och vidrigheter skulle hopa sig i hans väg, slutningen bli ohjälplig, skuggorna tätna. Men en och annan lycklig revansch förvärfvade han likafullt; och ännu hade han kraft till några rekordprestationer, som lyste upp hans säregnaandel ända till slutet.²⁵

NEDERLAGET COLONIA FINLANDESA

Colonia Finlandesa, som grundades 1906 i provinsen Misiones i nordöstra Argentina, var tillsammans med socialistiska Sointula i Kanada (grundad 1901) de två största finländska kolonierna i början av 1900-talet.²⁶ Colonia Finlandesa hade en finsk nationell prägel. Den första skaran emigranter bestod av 112 personer – Bertha Thesleff var inte bland dem. Man åkte ner via Frankrike och Spanien och inhandlade bland annat vapen och tropikutrustning och åkte sedan, via Madeira och Teneriffa, över Atlanten. I breven till hustrun berättar Arthur om färden genom Europa och om båtresan. Han redogör för besvären med delad hytt och otillgängligt bagage (otillgängliga böcker). Man höll bland annat föredrag för varandra ombord för att

24. Lagerborg, "Arthur Thesleff" II, s. 322.

25. Ibid., s. 324.

26. Peltoniemi, "Finska utopisamhällen".

få tiden att gå. Medresenärerna beskrivs också. Redan under båtresan inträffar en stöld av pengar – tjuven häktas senare i Buenos Aires och hans fru och barn, nu utan försörjare, blir ett problem för de övriga. Med finns också opatriotiskt folk, som inte tar av sig mössan då "Vårt land" sjungs. Arthur skriver: "Nog kan jag redan se att det i kolonin kan bli det renaste helvete för mig i en framtid."²⁷

Från Buenos Aires reste sällskapet norrut längs med floderna till Santa Ana i Misiones, dit man anlände i juli 1906. Där möttes emigranterna genast av svårigheter. Urskogen var oframkomlig. Man hade upprättat ett primitivt tältläger som tillfällig boningsort åt de nyanlända och erbjöd dem tungt röjningsarbete. De som hade velat komma i gång med en egen jordlott eller ett eget husbygge blev besvikna och frustrerade. Lägerlivet motsvarade inte förväntningarna. Det blev dessutom bråk om de framtida jordlotterna. Redan i augusti skriver Arthur att han skulle vilja lämna allt och återvända. Han uttrycker upprepade gånger vilken tur det var att Bertha inte följde med, han anser att hon aldrig skulle ha klarat av tältlivet i urskogen.

Kulturhistorikern och författaren Olavi Paavolainen beskriver Misionesemigranternas levnadsförhållanden i sin artikel "Misionesin suomalaiset" i *Suomen Kuvalehti* 1937. Artikeln målar upp en fasansfull bild av läget: man fick gräva ut flera centimeter långa larver ur barnens huvuden medan insekterna åt upp boskapen. Jordmånen visade sig vara kargare än man trott, stenig och svår att bearbeta och bruka. Odlingsförsöken slog fel och kosten blev ensidig. Eftersom man inte kunde hålla sig med nötboskap saknade man smör och mjölk. Folk köpte mat på kredit. Nöjena var också få – att dricka sockerrörssprit och förlusta sig med infödda kvinnor utgjorde de finländska männens nöjesliv.²⁸

Arthur Thesleff rapporterar i sina brev till hustrun om idel bråk med den argentinska regeringen, ryska konsulatet och kolonisterna. Hans roll som *administrador* (administratör för kolonin) och senare som *conciliador* (juridiskt ansvarig) innebar ett evinnerligt spring mellan myndigheter. Pengarna höll på att ta slut. Allt var dock inte

27. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 8/7 1906, SLSA 1114.

28. Paavolainen, "Misionesin suomalaiset".

helt hopplöst; Thesleff hade fått några goda vänner i kolonin, som försvarade honom och förstod hans svåra ställning. Han skriver:

De säga samtliga att de stora sakerna sköter jag bra, men i små saker är jag opraktisk. Det är gunås sant. Hur mången gång har jag ej fått höra att till diplomat är jag skapad, men icke till att packa om mina egna koffertar, att bestämma om yxor eller spadar eller tyger. Men t.o.m. till det börjar jag småningom duga. Man gör ju alltid framsteg.²⁹

Många ur Thesleffs första emigrantgrupp återvände till hemlandet inom två månader, men det kom nya skaror an efter. I slutet av oktober 1906 är Arthur själv på väg över Atlanten mot Europa, där han hämtade hustrun och en ny grupp emigranter.

Arthur Thesleff var som sagt ingen praktiskt lagd person, fast han hade de bästa av intentioner, och han saknade helt intresse för ekonomi.³⁰ Som både organisatoriskt och juridiskt ansvarig för kolonin hamnade han i kläm mellan juridik, ekonomi, skulder, krav, klagomål, beskyllningar och bråk. Det fanns kolonister som bara försvann och lämnade alla skulder efter sig och Thesleff fick svara inför myndigheterna. Det var också hans uppgift att följa upp alla odlingar, instruera kolonisterna och rapportera veckovis till den argentinska regeringen. Lagerborg drar slutsatsen att Thesleff helt enkelt var ”jämmerlig som verkställande direktör”: ”Af gründer eller företagare fanns hos honom ej mera än hos dufvan av roffågel; och för att föra sin sak till seger hade han bort ha egenskaper som en conquistador.”³¹ Lagerborg beskriver Thesleff som ”en hybrid mellan vetenskapsman och diktare”,³² en beskrivning som snarast för tankarna till en introvert forskare och en drömmande romantiker.

Thesleff befann sig ofta i Buenos Aires i administrativa ärenden och för att göra uppköp. Man får ett intryck av att han undvek Misiones. I januari 1909 drog den argentinska regeringen in hans avlönade befattning – kolonin ansågs olönsam och för liten för att hålla sig med en sådan person. Thesleffs ekonomi hängde nu på de

29. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 17/9 1906, SLSA IIII4.

30. Detta framgår ur hans kommentar till karaktärstolkningen av Sten Frödin.

31. Lagerborg, ”Arthur Thesleff” II, s. 324.

32. Lagerborg, ”Arthur Thesleff” III, s. 108.

egna odlingarna. I ett flertal brev till hustrun, skrivna på olika hotell i Buenos Aires mellan januari 1909 och mars 1910, ger han uttryck för sina tankar på nya försörjningsmöjligheter. Han kunde tänka sig att fördjupa sig i det argentinska konsthantverket. En annan idé är att arbeta som kartograf. Ingen av hans idéer går ut på att fortsätta som jordbrukare i kolonin – Arthur Thesleff ville forska, han ville ha en intellektuell uppgift att fördjupa sig i.

I Buenos Aires för Arthur ett rätt rikt socialt liv, med mottagningar och middagar hos vänner, speciellt hos paret Flodin, i vars hem han också firar julen 1909 som parets enda gäst. Det är ett arrangemang han uppskattar: ”Nöjd kan jag dock vara öfver en sak, att ej behöfva fira denna kväll med skandinaver och finnar, till hvilkas fest jag är anmodad att komma”, påpekar han.³³ Även nyåret firar han hos Flodins. Hans hälsa börjar vackla litet – hjärtat har börjat ”klicka” – och han mår ofta illa, har diarré, feber eller ont i magen. Han dricker stora mängder kall mjölk mot hettan och försöker sig på att röka nikotinfria cigaretter. Mellan raderna förstår man att Bertha önskar att han ”sköter sig” – hans svar på det handlar om alkoholkonsumtion och nykterhet.

Också för Berthas del har han idéer för hur hon ska förtjäna sitt levebröd i framtiden. Han påpekar att hennes konstnärliga talanger kunde bringa inkomster hos tyska välbärgade familjer, ”hos hvilka allt göres hemma, dekorationer, handarbeten, t.o.m. äggmålningar”. Där- emot inte hos argentinska dito: ”[Karl] Flodin sade att argentinskan aldrig befattar sig med handarbeten. Hon ligger oklädd och sysslolös till kvällen, då hon klär sig i siden och briljanter och hon köper allt färdigt.”³⁴ Senare föreslår han att hustrun kunde måla och sälja tavlor till rika familjer. Eller starta en barnträdgård. Stundvis låter han både ivrig och hoppfull.

Argentina, argentinare och Buenos Aires har Thesleff dessvärre inget gott att säga om. Argentina, som han ofta kallar för ”detta förbannelsernas helvetiska land”, eller ”detta humbugens land”, tycker han att ”passar för sluskar och banditer”.³⁵ Buenos Aires kallar han

33. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 24/12 1909, SLSA III4.

34. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 15/2 1910, SLSA III4.

35. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 3/1 1910, SLSA III4.

”Världens uslaste stad”. De egna landsmännen i Misiones är inte bättre heller: ”Underklass-landsmän äro alla sig lika, ett uselt tarfligt sällskap, ett pack, en samling rackare och skurkar”.³⁶ I mars 1910 skriver han: ”Här står man nu maktlös bland banditer, ockrare och tjuftar som samtliga argentinare är [...]. Jag tror på ingenting och jag litar på ingen.”³⁷ Kort sagt har vistelsen i Argentina blivit en social, ekonomisk och yrkesmässig besvikelse – argentinarna är uppblåsta, finländarna i kolonin försupna och grälsjuka, pengarna håller på att ta slut och det finns inget arbete för honom att få. Också äktenskapet med Bertha verkar vara i gungning – i ett flertal brev hänvisar han till tidigare konflikter, eller uttrycker sig sorgset. I ett avskedsmeddelande, skrivet i Misiones i december 1909 innan han lämnar kolonin och reser till Buenos Aires, står det:

Älskade Bertha. Några rader extra till dig, som du bränner upp. Hjärnan full af tankar. Förlåt allt hvad jag felat. Och främst af allt: glöm icke mig. Om ej på annat vis, så försök inbilla dig att äfven goda drag funnits hos mig. Med dessa ord lämnar jag ikväll Misiones. Din egen Arthur.³⁸

Lägger man därtill den försvagade hälsan förstår man att Arthur Thesleffs tankar börjar dras till Europa. Han bestämmer sig för att återvända.

Att skaffa en båtbiljett blir nu den stora utmaningen. Thesleff tänker åka ensam och uppmanar hustrun att göra vad hon anser bäst med egendomen. Han överläter allt ansvar åt henne, för både hushåll och djur. Han verkar inte medveten om vad han skjuter över på henne – breven uttrycker främst hans egen frustration. ”Djur och kräk må du handskas med huru du vill. [...] Hästar hatar jag, får du dem ej sålda, så låt skjuta dem. Jag kommer ALDRIG i mitt lif mer att rida på en häst.”³⁹

Den 5 mars 1910 fyller Arthur Thesleff 39 år och befinner sig som vanligt på ett hotell i Buenos Aires. Han skriver:

36. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 23/1 1910, SLSA III4.

37. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 5/3 1910, SLSA III4.

38. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 11/12 1909, SLSA III4.

39. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 19/2 1910, SLSA III4.

Jag har ej kunnat sofva en blund i natt i tanke på alla hämska minnen från Misiones. Men egendomligt aldrig en ond tanke mot dig. Du finns i mitt medvetande endast kärleksfull och sympatisk [...] Huru hämsk har icke Misionestiden varit, såväl för dig som mig. Mina nerver hafva aldrig varit starka, ej under då att de i Misiones brusto. O! Om vi båda aldrig mera behöfde komma till Misiones, utan få bo i stillhet långt borta ifrån alla eländiga landsmäns intrigspel, lögner och rackerier. [...] Jag har fallit offer för argentinskt intrigspel, för korruptionen och ruttenheten i detta land och för landsmäns tarfliga uselhet. Skulle blott en svag ljusglimt på hoppets horisont finnas eller snart dyka upp, då vore jag till sinnet en annan människa än i detta ögonblick då jag fyller 39 år och sitter här i mina dystra tankar, i min ensliga ensamhet. Där har du nattens och dagens tankar nedskrifna i korthet – födelsedagstankar år 1910. Din egen Arthur.⁴⁰

I slutet av mars 1910 lämnade Thesleff Argentina för att åka tillbaka till Europa. Hustrun stannade kvar. En reporter som kallar sig Cuistre skriver den 29 april 1910 i *Hufvudstadsbladet* om ett möte med Thesleff i Helsingfors:

Bland de resande i går fäste jag mig likväl vid en grubblande uppsyn, en man med underliga, frånvarande ögon i det brunstekta ansiktet. Det är ju Arthur Thesleff!
Jag skyndar till: "Bär det i väg igen?"
"Ja", svarar han litet trött, "men icke längre än till Stockholm."
"Men herr Thesleff har ju inte varit hemma en vecka engång?"
"Hemma", säger han dröjande, "hvad vill ni jag skall mena med 'hemma'. Mina tillhörigheter, mina böcker och samlingar är i Stockholm, min familj i Argentina, mitt arbete f.n. i England. Och det är främst för detta arbetes skull jag nu rest till Europa."⁴¹

Arbetet i England gällde Thesleffs bidrag till en bibliografi över "zigenarlitteratur" som det internationella samfundet The Gypsy Lore Society skulle ge ut. Thesleff skulle komplettera bibliografien med sin egen boksamling. Officiellt var detta orsaken till återkomsten.

40. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 5/3 1910, SLSA 1114.

41. Sign. Cuistre, "Farande folk", *Hufvudstadsbladet* 29/4 1910.

ÄKTENSKAPSPROBLEM

”Argentina eller Buenos Aires tror jag ej mera på. Hela Argentina är för mig rent af förhatligt. Misiones landsmän det värsta i världen utom de få undantagen”, skriver Arthur Thesleff från Liimatta, Viborg, den 1 maj 1910.⁴² I mitten av maj är han igen i Stockholm. Trots att ekonomin i övrigt är skral (hyreshuset han tidigare investerat i genererar nu endast kostnader) skickar han lite pengar till Bertha för att hon ska kunna lämna Misiones. Han uppmanar henne igen att sälja egendom, både djur och lösöre. Det märkliga är, att Arthur ständigt uppmanar Bertha att lämna Misiones, men han uppmanar henne aldrig att komma till honom. Antingen är det underförstått, eller så skyggar han för tanken.

Bertha hör inte av sig. ”Älskade Bertha, hvarför skrifer du ingenting?”, undrar maken den 19 maj 1910. Han berättar att han känner sig orolig, att han inte kan sova.⁴³ Något som skulle hållas hemligt har dessutom läckt – vad det handlar om framgår inte ur breven. När Bertha äntligen hör av sig kommer det fram – via hans svarsbrev – att hon avkrävt honom ett skriftligt löfte, som han inte gått med på. Det hela slutar med ett kyligt maskinskrivet brev, utan hälsningsfras och odaterat, med titeln ”Förklaring som af skäl som nedan framgå låtit vänta på sig” och undertecknat ”Arthur Thesleff” i motsats till det sedvanliga ”din Arthur”. I stort sett handlar ”förklaringen” om det orimliga löftet han förväntades avge och som kränkte honom. Han hänvisar till pengar som uteblivit som han hade räknat med att få, om huset som inte kunnat säljas och om olika lån som nekats honom, om att hon lämnat Misiones utan att meddela vart hon åkt, att hon inte uppgivit en adress men ändå telegraferat efter pengar, att summan hon ber om är orimligt hög och så vidare. Tonen är förargad, bitter och sårad. Nu blir det också en paus på nästan ett år i makarnas korrespondens.⁴⁴

42. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 1/5 1910, SLSA III4.

43. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 19/5 1910, SLSA III4.

44. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 1910 (odaterat), SLSA III4.

Att det blir en paus i korrespondensen beror på att Bertha anländer till Europa. Ur arkivmaterialet framgår inte var eller när makarna träffas. I det brev som Arthur skriver till henne den 20 september 1911 från hotell Windsor i Berlin har det frostiga tonfallet i alla fall slagit om i kärleksfullt tilltal. Han inleder med ”Älskade Bertha!”. Han är på bilsemester tillsammans med sin äldre bror Fredrik, samt kusinerna Viktor och Axel. Resenärerna nås under resan av nyheten att brodern Wilhelm på Liimatta fått ett krampanfall.⁴⁵

Det kommer två brev från Bertha, som når Arthur i Hamburg. På dem svarar han sorgset hemma i Stockholm den 4 november 1911:

Då man ingenting har att skriva, så skrifer man ingenting. Detta såsom svar på ditt ena bref. Och är sinnet fullt med dystra tankar så vill man ej alls skriva. Tankar ha rullat och irrat; sömnlösa nätter ha funnits och fortfara att finnas. Du skall icke bekymra dig om mig!! Haf framgång i allt som du kan. Glöm icke mig. Ett människolif är kort och kan icke göras om. Jag upprepar en gång till glöm icke gossens far, d.v.s. mig. Du besökte aldrig grafven. Nio gånger var jag där och såg på rosorna. De skola äfven framledes frodas.⁴⁶

Brevet ger intryck av ett avsked. Bertha befinner sig den 13 november 1911 i Hamburg, varifrån hon telegraferar. På hennes telegram svarar han att svårigheterna hopar sig och att det inte finns något positivt att berätta. Han nämner också någonting om en hemlighet – ”underliga saker och åter underliga saker. Du VET hvad jag syftar på! Huru är det därmed?”⁴⁷ Vad det rör sig om sägs aldrig rent ut men mellan raderna anar man att rykten och obehagliga misstankar sipprat in i äktenskapet.

Den 21 november skickar Arthur ännu ett kort brev till Bertha. Han har skrivit ett längre men kastat det i elden. ”Så mycket kan jag säga att nu är allt stopp.” Och ett långt stopp blir det – åtta år av tystnad.⁴⁸

45. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 20/9 1911, SLSA III4.

46. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 4/11 1911, SLSA III4.

47. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 13/11 1911, SLSA III4.

48. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 21/11 1911, SLSA III4.

Bertha återvände ensam till Argentina. I en intervju för *Hufvudstadsbladet*, inför sin 80-årsdag 1953, berättar hon: ”Det var dock hans mening att resa ned igen och jag som hade följt med till Europa för i förväg 1911. Han skulle komma efter så snart han var färdig med sitt arbete som han höll på med. Men han kom aldrig.”⁴⁹ I Argentina försörjde hon sig som lärarinna i slöjd och senare som bokbinderska och som massör hos argentinska överklassfamiljer.

UNGKARLSLIV I STOCKHOLMS UNDRE VÄRLD

Enligt Lagerborg var åren 1910–1918 både levnadsglada och verk-samma för Arthur Thesleff. Han snappade upp att den kriminella slangen i den svenska huvudstaden innehöll romska ord och uttryck och fördjupade sig nu i den undre världens språkbruk. På samma sätt som han i tiderna vistades bland romerna umgicks han nu med allehanda ljusskygga existenser i Stockholms undre värld och lekte oförstående för att få slangen förklarad för sig. Resultatet blev en ordbok med titeln *Stockholms förbrytarspråk och lägre slang 1910–1912* som utkom 1912. Thesleff blev känd för sin ovanliga gästfrihet och hans ”ungkarlshem” på Brunnsgränd 5 blev en samlingsplats för konst- och vetenskapsintresserade. Lagerborg:

Hans sista hem [...] var ett mellanting af antikvitetsbod och naturalie-kabinett. [Där fanns] hudar och horn af de mest gåtfulla djur [...] tänder och klor af en puma och andra exotiska fyrfota kräk; och fåglar, små som fjärilar, och fjärilar stora som fåglar; och ormskinn af alla slag, också en skallerorms skallra. Och vidare i brokigt virrvarr en mosaik från Bysans, en helgonbild från medeltiden, orientaliskt bazargods, relikier från pyramiderna, Phallos-sigill, pompejanska kuriosa, illuminerade manuskript, kopparstick, autografer, sällsynta första upplagor och bedårande keramik; mineralier, en meteorsten, ett urval fossila kräftdjur och ett fossil, som var gåtornas gåta och som utgafs för – mammutexkrement.⁵⁰

49. Intervju med Bertha af Forselles f. Järnefelt, *Hufvudstadsbladet* 18/6 1953. Bertha gifte om sig med överstelöjtnanten Gabriel af Forselles efter Arthur Thesleffs död och flyttade tillbaka till Finland.

50. Lagerborg, ”Arthur Thesleff” I, s. 180.

Thesleff själv, kort, rund och ofta klädd i sin stora päls, beskrivs också som en sevärdhet:

Det hände, i parentes sagdt, att resande landsmän tvekade att i följe med Thesleff – utstyrd i ärfvda kläder, som hängde som på en kråkskrämma – gå in på en förnäm restaurant. Men hofmästarens vördsamma bugningar och vänliga blickar och hälsningar från gäster, som kände habituén, gjorde en generad för egen del i stället för å hans vägnar.⁵¹

Bland adelsmän och borgare var Thesleff ett original, bland förbrytare och busar var han en underlig herre, en ”utblottad, något förkommen sälle, som trufdes i likars sällskap, för öfrigt en menlös och vänlig själ”.⁵²

Boken om förbrytarslangens skadade aningen Thesleffs rykte, fast den sålde bra i bokhandeln. Den kan till och med ha haft en inverkan då Thesleff fick avslag när han ansökte om svenskt medborgarskap 1915. De svenska myndigheterna var säkert också extra försiktiga i krigstider. Lagerborg skriver:

Sitt intresse för dessa typer bland samhällets drägg skulle Thesleff till sist få umgälla. När han efter världskrigets utbrott sökte bli svensk medborgare, mest för att minska passtrasslen, vägrades detta honom vårvintern 1915.⁵³

Detta skapade rubriker i pressen. ”Internationellt berömd vetenskapsman och stor donator till svenska staten icke ansedd värdig att blifva svensk medborgare” lydde en svensk tidningsrubrik – enligt Lagerborg hittades urklippet bland Arthur Thesleffs efterlämnade papper. Donationen i fråga var den stora samling av böcker, gravyrer och hundratals fotografier med anknytning till romsk kultur som Thesleff donerat till Kungliga biblioteket 1914, samt den etnografiska föremålssamling han donerat till Nordiska museet samma år. ”Thesleff tog calamiteten

51. Lagerborg, ”Arthur Thesleff” III, s. 91.

52. Ibid., s. 92.

53. Ibid., s. 93.

till det yttre med ro; men han kände sig utstött och påtrampad och tänkte på att flytta från Stockholm” skriver Lagerborg.⁵⁴

Thesleff verkade som president för The Gypsy Lore Society 1911–1913.⁵⁵ Den här uppgiften brann han för med hela sitt hjärta. Thesleff hade uppenbart visioner för romerna ur ett globalt perspektiv; han ville att Gypsy Lore Society skulle bli ett världsomfattande institut för historisk, lingvistisk, etnografisk, folkloristisk och social data om romer i alla världens länder. Av ekonomiska orsaker förverkligades planerna aldrig.

Thesleffs förhållningssätt till romerna är problematiskt för en läsare idag och de rasistiska undertonerna sticker en i ögat, trots att förhållningssättet är typiskt för sin tid. Dels tog han parti för romerna och reagerade på sociala orättvisor, dels betraktade han dem som ”naturbarn” som skulle ”civiliseras”. I *Dagens Nyheter* den 8 november 1917 citeras Thesleff: ”Arbetet med zigenarna måste i främsta rummet bli ett räddningsarbete för dessa människor, hvilka ofta äro som omyndiga och förvildade barn.” Och vidare: ”Men sådana missförhållanden, som zigenarna förorsaka, kunna icke lämnas obeaktade i ett ordnad samhäll; det är statens plikt att träda emellan.”⁵⁶ Thesleff föreslår inrättande av barnhem, arbetsanstalter och särskilda skolor med fokus på hantverk som några tänkbara åtgärder, liksom införandet av mantalsskrivning och borgerliga äktenskap.

I sin artikel ”Arthur Thesleffs efterlämnade zigenarmaterial på Kungl. Biblioteket” skriver Ingvar Svanberg:

För en sentida läsare kan ibland Thesleffs kategoriska beskrivningar av zigenare tyckas stötande och ha rasistiska undertoner. Men det här är en anakronistisk felbedömning. Trots att han härstammade från ett högborgerligt skikt, adelsman av gammal Viborgssläkt, var han ovanligt fördomsfri och umgicks med lågstatusgrupper och peripatetiska grupper av olika slag i norra och östra Europa.⁵⁷

54. Ibid., s. 94.

55. Sällskapet grundades 1888 i Storbritannien och existerar fortfarande. På sällskapets hemsida står det: ”The Gypsy Lore Society is an international association of persons interested in Gypsy and Traveler Studies”. The Gypsy Lore Society, <https://www.gypsyloresociety.org/> (hämtad 20/1 2022).

56. Lagerborg, ”Arthur Thesleff” III, s. 83. Lagerborg återger citatet ur *Dagens Nyheter*.

57. Svanberg, ”Arthur Thesleffs efterlämnade zigenarmaterial på Kungl. Biblioteket”.

Att Thesleff var fördomsfri och ”umgicks med lågstatusgrupper” är kanske inte helt korrekt – han betraktade dessa som forskningsobjekt och umgicks med dem för att studera dem och göra anteckningar om dem. Man kan säga att han wallraffade – han gav sig ut för att vara en av dem han studerade, men hade en dold agenda. Det var aldrig ett umgänge på lika villkor, och det var kanske också orsaken till hans så kallade fördomsfrihet. Lagerborg: ”Amatör-bohème som han var, betraktade Thesleff bohèmen utan onda ögon, med vetenskapsmannens vana att registrera framom värdera, med naturforskarens intresse för varieteter och sällsyntheter.”⁵⁸

SKULDERNA HOPAS

År 1912 avled bror Wilhelm och Liimatta såldes. Arthurs sista bror i livet, Fredrik, dog därpå följande år. Det innebar att det i Viborg inte längre fanns någon plats för Arthur Thesleff att återvända till, och lösöret från Liimatta fanns utspritt på flera olika ställen. Arthur Thesleff var vid det här laget hårt skuldsatt. Hela hans egendom var pantsatt – två kusiner hade tidigare lånat honom pengar och ville nu försäkra sig om att få tillbaka det han var skyldig – varför han inte kunde sälja något av bohaget i Stockholm. En grupp på fem släktingar, inklusive de två skuldindrivande kusinerna, insåg att Arthur Thesleff behövde ekonomisk hjälp. De erbjöd sig att bidra med ett gemensamt understöd om Thesleff i sin tur åtog sig att skriva en släkthistorik. Understödet visade sig dock vara så litet att det inte gick att leva på, och det dröjde länge innan det alls utbetalades. Situationen var förnedrande för Arthur Thesleff som ville vara oberoende av slakten. Under åren 1914–1918 var han inte enbart pank, hans hälsa sattes samtidigt allvarligt på prov.

Den 18 juni 1919 satte sig Arthur ner för att skriva till Bertha på hennes fyrtiosjätte födelsedag. Det hade gått åtta år sedan han senast

Den peripatetiska skolan grundades av Aristoteles 335 f.Kr. Enligt Nationalencyklopedin betyder peripatetisk ”benägen att gå omkring”. ”Peripatetiska skolan”, Nationalencyklopedin, <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/peripatetiska-skolan> (hämtad 21/9 2021). I detta sammanhang torde ordet syfta på resandefolk och andra icke fast bosatta grupper.

58. Lagerborg, ”Arthur Thesleff” III, s. 92.

skrev till henne. Arthur berättar att Wilhelm är död, Fredrik är död, Liimatta är sålt. I Viborg erbjöds han usel logi hos sina kusiner. Tre gånger har han hållit på att dö – en gång var det hjärtat, en annan gång en bilkrock och en tredje gång en hjärnblödning. Men han har arbetat flitigt med förbrytarspråket och svamparna. Framgången med svampforskningen har gjort honom glad och han har ett korrektur i tryck.⁵⁹ Men han behöver en stabil inkomst. Han undrar om det kunde finnas något arbete för honom i Buenos Aires.

Det här brevet blev upptakten till en sista brevväxling mellan makarna på varsin sida om Atlanten. I november skriver Arthur att staden Viborg blivit vidrig, liksom släkten. Han känner sig förödmjukad och ringaktad. Han skulle önska sig ett stillsamt, stabilt arbete, till exempel på ett arkiv. Han har både ekonomiska skulder och en tärande tacksamhetsskuld till släkten. Man lägger också märke till en allt mer idealiserad självbild. Han låter retlig och föraktfull. I februari 1920 skriver han från Viborg:

[...] åter här i detta helvetiska hål, bättre kan jag ej kalla det. Staden är nog bra, men släkten fruktansvärd. Hvad som är värst för mig är att jag måste bo hos Alice och tillsammans med henne. Det är något alldeles förskräckligt, värre än du kan ana. Kunde du blott ana huru jag längtar bort härifrån, bort från släkten, bort från dessa eländiga socialistiska förhållanden till andra förhållanden, till andra människor. Denna miljö här och hela den andliga atmosfären hos släkten är för mig motbjudande, den är vämjelig, jag passar ej i den. Mina själsaristokratiska åsikter ha allt mer blifvit fasta. Jag anser mig själf stå så oändligt mycket högre med min ideella syn på tingen än dessa källborgerliga, egoistiska penningdyrkare utan ett spår af intressen sådana som kunde sammanfalla med mina.⁶⁰

Arthur anser dessutom att all sinnesrörelse som släkten gett honom anledning till, också orsakat hans slaganfall. Hans arbetslust är det däremot inget fel på – han berättar att han suttit 26 timmar i ett sträck och skrivit. Lagerborg skriver:

59. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 18/6 1919, SLSA III.4. Thesleffs verk *Studier öfver basidsvampfloran i sydöstra Finland med hänsyn till dess sammansättning, fysiognomi, fenologi och ekologi* gick i tryck 1920.

60. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 22/2 1920, SLSA III.4.

Allt gällde Thesleffs samlarevurm, allt – utom pengar. [...] Han drefs att forska såsom sländan tvingas mot ljuset: han var helt enkelt besatt [...] Utan tanke på hälsan och morgondagen, afbröt han icke för natten och tröttheten – han virade våta omslag om hufvudet och värmde öfver gasen det kallnade kaffet. Längre fram i lifvet följde han ständigt samma regim, om än med kaffet i termosflaska och gärna med vin eller spritdrycker som tillskottsbränsle till maskineriet.⁶¹

SISTA UPPTAKTEN

Den 5 mars 1920 är det Arthur Thesleffs fyrtionionde födelsedag och han skriver igen till Bertha från Viborg. Han har haft besök hela dagen men nu har alla gäster gått och han känner sig vemodig:

Jag är vemodigt stämd och har en märkvärdig oro inom mig. Jag tycker allting är så hämskt. Jag ser knappt någon ljusning mera i det hela, allt är mörkt. Jag längtar bort härifrån, bort från hela denna miljö, som alls icke passar för mig, som är vedervärdig. Men här tycks jag nu vara fastkittad och klafbunden, utan möjlighet att komma ifrån detta allt. Utan pengar kan man nog ej göra någonting. [...] Nita har ju som pant allt hvad jag äger och har och han ger gunäs inte ett penni åt mig. Fortfarande är det oklart med det underhåll som släkten för 9 månader sedan lofvade mig. Därpå blir troligen aldrig någonting. Jag tror numera att dessa värda släktingar hoppas att genom att pina mig på detta sätt, att jag snart dör. [...] Jag önskar dig på min födelsedag allt godt. Mig skall du ej glömma, det är ju onödigt att nämna, det vet jag i hvarje fall, att du icke kan glömma mig. Nu slutar jag och går till sängs för att igen genomleva en sömnlös natt. Godnatt. Arthur.⁶²

Trots att Arthur i sitt födelsedagsbrev verkade vara övertygad om att Bertha inte glömt honom drabbades han av osäkerhet i ett senare brev. Hon hade visserligen låtit kärleksfull och varm men tänk om hon ändå inte var där när han kom? Biljetten till Argentina var dyr och vägen lång – det kändes uppenbart som ett riskfyllt projekt att åka.⁶³

61. Lagerborg, ”Arthur Thesleff” I, s. 185.

62. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 5/3 1920, SLSA 1114.

63. Oron uttrycks i ett brev från Arthur Thesleff till Bertha Thesleff daterat 13/4 1920, SLSA 1114.

Det som är lite anmärkningsvärt är att alla dessa planer på att åka iväg – liksom den återupptagna korrespondensen med hustrun – hölls hemliga för alla utom Lila och Otto Lagus, viborgska släktingar till hustrun. Thesleff ville absolut inte att någon skulle få veta att makarna var i kontakt med varandra. Han bad Bertha att inte skriva till Viborg, då någon kunde känna igen handstilen. Den 14 juni är han åter på väg till Stockholm tack vare ekonomisk hjälp av Lila och Otto Lagus, som verkar vara hans enda vänner i Finland. I Stockholm undersökte en viss doktor L. Reuter hans hälsa och hans hjärta konstaterades vara svagt: ”Hjärtfel hos alla mina bröder förde dem i grafven, likaså min far” skriver han till hustrun.⁶⁴

I Stockholm startas en insamling för att Thesleff ska kunna åka till Argentina. Thesleff själv tänker på alla saker i Viborg som kunde säljas – några pälsar, Liimattas mahognymöbel, skänken, salsspeglarna, kortborden. Men växelkursen är usel och det är svårt att sälja, i synnerhet om man själv befinner sig barskrpad i Stockholm. Sakerna i Viborg bekymrar honom i hög grad, ”de massor av saker som finns kringspridda på fyra olika ställen”.⁶⁵

I slutet av oktober skriver han att han hungrar och fryser och går klädd i trasor. Han skriver också att ifall någonting hemskt skulle inträffa, om han till exempel skulle få ett slaganfall, så är detta att betrakta som ett mord – ett mord som hans släktingar är skyldiga till och i synnerhet de två skuldindrivande kusinerna. Överlag tänker han mycket på döden, och på vad som ska ske om han dör i Buenos Aires. I så fall vill han att hans aska ska föras till Ristimäki gravgård i Viborg.

Den 18 november har Arthur Thesleff en plats reserverad på ångbåten Annie Johnson. Ångbåten ska avgå från Stockholm strax före jul. Den 4 december 1920 skriver han ett sista brev till Bertha. ”Spara detta bref för eftervärlden” står det skrivet överst på sidan:

Det är så underbart, så enastående underbart allting. Allt hvad heder och ära, löften och försäkringar, juridiskt bindande dokument och lögner och halvesanningar betyda ingenting. Allt skall grusas enligt bolschevistisk metod. Så handla två kusiner. Kan man förstå detta. Icke jag. [...] Jag passar ej för denna tillvaro. Jag hör ej hit. Längtar

64. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 11/9 1920, SLSA III4.

65. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 30/9 1920, SLSA III4.

bort hinsides. Jag förstår ej människorna. De förstå icke mig. – Ingen. Med den erfarenhet jag har kan jag gilla Nietzsches ord, att jordskorpan lider af en sjukdom: Människan. Det är så säkert sannt. Hvad är människan, den vandrande, på jordskorpan krälände, den handlande, den utan ideal, den Mammondyrkande egoistiska materialisten. Ingenting annat. Jag längtar bort till den andra sidan. Den stunden kanske kommer, då jag fattat mitt beslut, det definitiva. Alla förberedelser äro klara. Tre sätt samtidigt. Och vid det ögonblicket anklagar jag miljonärkusinerna för mord. Inför den store. Inför Gud. [...]

En enda längtan har jag numera. Den att återse dig. Att ännu en gång få omfamna dig, ty du förstod mig tidsals och du uppskattade mig tidsals. Jag är densamma som fordom, med fel och brister. De kunna ej utrotas, de ligga i blodet. Men min syn på lifvet, på människor, på allt har undergått en total förändring. Jag har varit så nära döden, jag har haft förkänning af den. – Några sekunder. – Ljufligt. – [...]

Min längtans mål är att komma ifrån hela denna ruttna gamla världen, Europa. Bort från allt. Där min själ ännu kunde finna lugn och frid. Där jag ännu i detta lif kunde få känna en hjälpande hand, få höra ett tröstens ord, veta att jag har en närstående vid min sida, som ej sviker mig, utan hjälper i nödens stund. Dit – till dig längtar jag.

Frisk är jag (utom det vänstra knäet, som ibland klickar). Tankearbete kan jag ännu årtionden enligt läkarens utsago. Mitt hjärta är absolut friskt. Och det är ju huvudsaken. Blott jag kunde slita mig lös från de gripklor som hålla mig fast. De förstöra allt. [...]

Jag tror fullt och fast på att jag kommer till Buenos Aires. Till Dig. [...] Jag längtar till sol och värme, till kärleksfullt bemötande, till mat såsom Buenos Aires krabbor och eldigt vin från Mendoza. Då, under en palm kan jag tänka tankar. Och skrifva. Och däraf pengar. [...] Jag vill slutföra det som ännu återstår. Det finns mycket som ej bör gå i grafven med mig. Oersättliga saker i zigenarforskning, som aldrig kunna göras om, då alla mina sagesmän för länge sedan ligga i svarta jorden, och de framväxande generationerna ingenting veta af fäders och förfäders vidskepelse. Just i den frågan har jag vidlyftiga anteckningar. [...]

Jag vill ej skriva mera. Det är så ledsamt alltsammans. Det är hjärteskärande. Någon sömn finnes alls icke mera för mig, inte ens med morfin. De äro så fruktansvärdt hämska de två kusinerna, blodsugare och slutligen mördare. Just det äro de. Och härmed slutar jag. Kunde jag hälst be till någon gud om hjälp. Men var fins den guden. Han hjälper kusinerna men aldrig mig.

Biljett är reserverad på Annie Johnsson. Få nu se huru allt skall sluta. Mycket hopp har jag ej och krafterna svika. Själskrafterna. Farväl nu för denna gång. Om du blott visste huru svårt allting är för mig.⁶⁶

Brevet undertecknades inte. Trots att Arthur Thesleff skriver att han fullt och fast tror på att han ska åka till Buenos Aires ger brevet ett intryck av febriga drömmar, yrande, förtvivlan, ensamhet och döds-längtan. Det verkar som om han anade att resan inte blir av.

I januari samma år som detta brev skrevs, hade Thesleff uttalat sig om sitt äktenskap ”med en slarvig konstnärssjäl” i följande ordalag:

Hennes hattar, kappor, noter m.m. ströddes omkring var som hälst. Det kunde plåga mig och ständigt förarga mig. Ty jag är den utpräglade pedanten. Jag arbetade intensivt, men blev ständigt störd av sången och målningen, av uppsluppet skratt från angränsande rum. Det äktenskapet gick åtskiljs. Vi passade absolut ej för varandra, – hon med konstnärstemperament, – jag med mitt pedantiska arbete.⁶⁷

Trots att Thesleff konstaterat att de absolut inte passade för varandra planerade han alltså att återvända till hustrun i Argentina. Paret skilde sig aldrig officiellt. Både den förskönade bilden av en kärleksfull hustru och ett paradisiskt Argentina – som han tidigare avskydde – skvallrar om att både verklighetsflykt och önsketänkande präglade hans sista tid.

Den 17 december skriver doktor L. Reuter till Bertha Thesleff om det som skedde efter detta sista brev. Arthur Thesleff drabbades av hjärtslag med den påföljden att ena armen förlamades. Han hade fått morfin kvällen innan av doktor Reuter men morfinet hade slutat

66. Arthur Thesleff till Bertha Thesleff, 4/12 1920, SLSA III4.

67. Thesleffs kommentar till karaktäristolkningen som Sten Frödin gjorde i januari 1920. Kommentaren är daterad 22/1 1920, SLSA III4.

verka 22-tiden på kvällen. I närvaro av tjänsteflickan Margit – som inte förstod vad som skedde – tömde Thesleff en flaska cyankalium och avled. Enligt doktor Reuter hade han ”varit en skugga av sitt gamla jag” allt sedan hjärnblödningen 1918. ”Nog var det den bästa lösningen för den stackars vingskjutna Arthur” avslutar han.⁶⁸

Enligt Lagerborg närvarade ett tjugotal personer vid Thesleffs begravning – doktor Reuter höll ett tal. Bertha Thesleff hade skickat ett telegram. Urnan avhämtades av ”två finländska vänner på årets sista dag och bäddades ned i hans lille sons graf utan jordfästningsceremonier”.⁶⁹ Det ligger nära till hands att tänka att det var paret Lagus som avhämtade urnan. Thesleffs önskan om att begravas i Ristimäki hör sammades med andra ord inte.

Arthur Thesleffs liv präglades av många motgångar: det enda barnets död, det tärande och otacksamma ledarskapet i den hopplösa kolonin, besvikelsen på och föraktet för argentinarna och landsmännen, det problemfyllda äktenskapet, den sviktande hälsan, det tilltagande psykiska illamåendet och den växande bitterheten, det nekade svenska medborgarskapet, arbetslösheten, känslan av förödmjukelse inför släkten, missbruket, den katastrofala ekonomin och de växande skulderna. Det är nästan så man undrar vad som höll honom vid liv.

Jag tror det var passionen – passionen för språk, lingvistik och berättelser. Passionen för naturen och dess fascinerande artrikedom, sällsynta exemplar och kuriosa. Passionen för antropologi, musik, litteratur och kultur. Passionen för att upptäcka, för att forska, tyda, och tolka, se samband och kartlägga. Allt detta, som låg i Arthur Thesleffs natur, tills motgångarna blev för många och livsvillkoren för svåra.

Den argentinske antropologen, journalisten och kolumnisten Enrique Tessieri, som besökt Colonia Finlandesa 1977 respektive 1998, har i en artikel med rubriken ”A letter to Arthur Thesleff: Colonia Finlandesa’s founder” från 2007 föreställt sig hur landskapet måste ha tett sig för den nyanlände finländaren. I sitt ”brev” lyfter han bland annat fram att den urskog som 1905 mötte Thesleff nu hundra år senare avverkats till 60 procent. Extremt fattiga förhållanden präglar det som finns kvar av kolonin, och det enda ”finska” som kvarstår är namnet.

68. L. Reuter till Bertha Thesleff, 17/12 1920, SLSA III4.

69. Lagerborg, ”Arthur Thesleff” III, s. 110.

”Om du hade möjlighet att blicka hundra år fram i tiden, skulle du vara besviken över den övergivenhet och ödslighet som breder ut sig framför dina ögon”, skriver Tessieri. Han avslutar med orden: ”Med kännedom om din brist på rädsla inför det okända, mötte du döden som ännu en fantastisk resa – eller var det en plats där din oroliga själ äntligen fann ro?”⁷⁰

Kanske döden faktiskt var Arthur Thesleffs sista upptäcktsresa.

70. Tessieri, "A letter to Colonia Finlandesa's founder". "If you had the opportunity to peek 100 years in the future, you'd be disappointed by the abandonment and desolation your eyes would reveal"; "Knowing your lack of fear of the unknown, did you face death as another great journey – or was it a place where your restless soul finally found peace?". Översättning till svenska: N.L.

”När nån äntligen talar om djuren”

*Djuretik i finlandssvensk dramatik och att lyssna till hästar,
eller en fråga om uppmärksamhet*

I BÖRJAN AV MITT ARBETE SOM dramaturg arrangerade jag en läsning av Hagar Olssons pjäs *S. O. S.* på Svenska Teatern. Det var 2008, 80 år efter att pjäsen publicerats, och det var Kristin Olsoni som regisserade den. Vi var i färd med att göra förkortningar i texten tillsammans med skådespelarna och hade kommit till mellanspelet i det expressionistiska, pacifistiska och feministiska dramat. Vi hade nyss strukit ynglingen som förekommer på en sida och höll på att gå vidare då Olsoni utropade: ”Nej! Inte när nån äntligen talar om djuren!”

Det djuretiska engagemang som hon uttryckte i sin syn på pjäsen har stannat kvar hos mig alla dessa år. Jag hade sett Olsonis häst-influerade föreställning *Fuga* på Klockriketeatern 2005, och också från den har en mening stannat i mitt minne: ”Han mediterar tillsammans med sin häst.”¹ Fast det handlar inte så mycket om mitt förhållande till teater som till hästar. Men innan jag kommer till hästarna som jag lever tillsammans med ska jag återgå till ynglingens närapå strukna tal om djur, och ytterligare reflektera över djuretiska perspektiv i Pipsa Lonkas pjäser *Den andra naturen* och *fyra dagar av närhet* som jag översatt för Teater Viirus 2018 respektive 2021. Och så ska jag också tala om min egen monolog *Dis. Drottning Christina talar vid en häst* från 2021. Jag gör det i relation till Elisa Aaltolas djuretik och till den uppmärksamhet som hon och mina hästar visar på.

1. Kristin Olsoni, *Fuga*, Helsingfors: Klockriketeatern 2005. Opublicerad källa.

RÄDDA VÅRA SJÄLAR

Varför tänker ingen på de arma djuren? Har människan någonsin sett in i hästens milda öga? [...] Jag såg en man som bundit fast sin häst vid tungan och slagit djuret med störar, tills det blödande segnat till marken – med tungan avsliten ur en mun som aldrig öppnats till ett skrik. Vem var människan och vem var djuret? Varför har inte Gud givit kreaturen röst att skrika sin smärta i våra öron? Varför har det oförskyllda lidandet alltid varit stumt?²

Mitt i ett tumult av villrådighet, desperation och politiska slitningar hörs den här rösten i Hagar Olssons pjäs *S.O.S.*, som jag haft anledning att återvända till för att jag skriver en doktorsavhandling om hennes dramatik. Orsaken till att vi tänkte stryka ynglingen inför läsningen då för snart femton år sedan var väl att han vid en första anblick ter sig lösryckt, eller snarare lösryckbar. Det här är enda gången som djur påtalas i pjäsen. Men det är inte enda gången det görs i Olssons författarskap. Ännu i två av sina sista noveller, "Natalie 16 år" (1966) och "Ridturen" (1968), så återkommer hon till den djuret som finns i *S.O.S.*

"Natalie 16 år" är påfallande lik episoden i pjäsen; en ung, blek man (ynglingen i *S.O.S.* beskrivs som skygg, skrämmd och plågad) talar med huvudkaraktären om sälar. "Jag älskar sälen. Underbart vackra ögon, mycket musikalisk. Ett *mystiskt* djur. Men det vet en grobian som mänskan ingenting om."³ Han fortsätter beskriva en nyfödd sälunge bland is och snö som en bild av existensen för att sedan spy galla över grymheten i säljakten, till Natalies förskräckelse.

Den här ynglingen går längre i sin kritik av människans brutalitet mot djur än den unga mannen i *S.O.S.* och hans misantropi lyser igenom då han beskriver hur människan inte undgår sin egen skoningslöshet: "Men det kommer en stund, sa han. Naturen slår tillbaka. Mänskan faller själv offer för det gift hon sprider ut över hela jorden.

2. Hagar Olsson, *S.O.S.*, i Hagar Olsson, *Tidig dramatik*, Helsingfors: Schildts 1962, s. 130.

3. Hagar Olsson, *Drömmar*, Helsingfors: Schildts 1966, s. 64. Kursivering i originalet.

Och hon får samma hemska, kvalfulla död som hon berett djuren, var säker på det.”⁴

Novellen ”Ridturen” igen är en Don Quijote-variation. Den fiktiva karaktären Don Q och berättarjaget sammansmälter i en blandning av illusion och identifikation, och den ridtur som titeln anspelar på blir en parallell till en inre rannsakan. Det största kval som den vacklande huvudpersonen lider är skammen, sorgen och skulden över att ha lämnat sin häst utan mat, så att det tidigare ystra djuret blivit ett magert och eländigt kreatur.

I ”Ridturen” vänds det onda samvetet för vad människan gjort djuret mot nåd av ännu en yngling, som tydligt tagit hand om hästen och Don Q under tiden som denna yrat bland sina dystra inbillningar: ”Hästen har mat nog och övernog. Ni två ska alltid följas åt’, försäkrar han. Ynglingen lyfte upp mej [Don Q] på min sprakfåle. Jag kände att jag satt stadigt. Vi red i det härliga morgonljuset mot den uppgående sol.”⁵

Den djuretiska medvetenheten i *S.O.S.* kan alltså inte ses som ett lösryckt element, så som vi nästan gjorde. Olssons revolutionära humanism omfattar krav på okränkbarhet för både människor, djur och natur, vilket litteraturforskaren Judith Meurer-Bongardt, som skrivit om utopi i Olssons litterära produktion, också konstaterar: ”det finns ett klart mål: en värld där varken människan eller naturen blir exploaterade.”⁶

Utopin och humanismen hos Olsson har även en transcendent dimension som hon tydligast ger uttryck för i essän ”Jag lever” från 1948. Också här anknyter hon till ett naturetiskt perspektiv:

Inte ens den minsta blommas hemlighet kan vi med intellektets hjälp komma underfund med; vi lägger bara detalj till detalj, förlopp till förlopp, men blomman själv, den levande helheten, undgår oss likafullt. Det fordras en helt annan art av kunskapstillägnelse för att

4. Ibid., s. 65.

5. Hagar Olsson, *Ridturen och andra berättelser*, Helsingfors: Schildts 1968, s. 112.

6. Judith Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet oder eine Reise zum Mittelpunkt des Menschen. Utopisches Denken in den Schriften Hagar Olssons*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2011, s. 507.

vi alls skall kunna närma oss den: en intuitiv upplevelse eller kon-templativ begrundan.⁷

Den här förnimmelsen beskriver Olsson som en genomträngande upplevelse av frid, fyllnad och frihet där jaget når bortom det personliga och uppfattar närvaron av ett ”andra jag”.⁸ Hos Olsson står den här enhetsupplevelsen, som hon också beskriver som en plötslig och definitiv vakenhet, för människans eviga jag som bor i oss alla.⁹

Olsson tolkar alltså det kristna budskapet ”i anden är vi alla lika” som en universell jämlikhet. Det metafysiska perspektivet i ”Jag lever” har en etisk dimension som representerar den universella kärleken och den opersonliga, allmängiltiga friheten. För att *få syn* på detta ”andra jag” krävs det *andra ögon*, en blick som förmår se ”en över det personliga gående stor linje”.¹⁰ Här finns likheter med filosofen Iris Murdoch's bruk av de engelska orden *vision* och *attention* som hon använder för att beskriva ett metaforiskt seende bortom den västerländska rationalismen.¹¹

Murdoch talar även om *unselfing*, att ge avkall på sitt ”jag” genom att utöva uppmärksamhet.¹² Likt Olsson anknyter hon till buddistisk tradition, och som filosofen Elisa Aaltola också påpekar, blir iakttagelsen genom denna art av moraliskt och metaforiskt seende klarare och upplevelsen av kontakten till djur och natur antar sublimes eller transcendent drag.¹³

Aaltola anknyter liksom Murdoch *attention* till moral: ”uppmärksamhet och kärlek leder till skyldigheter”,¹⁴ konstaterar hon och

7. Hagar Olsson, ”Jag lever”, i Hagar Olsson, *Jag lever. En studie i det mänskliga*, Helsingfors: Schildts 1948, s. 47–48.

8. *Ibid.*, s. 29.

9. *Ibid.*, s. 31.

10. *Ibid.*, s. 113.

11. Se exempelvis Iris Murdoch, *The Sovereignty of Good*, London & New York: Routledge 1985, s. 34–37.

12. Se exempelvis Iris Murdoch, *Metaphysics as a Guide to Morals*, London: Penguin Books 1993, s. 245.

13. Elisa Aaltola, *Häpeä ja rakkaus. Ihmiseläinluonto*, Helsinki: Into 2019, s. 166–184.

14. Elisa Aaltola, ”Philosophical narratives of suffering. Nietzsche, Levinas, Weil and their cultural roots”, *Suomen Antropologi, Journal of the Finnish Anthropological Society* 43, 2018:3, s. 36, <https://doi.org/10.30676/jfas.v43i3.82732>. “[A]ttention and love lead to responsibilities.” Översättning till svenska: SA.

använder dem därför i natur- och djuretikens tjänst. Hon refererar till filosofen Simone Weils uppfattning om att vi genom att träna vår uppmärksamhet möjliggör moraliska handlingar.¹⁵ För Weil är det en moralisk plikt att dra sig tillbaka, att ”tömma sig själv på sig själv”.¹⁶

Weil beskriver den transcendenta upplevelsen som att ryckas ut i evigheten där tomheten i jaget blir till den största fullheten, associerad med glädje, ljus och kärlek. Enligt Weil är det heliga i människan det icke-personliga, och det goda existerar i denna transcendent dimension, vilket innebär att det också bör vara det enda föremålet för ens begär.¹⁷

Huvudpersonen i *S.O.S.*, den unga Maria som valt att följa en efterlyst anarkist för att skapa en pacifistisk rörelse tillsammans med honom, ger uttryck för ett liknande begär efter det goda och en besläktad kärleks- och ljusupplevelse:

Varför är inte kärlekens makt större? Skall den inte övervinna allt motstånd, upplysa våra hjärtan och skingra missförstånden? Jag har känt en fläkt av kärleken, och ett nytt liv har börjat för mig. Jag vet att dess väsen är ljus, och dess strålkrets oändlig. Jag har vaknat ur min likgiltighet, all smärta kommer till mig.¹⁸

Weil talar om att uthärda smärta i ett tillstånd av klarhet som en metod för att tömma jaget. Jag läser det vakna tillstånd Maria beskriver som öppet även för lidandet: ett tillstånd där inget förträngs eller projiceras, utan bara iakttas i klarhet. I ”Jag lever” beskriver Olsson också det här ögonblicket som en upplevelse av att verkligen leva.

Olsson poängterar ändå inte i samma grad som Weil smärtan och lidandet, även om Kristussymboliken är central hos båda. Före Marias replik i citatet ovan har anarkisten hon lämnar allt för, en äldre man som kallas dr Patrick, i ett ögonblick av allmän distraktion smugit sin väg med pengarna som de stulit av Marias pappa. Fadern hånar henne för att hon fallit till föga för en sådan usel man, men det verkar inte

15. Simone Weil, *Tyngden och nåden*, översättning till svenska: Margit Abenius, Lund: Alba 1978, s. 166.

16. *Ibid.*, s. 83–88.

17. *Ibid.*, s. 55–88.

18. Olsson, *S.O.S.*, s. 143.

bekomma henne. I pjäsens början har Maria uttryckt sin vilja att offra sig för "en man, ett barn, eller en stor idé" och utplåna sig själv för att utvecklas.¹⁹ Att Patrick visar sig vara oförtjänt av den Messiasroll som hon tillskrivit honom i sina tidigare romantiska förhoppningar om att bli räddad och upplyst av honom har synbarligen ingen relevans för henne längre.

I den sista scenen, som utspelas ett år senare, återvänder Maria hem sedan hon insett att fadern angivit henne. Hon har arbetat i den underjordiska rörelsen utan kontakt med Patrick och framställs som tård och utmattad, men säger sig bara ha gått igenom "den första döden". Fortfarande talar hon om *honom* som en frälsare och innan hon gör sorti ledsagad av poliser säger hon: "En dag kommer *han* och befriar mig, det vet jag så visst."²⁰

I den avslutande scenen är Patrick alltså frånvarande och nämns inte vid namn, så Marias syftningar till en mansgestalt får en symbolisk karaktär som har en förbindelse med Kristusbilderna i Olssons författarskap. I "Jag lever" ser Olsson Kristus som en manifestation av den universella dimensionen i varje människa och det är ofta så som Kristusgestalterna behöver läsas i hennes skönlitterära produktion.²¹

Marias nämnda vilja att offra sig och utplåna sitt jag uttrycks i en inledande scen mellan henne och hennes väninna där de för en feministisk diskussion. De talar om hur det faktum att de är kvinnor begränsar deras möjligheter eftersom de gamla konventionerna fortfarande binder dem. Eller som väninnan uttrycker det: "Vår intuition ser redan *alltför mycket*. Genomskådar mer än systemet tillåter. Vi vet att vi är någonting helt annat än det vi skall låtsas vara."²²

Dialogen om kvinnans ställning visar att väninnorna är influerade av den samtida debatten om den nya kvinnan och ger en emancipatorisk läsanvisning för hela pjäsen. Litteraturforskaren Päivi Karttunen konstaterar att Maria i slutet bara har förflyttat sig från faderns tyranni till en annan mans organiserade tyranni, det vill säga från ett borgerligt familjehelvetet till den motståndsrörelse som Patrick leder och Maria arbetar i. Karttunen menar att detta kastar ett kritiskt, ironiskt ljus

19. Ibid., s. 91.

20. Ibid., s. 155. Kursivering i originalet.

21. Olsson, *Jag lever*, s. 55.

22. Olsson, *S.O.S.*, s. 93. Kursivering i originalet.

över den inledande dialogen: ”I praktiken upplever inte heller Maria att hon funnit sin personliga uppgift genom att omintetgöra sig själv och bara vara en kugge i organisationens maskineri.”²³

Det här är en väsentlig feministisk läsning, men den förbiser den transcendent dimensionen av emancipationsprocessen i *S.O.S.* Det har förekommit sexuell laddning med drag av utnyttjande i relationen mellan Patrick och Maria, så frågan om förtryck är på inga sätt ovidkommande, men min poäng är att Marias sökande även omfattas av en strävan efter den metafysiska friheten.

Det ”jagskap” som Maria söker är inte enbart en fri kvinnlig identitet, utan även ”det andra jaget” som Olsson ger uttryck för i ”Jag lever”. Som jag ser det så är detta anledningen till att Patricks svek inte bekommer henne; hon har redan insett att han är en falsk profet, även om hon fortfarande omfattar målet för deras arbete: de politiska idealen *samt* den metafysiska moralen.

Redan långt tidigare, faktiskt då ynglingen talar om djur, så har Patricks egenskap av falsk profet avslöjats i dramat. Efter ynglingens replik springer Patrick upp med en röd fana i handen och utnämner sig själv inte bara till djurens, utan också till Messias språkrör:

Jag är den namnlösa smärtans sändebud, jag är det oförskyllda lidandets röst! Jag skall tala med tordönets stämma, jag skall överrösta dånet av storm, ofärd och krig, jag skall höras i den svagaste susning och i det spådate skrik. [...] Jag skall flyga med örnens vingar, dag och natt skall jag kretsa över Judas Iskariots huvud!²⁴

Ur ett ekofeministiskt perspektiv anser jag att Patricks messiaskomplex inte kan förstås som en vilja att minska den manliga dominansen över djur, natur och kvinnor, utan att det snarare uttrycker ett narcissistiskt och grandioöst maktbegär. Det här sker i mittpunkten av pjäsen, det ställe i den klassiska femaktsstrukturen (vilken *S.O.S.* följer förutom att det drömspelslika mellanspelet estetiskt bryter formen) som

23. Päivi Karttunen, ”Ehkä seuraava naissukupolvi”, Maria-Liisa Nevala (toim.), *Sain roolin johon en mahdu. Suomalaisen naiskirjallisuuden linjoja*, Helsinki: Otava 1989, s. 363. ”Mariakaan ei käytännössä koe löytävänsä persoonallista tehtävänsä itsensä häivyttämällä, olemalla vain yksi organisaation ratas.” Översättning till svenska: SA.

24. Olsson, *S.O.S.*, s. 131.

traditionellt varit punkten för den djupaste konflikten. Dramaturgiskt är det typiskt för detta ställe att huvudpersonens vilja avslöjas som vilseledande eller falsk, medan det autentiska behovet kan börja skönjas. Denna dramaturgianalys understöder tolkningen att Maria redan här börjar inse att Patrick är en falsk profet och att hennes sökande kan anta en annan riktning.

Även det faktum att det upprepade gånger är unga män, ynglingar, som representerar djuretiska perspektiv i Olssons författarskap ger mittpunkten i pjäsen en särskild tyngd och motiverar läsningen av stället som den centrala vändpunkten. Detta är även av intresse ur ett ekofeministiskt perspektiv. Syftningen till maskulin oskuldskraft bryter mot den västerländska dualismen; det finns ett androgynt drag i dessa ynglingar som står emot inte bara den patriarkala jungfrumyten, utan även den dominanta maskuliniteten, som om de här ynglingarna (ännu) inte stigit in i könsmaktsordningen och därför förmår se det patriarkala överväldet mot djur och natur.

I ekofeminismen finns alltså samma slags strävan efter att dekonstruera den västerländska dualismen som i Olssons författarskap. Elisa Aaltola hänvisar till forskning som visar att kvinnor är något mer benägna att ta del av naturskydd och att de använder färre animaliska produkter än män. Hon förklarar skillnaden utgående från den ekofeministiska kritiken:

De ekofeministiska tänkarna har länge hävdats att det existerar ett dualistiskt tankesätt i de västerländska kulturerna som strukturerar verkligheten genom motsatser. Där ”manlighet” ofta sammankopplas med kulturen, mänskligheten, förnuftet, sinnet, teknologin och vetenskapen, har det varit lättare att sammankoppla ”kvinnlighet”, som man sett i motsättning till dessa, med natur, djur, känslor, kroppslighet, intuition och omhändertagande. Motsatserna står i en hierarkisk relation till varandra, så att manlighet, kultur och mänsklighet anses mera värdefullt än kvinnlighet, natur och djur.²⁵

25. Aaltola, *Häpeä ja rakkaus*, s. 95. ”Ekofeministiset ajattelijat ovat pitkään väittäneet, että länsimaisissa kulttuureissa elää dualistinen ajattelutapa, joka jäsentää todellisuutta vastakohtien kautta. Siinä, missä ’mieheys’ liitetään usein kulttuuriin, ihmisyyteen, järkeen, mieleen, teknologiaan ja tieteseen, liitetään näiden vastakohtana ’naiseus’ helpommin luontoon, eläimiin, tunteisiin, kehoon, intuition ja hoivaan. Vastakohtien välillä on hierarkkinen suhde, jolloin mieheyttä, kulttuuria ja ihmisyyttä

Själv skulle jag gå längre än så och i anknytning till psykoanalysen säga att det handlar om skräcken för – och därmed hatet mot det feminina. Eftersom modern är den som kan ge och ta bort liv, ge och ta bort njutning, så försöker *man* kontrollera och förstöra naturen i ett missriktat utfall mot det förskräckliga kvinnliga.

Aaltola konstaterar att den hierarkiska dualismen inte bara har lett till arters utdöende, djurs lidande i industrin och den globala uppvärmningen, utan också till inre tillstånd av otillfredsställdhet som hon ställer mot det ekologiska jagets potential:

Precis som jag förverkligar min natur och strävar efter att blomstra, så förverkligar andra varelser sin egen natur, och verklighetens ofantliga mångfald andas glädje i ens sinne. Så varför bara tänka på sin egen nytta? Kunde jag inte i stället identifiera mig med allt levande, kanske hela naturen, alltet? Det ekologiska jaget vidgas tills det rör också skogarna, bergen, myrarna, rävarna, vargarna, bina och gäddorna.²⁶

Där både Simone Weils och Hagar Olssons mystiska jagbild och dess koppling till moraliska handlingar kan te sig svärgripbar, gör Aaltola alltså den konkret genom att ställa den i djurens och naturens tjänst. Kärlek, respekt och erkännande av egenvärde går hand i hand, konstaterar hon. Även om Aaltola poängterar att denna uppmärksamhet kräver övning, kanske under ett helt liv, så säger hon också att det räcker att stanna upp inför ett träd i skogen eller en fågels flykt på himlen och känna stillsam glädje och förundran inför deras existens.²⁷

pidetään arvokkaampana kuin naiseutta, luontoa ja eläimyyttä.” Översättning till svenska: SA.

26. Ibid., s. 68. ”Aivan kuten minä toteutan luontoani ja pyrin kukoistamaan, toteuttavat muut olennot omaa luontoaan, ja todellisuuden käsittämätön moninaisuus henkäisee mieleen iloa. Miksi siis ajatella vain omaa etua? Eikö voisi sen sijaan samastua kaikkeen elävään, kenties koko luontoon, kaikkeuteen? Ekologinen minä laajeneekin koskemaan myös metsiä, vuoria, soita, kettuja, mehiläisiä ja haukia.” Översättning till svenska: SA.

27. Ibid., s. 128–131.

Tio år efter läsningen av *S.O.S.* så talades det igen om djur på den finlandssvenska teaterscenen. Det här var i Teater Viirus och Wauhaus uruppförande av Pipsa Lonkas *Den andra naturen* i Anni Kleins regi och min översättning, en post-antropocentrisk, ekofeministisk och moralfilosofisk pjäs om djurrätt. Det var också 90 år efter att *S.O.S.* gavs ut och köttindustrin, arternas utdöende och klimathoten hade antagit ungefär lika ohyggliga mått som ynglingen i ”Natalie 16 år” förutspått.

Den andra naturen anknyter till filosofen Cora Diamonds essä ”Eating meat and eating people” från 1978 där hon dissekerar människans (o)vana att utnyttja djur genom att blotta det irrationella och dubbelmoraliska i detta handlande. Diamond går igenom de vanligaste argumenten vi använder för att rättfärdiga denna grymma behandling av levande varelser och fäller dem i samma andetag. Hon talar om hur vi inte äter sällskapsdjur, men nog andra djur – hur vi gör tester på djur som vi anser har lägre intelligens än vi själva, men inte på människor med låg intelligens – hur vi inte äter döda människor, men nog döda djur – hur vi inte begraver hundvalpar, men nog småbarn och så vidare.²⁸

I *Den andra naturen* förekommer bildlika sekvenser som på samma ironiska och groteska sätt omkullkastar vårt tankesätt. I en episod stormar en medelålders man ut från sin mammas begravning för att han inte står ut med att där serveras kött av hennes kära häst som levtt ett långt och gott liv. I nästa sekvens står han hulkande och klämmer i sig korv vid en grillkiosk: ”Mamma brukade alltid överraska oss, när vi var små, och ta oss ... till korvkiosken. Det var en sån där ... vår familjs egen ... tradition ... Ibland, som överraskning ... [...] Det är sånt som är viktigt ... jah ...”²⁹ Sedan riktas korvgubbens blick mot

28. Cora Diamond, ”Lihan ja ihmisten syömisestä”, översättning till finska: Johanna Koskinen, Elisa Aaltola (toim.), *Johdatus eläinfilosofiaan*, Helsinki: Gaudeamus 2013, s. 132–140. Originalet ”Eating meat and eating people” utkom 1978 i *Philosophy* 53:206.

29. Pipsa Lonka, *Den andra naturen*, översättning till svenska: Sofia Aminoff, i Linnea Stara (red.), *Den andra naturen. Pjäser av Pipsa Lonka, Susanne Ringell och Joakim Groth & Anders Slotte*, Helsingfors: Labbet 2018, s. 30. ”Äidillä oli tapana, aina lapsena, joskus yllättää ja tuoda meidät... nakkioskille. Se oli sen semmonen,

åskådarna och sjuksköterskan som vårdat mamman sjunger ”Erbarme dich”, ha barmhärtighet.

I en annan episod breder en präst en purpurfärgad duk över en köttdisk i en supermarket och lägger en köttförpackning på den. Hon sjunger Hildegard av Bingens ”Caritas abundat in omnia” tills hon släpas bort av de illa berörda vakterna. I ytterligare en besläktad sekvens anspelar Lonka på Leonardo da Vincis uttalande om att människan är en begravningsplats (han lär ha varit en etiskt övertygad vegetarian). Här står en pyjamasklädd kvinna i ett dunkelt kök och dricker ett glas vatten medan hennes katt betraktar henne. Hon vänder sig till åskådarna och talar:

Jag hade en dröm. Jag drömde att en ändlös ström av djur marscherade in i min mun. En massa olika sorters djur: Får, grisar, kor, giraffer, till och med lejon, hundar och katter. Jag kunde inte stänga munnen och jag var tvungen att svälja alla dom där djuren med päls och skinn och allt. / Det var en mardröm. [...] Munnen, mänskans mun, den är en gravgård. [...] En gravgård.³⁰

Pjästiteln *Den andra naturen* har två konnotationer: en är hänvisningen till det klassiska ordspråket ”vanan är såsom en andra natur”, som en erfaren kollega yttrar till en praktikant i kafferummet på vad som förefaller vara ett slakteri eller någon annan plats där man hanterar slaktade djur. Det vill säga i betydelsen ”det här jobbet är hemskt, men det blir lättare bara du vänjer dig”. En annan anställd tittar upp från sin kaffekopp och frågar: ”Vilken är den första naturen då?”³¹ Hen får inget svar och frågan blir hängande i luften efter att fränsidan av pjästiteln synliggjorts. Traditionellt så syftar ordspråket på hur vi tenderar att bli slavar under våra vanor. Den drabbande tragiken här är att det inte är vi som blir det, utan djuren.

meidän perheen oma... tapa... Joskus yllättää... [...] Ne on tärkeitä ne. Eikö niin? Ne on tärkeitä ne... niin...” Pipsa Lonka, *Toinen luonto*, Helsinki: ntamo 2019, s. 27.

30. Ibid., s. 45. ”Minä näin unta, että minun suuhuni marssi loppumattomana virtana eläimiä. Kaikenlaisia eläimiä: Lampaista, sikoja, lemmiä, kirahveja, jopa leijonia, koiria ja kissoja. Minä en kyennyt sulkemaan suutani ja minun oli nieltävä kaikki ne eläimet nahkoineen karvoineen kaikkineen. / Se oli painajainen. [...] Suu, ihmisen suu, se on hautausmaa. [...] Hautausmaa.”

31. Ibid., s. 59. ”Mikä sitten on se ensimmäinen luonto?”

Frågan varför människan inte ändrar på sin vana att använda produkter från djur som levtt och dött under vidriga förhållanden kontrasterar alltså med insikten att hon lika gärna kunnat vänja sig vid att inte använda djurprodukter. I en intervju i *Ny Tid* hänvisar Lonka vidare till Jacques Derridas *L'animal que donc je suis* (2006) där han visar hur jämförelsen mellan köttindustrin och förintelselägren är otillräcklig därför att vi inte bara utplånar, utan också ständigt producerar nya djur för dessa köttfabriker.³²

Den andra titelkonnotationen är Simone de Beauvoirs feministiska klassiker *Det andra könet* från 1949. Genom denna titelvariation liknas djurens underordnade ställning alltså vid kvinnans och anknyter *Den andra naturen* till den ekofeministiska traditionen. Precis som Diamond jämför djurförtryck med rasism och sexism,³³ låter Lonka feminismens krav på jämlikhet mellan könen sträckas ut till djuren. Samtidigt visar hon på den rikedom av existensformer som finns bland den förtryckta delen av världens varelser och hur vi låter den rinna oss mellan fingrarna, förblindade av vår egen grymhet.

En anledning till att människan inte vänjer sig av med att plåga djur är skammen. Aaltola talar om hur insikten i djurens omätliga lidande i köttindustrin, eller den fulla vidden av klimatkrisen, inte bara riskerar göra oss skräckslagna, utan också skuldtyngda. Hon konstaterar att vi därför hellre förnekar detta, eller ser åt ett annat håll och försöker glömma. Förnekelsen gör att vi lever i ständigt självbedrägeri alltmedan den förträngda skammen, skulden, sorgen och skräcken leder oss till aggressiva och destruktiva handlingar.³⁴ Aaltola poängterar ändå att skam är avgörande för förändring; att den egentligen är en nödvändig moralisk kraft. Skammen säger ”jag vill handla annorlunda”, och Aaltola efterlyser därför vår skuld: ”Låt oss ta på oss vår skuld!” utropar hon och föreslår en skammens politik.³⁵

Den här skammen tog en oförutsedd form då jag översatte *Den andra naturen*. Det var nämligen så att en stum djurkör uppenbarade sig i mitt arbetsrum. Och nej, jag har inte blivit alldeles ifrån vettet,

32. My Lindelöf, ”Djuren ser på oss”, *Ny Tid* 11/3 2021, <https://www.nytid.fi/2021/03/djuren-ser-pa-oss/> (hämtad 30/11 2021).

33. Diamond, ”Lihan ja ihmisten syömisestä”, s. 151.

34. Aaltola, *Häpeä ja rakkaus*, s. 44–59.

35. *Ibid.*, s. 27–28. ”Syyllicitykäämme!” Översättning till svenska: SA.

jag *är* medveten om att det var en fantasikör. Men den infann sig utan att jag föreställde mig den eller associerade till den. Plötsligt så var den bara där, stor och stum, uppmanande och uppfodrande stod den där. Den kunde infinna sig på andra platser också, utan att jag tänkt på den, eller på djur ens.

Det var den här gigantiska, stumma kören bestående av en rad olika däggdjur, som elefanter, älgar och björnar, som fick mig att erfara vidden av det moraliska imperativet i Lonkas pjäs: ”du ska inte skada djur.” Ändå hade jag redan från början, sedan jag läste *Den andra naturen* för första gången, tänkt på den som en vegansk tendenspjäs och jag hade lekt med tanken på den som konst som verkligen förändrar livet. Djurens liv. Därför att det är rätt så svårt att äta kött efter att du läst den.

För övrigt har jag faktiskt alltid betraktat mig själv som djurvän, föredragit vegetarisk kost och så vidare, men den oemotsägliga skuld jag stod i inför de här djuren upplevde jag först sedan djurkören infunnit sig i mitt arbetsrum. Ändå hade jag fortfarande en lång bit att gå i fråga om min djuretik. Det handlar om mina hästar. Dem som jag ska återkomma till.

Den andra naturen är byggd kring bilder, den episodiska bildestetiken påminner om den svenska filmregissören Roy Anderssons verk, men ändå så är det inte bilderna som strukturerar pjäsen, utan blicken. Det verkar ske en ständig precisering och skärpning av blicken på ett sätt som reflekterar åskådarens invanda syn och samtidigt strävar efter att förändra den. Här finns en anspelning på Franz Kafkas uttalande att han kan möta en kos blick för att han inte äter kött, men också på pjäsens motto av den finska författaren Leena Krohn: ”Den främmande artens blick definierar människan, ger henne de rätta koordinaterna. Hur skulle vårt eget språk ens kunna göra det? Det är bara i en främlings ögon vi får läsa vem och hurdana vi är.”³⁶

Genom att *Den andra naturen* låter djurens blick riktas mot åskådaren, svagt upplyst i ett mörkt rum som stundvis antar likheter med ett slakteri, i återkommande ögonblick av stillhet, så är det som om

36. Lonka, *Den andra naturen*, s. 15. ”Vieraan lajin katse määrittelee ihmisen, antaa hänelle oikeat koordinaatit. Kuinka oma kieleemme voisikaan sen kertoa? Vain vieraan silmistä saamme lukea, keitä ja millaisia olemme.” Originalet i Leena Krohn, *Datura*, Helsinki: WSOY 2001, s. 72.

överväldet visades i sitt rätta ljus: Det här är vackra, levande varelser, som känner lidande och njutning, som vi gör det här emot. Det förefaller mig som om texten ömsom våldsamt, ömsom varsamt vill öppna åskådarens ögon, och samtidigt finns det ett ömsint retirerande inför andra arters verklighet. Pjäsen avstår från att tolka djuren på samma gång som den sträcker sig mot dem för att liksom mildt vidröra gränsen mot den andras verklighet, som även liknas vid språkets gräns.

I en episod motionerar den verklighetsbaserade karaktären Jill Bolte Taylor på en motionsmaskin medan en journalist försöker intervjua henne trots att hon vägrar tala. Taylor är alltså en amerikansk hjärnforskare som skrivit om sin egen hjärninfarkt i *My Stroke of Insight* (2006). Den ivriga journalisten återger hennes historia så här:

När språket försvann bara var Jill Bolte Taylor. Allt och ingen. Hon beskriver det här ordlösa livet med ett ord: glädje. Det vill säga senare, när hon lärt sig orden på nytt nämner hon tiden för detta ordlösa liv med ordet Joy, alltså glädje. Hon berättar att den tiden var ren existens för henne. Det var bara glädjen som fanns kvar.³⁷

Detta tillstånd av ren glädje kan jämföras med Hagar Olssons och Simone Weils beskrivningar av det icke-personliga. Det finns även en annan episod besläktad med Taylors i pjäsen där en förmodligen autistisk flicka vaggande står under ett träd och lycksaligt lyssnar till småfåglarna som hon föredrar framför sin pappa. Så trots grymheten, ironin och grotesken i *Den andra naturen* förmedlar pjäsen också en slags ömsint stillsamhet som inbjuder till ett nästan meditativt betraktande.

Jag tänker att det är den rofyllda blicken som sträcker sig mot djuren, mot kärleken till dem och längtan efter en existens lik deras, bortom orden, där närvaron kanske fyller en. Det är som om pjäsen sorgset men varmt ler åt bristerna i den mänskliga synen och det mänskliga språket, samtidigt som den begrundar det faktum att män-

37. Ibid., s. 37. ”Kun häneltä katosi kieli, Jill Bolte Taylor vain oli. Kaikki ja ei kukaan. Hän kuvaa tuota sanattomana elämisen aikaa sanalla: Ilo. Siis myöhemmin, sitten kun hän on jälleen opetellut sanat, silloin hän nimeää tuon sanattomana elämisen ajan sanalla Joy eli ilo. Hän kertoo tuon ajan olleen hänelle puhdasta olemassaoloa. Vain ilo oli jäänyt jäljelle.”

niskan åtminstone har det gemensamt med djuren att vi lever och att vi dör. Och i ljuset av detta verkar det inte återstå mycket annat än att lyssna till fåglarna, eller iaktta hur ”en trollslända vilar på ett grässtrå som vajar i vinden”.³⁸

MÅSARNAS SKRI

I *fyra dagar av närhet*, Pipsa Lonkas andra djuretiska pjäs som uruppfördes på Teater Viirus 2021 i Susanna Airaksinens regi och min översättning, utgör ett liknande stilla iakttagande en av de centrala dramaturgiska strategierna. En annan kunde sägas vara att ge måsar lika mycket textuell eller scenisk plats som människor, vilket givetvis också får en etisk betydelse, och en tredje ett genomgående genretänjande drag i texten, vars fyra delar jämte fyrdelade mellanspel alla representerar olika stilarter.

Den första delen är poetisk, den andra dramatisk, den tredje episk, den fjärde närmar sig måsarnas kommunikation genom att använda ornitologiska tolkningar av måsars läten i en grafisk komposition. Det fyrdelade mellanspelet närmar sig klassisk musik och performancekonst genom att referera till Kaija Saariahos *Cloud Trio* från 2009 och Marina Abramovičs performans *Cleaning the Mirror* från 1995. Detta ger även pjäsen ett multikonstnärligt drag.

Det är den först nämnda dramaturgiska strategin som jag ser närmare på. Det var detta stillsamma iakttagande, som antar drag av förundran och ger texten en meditativ kvalitet, som gjorde *fyra dagar av närhet* så väldigt njutningsfull att översätta. Det var varje gång som en rofylld meditation att sätta sig ner och arbeta med den. Det har antagligen också att göra med att det är en minimalistisk pjäs; det är möjligt att ta sig igenom den i ett svep utan att bli utmattad av textmassan.

I den första lyriska delen förekommer varje bildlik och avskalad sekvens på en egen sida:

38. Ibid., s. 35. ”Korento lepää tuulessa nyökkäilevällä heinällä.”

Sanden är mestadels sådan: en liten kristall intill nästa kristall.³⁹

Det här är andra raden i första delen av pjäsen där dessa parenteslika diktrader eller strofer alltså följer på varandra sida efter sida. Det är den här delen som anger det långsamt flödande tempot, men det meditativa draget går också igen i det fyrdelade mellanspelet och i den avslutande delen.

Det finns alltså en glidning mellan teaterns parentesform och ett poetiskt uttryck i den första delen av *fyra dagar av närhet*. Användandet av sidbyte för varje parentesstrof skapar inte bara den långsamma rytmen utan ger också ett filmatiskt intryck; man ser landskapet där strand möter hav och hav himmel, de branta klipporna, mäsarna, människorna och småningom badhotellet och dess rum. Rad för rad, blad för blad, så växer de fram inför ens ögon:

Stranden är lång och bred. Där den buktar mot havet reser sig en brant klippvägg. Under stupet krossade stenar. Bränningar.⁴⁰

Vid en första anblick kan det se ut som om den första delen saknade berättarperspektiv, eller diktjag. Men när jag översatte pjäsen så visade det sig att texten föll sönder i händerna på mig utan ett sådant; alla riktlinjer för tolkningen gick liksom upp i rök. Jag talade med Lonka om valet av berättarperspektiv och hon sa att det är en fråga som hon reflekterat över men inte definierat slutgiltigt för sig själv. Fast som jag hade hon tänkt att perspektivet kan vara den döda mannens, hans kropp ligger i ett av rummen på badhotellet under de återstående dagarna av hans rumsreservation, titelns fyra dagar, i första och tredje delen av pjäsen.

Min tolkning är att den stillsamhet och förundran som finns i första delen kommer från den här mannens något upplösta berätt-

39. Pipsa Lonka, *fyra dagar av närhet*, översättning till svenska: Sofia Aminoff. Pjäsen ingår i Yvonne Godhwani & Christoffer Mellgren (red.), *Bladis pojkan. Pjäser av Erik Kiviniemi och Pipsa Lonka*, Helsingfors: Labbet 2021, s. 47. ”Hiekka on enim-mäkkeen tällaista: pieni kide on toisen kiteen vieressä.” Pipsa Lonka, *neljän päivän läheisyys*, Helsinki: ntamo 2021.

40. Ibid., s. 61. ”Ranta on pitkä ja leveä. Stellä missä ranta kaartuu kohti ulappaa, nousee pystysuora jyrkäne. Jyrkänteen alla rikkonaisia kiviä. Tyrskyjä.”

tarperspektiv. Att den växling mellan närhet och avstånd som finns i texten och den glättiga, ibland till och med plumpa förvirringen inför ordens begränsade möjligheter att beskriva tillvaron som skymtar här och där i parentesstroferna avspeglar en berättare som håller på att förlösas från sitt personliga medvetande.

Två gamla kvinnor dásar i varsin solstol. Den ena löser korsord, den andra tittar på fåglarna och dinglar med sandalen på spetsen av sin stortå.

Tänaglarna har ett glänsande rött lack.⁴¹

Det finns en road och rörlig distans i berättarperspektivet i den här parentesstrofen. Det är som om den sista raden både zoomade in och ut på samma gång för att blicken plötsligt fokuserats samtidigt som avståndet till en narrativ enhet ökat. Jag läser in ett avskiljande här. Jag skulle egentligen vilja använda det engelska ordet *detachment*, för att det är som om kontakten till verkligheten höll på att falla sönder eller upplösas.

Han kan väl knappast kallas allvetande den här döda berättaren, som jag säkert delvis konstruerat för översättningsprocessens skull; berättandet låter sig också läsas på andra sätt (i Viirus uppsättning hade man valt ett polyfont perspektiv, men ett förvirrat främlingskap inför språket kvarstod som en avståndsskapande effekt). Fast någon slags allseende kvalitet finns det trots allt hos berättaren. Det är ett perspektiv som framställer allt, havsorten, hotellet, människorna, måsarna, i ett mycket klart ljus och samtidigt liksom stryker över allt på ett sätt som gör det likställt. Det här likställandet går, som jag redan nämnde, igen på andra plan i texten, som en dramaturgisk strategi som jämställer människor och måsar och ger dem en jämbördig plats.

Det är inte så värst stor skillnad på någonting längre ur det här perspektivet. Allt bara är. Allt bara observeras, iakttas med samma stillsamhet och förundran på ett sätt som liknar den moraliska blicken. Elisa Aaltola talar om hur denna blick följer med vareler och fenomen

41. Ibid., s. 103. "Vanhat naiset loikoilevat vierekkäin aurinkotuoleilla. Toinen täyttää sanaristikkoa, toinen katselee lintuja ja heiluttelee sandaalia pottuvarpaansa päässä. / Varpaiden kynsissä on kiiltävä punainen lakka."

utan att vilja dem någonting, eller vilja ha någonting av dem. ”Den uppmärksammar och iakttar men förväntar sig ingenting, kräver inte, utnyttjar inte.”⁴²

Alldeles som det finns en pendling mellan närhet och avstånd i *fyra dagar av närhet*, så finns det också en anstrykning av äckel som förflyttas från uppfattningen om mäsar som vämjeliga till en snarlik uppfattning om människor, för att sedan också strykas över, sköljas bort som av vågorna som vaggas mot den vidsträckta sandstranden. Hur vi uppfattar renlighet är förknippat med förnimmelsen av äckel, och parallelliteten i de två följande parentesstroferna gör att det snarast är mäsarna som framställs som rena, i jämförelse med människans tämligen motbjudande tvagningsrutiner:

En man tvättar lavoaren med skursvamp. Härstrån har fastnat i avloppshålet, han tvinnar dem runt fingrarna och drar.
Grå sörja kommer upp.⁴³

Mellan citaten finns elva parentesstrofer.

Skaran av mäsar som vilar i sanden har vuxit.
En ung mäs putsar sig koncentrerat. Den sträcker ut vingen och ruskar den.
Fortsätter putsningen.⁴⁴

En annan aspekt av äckel i pjäsen rör döda kroppar, den döda mannens kropp väcker inte mäsarnas äckel i den tredje delen, medan den döda mäsens kropp i andra delen av pjäsen väckt åtminstone en del människors äckel. Aaltola diskuterar vår djurkärlek i förhållande till äckel och visar på hur en hundvalp lätt uppfattas som bedärande, medan en rätta ofta väcker avsky. Hon menar att djur av den senare

42. Aaltola, *Häpeä ja rakkaus*, s. 166. ”Se huomioi ja tarkkailee mutta ei odota, vaadi tai käytä.” Översättning till svenska: SA.

43. Lonka, *fyra dagar av närhet*, s. 89. ”Mies pesee sienellä lavuaaria. Viemäriaukkoon on takertunut hiuksia, hän pyörittää ne sormiinsa ja vetää. Ylös nousee harmaata hyhmää.”

44. *Ibid.*, s. 113. ”Hiekalla lepävien lintujen joukko on kasvanut. / Nuori lokki sukii itseään keskittyneesti. Oikaisee siipensä ja ravistaa sitä. Jatkaa sukimista.”

sorten prövar vår förmåga att älska och lyfter igen fram uppmärksamheten som en metod för att öva detta anlag.⁴⁵ Eller som Simone Weil uttrycker det: ”Försöka bättra sina brister, inte genom viljan utan genom uppmärksamhet.”⁴⁶

Det meditativa draget i mellanspelet i *fyra dagar av närhet* grundar sig i en performanceliknande strategi att under ett långt tidsförlopp fokusera på ett avskalat, uppreparande skeende. Här är det en människa som ömt och noggrant rengör skelettet av en gråtrut alltmedan föreställningen pågår, en variation av Marina Abramovičs performance *Cleaning the Mirror* där hon med skurborste och såpa tvättar ett människoskelett. Anknytningen till Kaija Saariahos fyrdelade *Cloud Trio* för stråkktrio anger ytterligare ett långt uppehåll, antyder att mellanspelet är till för att sakta ner tempot och skapa en möjlighet att stanna upp, som ännu en form av uppmärksamhet.

Den sista delen, där måsarna får ljuda i en grafisk komposition med paralleller till visuell poesi, klassisk musik och talspråksdialogen i den andra delen är som en enda stor, fröjdfull kaskad av måsläten som liksom fyller hela rymden, eller alla de återstående sidorna av pjäsen. Jag har aldrig översatt måsar förr och kan inte säga att det var lika rofullt som att översätta första delen av pjäsen, men det här är vad jag tog med mig från översättandet av *fyra dagar av närhet*: Måsars skrin.

Jag började lägga märke till dem. Med en annan intensitet än tidigare. Det var nästan som om jag inte riktigt hört dem förr, och deras rop, när de började höras igen om våren, blev som en glattig uppmaning. Alldeles som om något spratt till i mig då jag kunde höra dem vid åkrarna längs ån som flyter en fem-sexhundra meter nedanom vår gård. Det var en gnista jag kände. En upprymdhet. Och plötsligt var jag uppmärksam. Jag kunde känna och se klarare, som om mina sinnen skärpts.

Småningom utvidgades den här uppmaningen som jag uppfattade i måsarnas skrin till att gälla allt fler fåglar som jag hör när jag rör mig här ute på vår hästgård. Om hösten, när vädret var så ovanligt varmt och vindarna svängt om, så stannade massvis av flyttfåglar här

45. Aaltola, *Häpeä ja rakkaus*, s. 133.

46. Weil, *Tyngden och nåden*, s. 162.

för ett par veckor, änder, gäss, svanar, som flög i enorma plogar över vår backe flera gånger om dan och ropade och ropade.

Det var alldeles som om livet var förbytt under de här veckorna och dagarna styrdes av flyttfåglarnas rytm. Jag kunde känna kraften av plogarna när de drog över mig som ett sug i luften, nästan som inför en åskby. Och nere vid ån kretsade de över fälten så att himlen fylldes av svarta, virvlande mönster som hela tiden böljande bytte form.

Kylan kom i alla fall, vinden vände om, och de flyttade söderut, svanarna, gässen och änderna. Det är vinter när jag skriver det här, men fortfarande så hör jag fåglarna då jag går omkring på gården. När solen skiner kvittrar småfåglar i rönnbärsbuskarna som ännu har frusna bär kvar, mesar och sparvar mest, ibland domherrar och någon gång steglitser. Eller de större fåglarna, koltrastarna, nötskrikorna, kråkorna och skatorna som skrattande flyger mellan trädkronorna. De påminner mig fortfarande om att vara uppmärksam, eller snarare så vet jag att jag är uppmärksam när jag uppfattar dem, när jag lägger märke till deras flykt ovanför mig i skyn eller deras spår i nysnön, avtrycken av vingar och klor i det tunna, vita täcket.

HÄSTARNA FÖRÄNDRAR MIG

Kristin Olsonis hästinfluerade föreställning *Fuga* som spelades på Klockriketeatern 2005 var en dramatisering av den danska hästränaren Klaus Hempflings självbiografiska bok *Hästarnas budskap* från 1995. Både i boken och föreställningen förekommer en gammal man, en eremitmunk (det är han som mediterar tillsammans med sin häst), och det är till honom jagberättaren kommer för att finna hästarnas budskap.⁴⁷ Han har dragits till legenden om tempelriddarna, som verkar ha haft ett djupt och kontemplativt förhållande till sina hästar, och vill ta reda på vad det var som hästarna lärde dem.

Den gamla mannen, ett par domesticerade hästar och en flock vildhästar någonstans i bergen i Sydeuropa visar den unga och rastlösa mannen hur hästarna uppfattar människans inre, hur de speglar det och reagerar på det. De lär honom utveckla sin vakenhet och sitt förhållande till naturen som helhet, att transformera sina inre tillstånd, att

47. Hempfling har för övrigt en bakgrund i dans, teater och kampsport.

få tillgång till tomheten och förmå möta hästarna i den blankheten.

Den utveckling som beskrivs är en kamp som jagberättaren för med sin egen omognad, självgodhet, sorg och tristess. Munken menar att det är en plikt att hitta motsatsen till dessa tillstånd, inte bara för sin och sin hästs skull, utan för att det är ett moraliskt imperativ. Han talar, i likhet med Simone Weil, för att älska utan att be om någonting i gengäld, att titta noga, och om ”den goda kraftens energi”.⁴⁸

Vad jag har förstått, så hade Olsoni tillbringat tid på Hempflings hästgård i Danmark inför arbetet med *Fuga* och följt hans träning av hästar, och som gammal hästmänniska var hon tagen av hans sätt att arbeta med dem. Jag har själv sedan barnsben levt tillsammans med hästar, men jag visste inte mer om Hempfling än att han kallades för ”mannen som kan dansa med hästar” och jag hade sett bilder av honom tillsammans med ståtliga spanska hingstar som han, utan att använda några redskap, fick att röra sig sviktande och kraftfullt invid sig.

Nu vet jag att det kallas frihetsdressyr och att det finns mängder av människor som arbetar med hästar på liknande sätt. Men då hade det skapats en aura av utvaldhet kring Hempfling som jag ryggade tillbaka för, kanske för att den implicerade att jag själv som medioker ryttare bara kunde drömma om att åstadkomma det han gjorde. Nu inser jag ju att det inte är sant, och ändå så är jag inte intresserad av hans arbete, därför att jag också ser att det mått av dominans, kraft och press han använder trots all så kallad frihet är stort.

Det finns en rad sådana här hästmän som utmålats som genier inom den så kallade fria eller naturliga hästvärlden, så som amerikanerna Pat Parelli och Monty Roberts, som kallats för ”mannen som kan tala med hästar”. I likhet med Hempfling har de studerat flock- och flyktbeteende hos vilda hästar och använt sig av deras kroppsspråk och sociala dynamiker för att etablera det ledarskap och den logik och konsekvens som deras träningsmetoder går ut på.

Hempfling betonar inte system i lika hög grad, i stället tar han intryck från asiatiska kampsporter och meditationstekniker för att stärka sitt kroppsspråk och sin närvaro. Det är ändå inget han redogör för, utan han får det att framstå som om de här uråldriga metoderna är

48. Klaus Ferdinand Hempfling, *Hästarnas budskap*, översättning till svenska: Wiveka Derans, Malmö: Natur och Kultur/LT:s förlag 2001, s. 94–97.

hans egna, eller att det ligger något hemlighetsfullt i dem. Detta leder till att hans arbetssätt är svårt att efterlikna och att de svårhanterliga och ståtliga hingstar, som han under showartade förhållanden får att ge sig för hans dominans på ett par minuter, inte blir lättare för ägarna att hantera efteråt, snarare tvärtom. Till detta hör dessutom att hästägarna, över nittio procent kvinnor såsom förhållandet oftast är i hästvärlden, har betalat stora summor för att delta i hans kurser.

Hempflings metod anspelar på en föreställning om alfahanen, men saken är att hästar inte är dominanta på det sätt som han försöker avbilda dem; de är milda, lugna, vänliga, och de svarar på minsta skiftning i varandras andning, hjärtslag, blickar och öronrörelser. Ledaren i en vildhästflock är dessutom inte den starkaste hingsten, utan ett anspråkslöst äldre sto som utan tillstymmelse till dominans eller aggression leder flocken, sörjer för dess behov och vårdar dess harmoni. Det här redogör Hempfling för i *Hästarnas budskap*, han ser det i den hästflock som han följer i bergen, men han bortser från det i sitt arbete med hästar.

Beträffande de amerikanska hästtränarna jag nämnde, så tenderar de också enligt min mening behandla hästar mekaniskt och dominerande. Det ligger något manipulativt i metoden, för att de här tränarna ger sig ut för att tala med hästar på deras språk och ge dem ett mått av frihet, när hästen egentligen inte har något val. Inte heller de här tränarna tvekar inför att låta en halvild häst springa sig svettig på en främmande arena, så att de kan visa för publiken hur de förmår tämja den på ett par minuter. Fast egentligen säger redan epitetet ”mannen som kan tala med hästar” var problemet ligger, för det är stor skillnad på att tala med hästar och att lyssna till dem.

Efter att ha tillbringat över tre decennier med hästar så är det här jag *äntligen* är. Jag försöker lära mig att lyssna till dem, och bryta den dominanta tradition med rötter i militärridningen som de flesta gamla hästflickor blivit skolade in i, där vi förväntats vara starka och oefftergivliga ledare och där ingen ifrågasatt vår rätt att bestämma över dessa djur. Där ingen talat om att hästar inte är gjorda för att ridas på och att de lätt får ont och kan bli spända, rädda eller avtrubbade av det. Hur de känner en flugas beröring. Eller egentligen, hur de känner den redan i luften. I stället så har vi fått lära oss att ha kraft i våra skänklar och tyngd i våra tyglar, att pressa hästen, för den *måste* lyda.

Att bryta min älskade ridvana, att möta skammen över lidandet jag åsamkat hästar, och försöka återlämna dem deras egenvärde, okränkbarhet och självbestämmanderätt har varit en lång process. Jag har ifrågasatt allt som jag lärt mig om hästar och tvingats ge upp de ambitiösa mål jag satt upp för min hästräning (och som ändå hade mer med min fåfanga än hästarnas välbefinnande att göra). Samtidigt har jag känt intighet inför min egen oförmåga och en genomträngande osäkerhet som fått mig att fråga vad jag då har kvar. Svaret är att försöka lära mig *av* hästarna.

De val jag gjorde förr kan jag ändå inte fatta längre. Att gå emot mina hästars vilja är inte möjligt sedan jag lärt mig förstå hur de säger nej, hur de säger jo, när de föreslår någonting annat (och oftast fiffigare och roligare), när de är stängda, stressade, rädda, frustrerade, arga eller intresserade av någonting helt annat än att vara med mig. För de har alltid en god anledning till det, också om jag inte ser den. Dessutom har hästarna börjat demonstrera för mig när jag inte lyssnar, så jag kommer inte undan längre.

En orsak till att motståndet inför den egna skammen är så starkt, och till att det tog mig så länge att bryta min vana, är som Elisa Aaltola påpekar att skammen avslöjar oss. Men hon menar också att vi behöver lära oss att möta oss själva kärleksfullt och att den moraliska skammen ger oss möjlighet att fråga vilka vi är, vilka vi vill vara.⁴⁹ Hagar Olsson skriver i "Jag lever" om detta självavslöjande:

Sedan årtusenden har sfinxens 'känn dig själv' föresvävat människan som det oeftergivliga villkoret för uppfyllandet av hennes bestämelse här på jorden, och ändå finns det ingenting som så förskräcker henne som att blicka in i sig själv.⁵⁰

Det är det här hästarna gör, de säger "känn dig själv", för att de speglar mig i så extremt hög grad. Och i sin sensitivitet och receptivitet uppfattar de mycket mer än jag.

Men det som hästarna också visar är att det finns fler dimensioner av mitt jag än den som utfört skamliga handlingar eller närt mot-

49. Aaltola, *Häpeä ja rakkaus*, s. 103.

50. Olsson, *Jag lever*, s. 85.

bjudande inre tillstånd på grund av okunskap och förträngning. För det fantastiska med hästarna är, att bara de känner en tillstymmelse till stillhet i mig, när jag förmår iaktta ens lite klart, så kan de börja kommunicera med mig. De börjar vila med mig, glädjas med mig, visa mig hur jag kan sträva efter att stärka min närvaro och skifta mina inre tillstånd för att förnimma mer, störa harmonin i flokken mindre och någon gång till och med omse den.

Simone Weil menar att man måste älska det att man ingenting är. Men det är inte bara en plikt, utan en befrielse också, en väg ut ur det personligas fångelse. Hon och Aaltola hänvisar till den bud-distiska traditionen som redan i årtusenden betonat det faktum att varat är föränderlighet:

”Jag” är kanske inget annat än det fysiska medvetandets oavbrutna ström och omväxling. ”Jaget” som beständig struktur kommer aldrig att uppfylla våra förväntningar, för det existerar inte ens – ingen kan förverkliga en illusion. Om vi ändå kämpar för det där ”jagets” skull, är vi dömda att bli besvikna och på så sätt även utsatta för skammens potentiella destruktivitet.⁵¹

Trots att jag så länge kände både motstånd mot – och dragning till den där repliken i *Fuga*, ”han mediterar tillsammans med sin häst”, så var det meditativa tillstånd som gjorde att jag *äntligen* kunde börja lyssna till hästarna. Först upplevde jag det som en klarhet och stillhet, och hur de slappnade av i det. Jag märkte att mina sinnen skärptes, jag uppfattade deras skimrande tagel som rördes en aning i luftdraget, deras långsamma andetag och starka puls. Grönskan utanför stallet, fågellätarna, solljuset som reflekterades på den kalkade stallväggen. Och samtidigt så upplevde jag att klarheten och stillheten liksom bredde ut sig.

51. Aaltola, *Häpeä ja rakkaus*, s. 108. ”Minä ei kenties ole muuta kuin kehollisen tietoisuuden jatkuvaa virtaa ja vaihdosta. 'Minä' pysyvänä rakennelmana ei koskaan tule täyttämään odotuksiamme, sillä sitä ei edes ole olemassa – kukaan ei voi elää todeksi illuusiota. Jos silti taistelemme tuon 'minän' puolesta, olemme tuomittuja pettymään ja niin myös alttiita häpeän potentiaaliselle tuhoisuudelle.” Översättning till svenska: SA.

Jag använde de här upplevelserna när jag skrev en monolog om drottning Christina⁵² som talar vid en häst (hon var särskilt fäst vid hästar, tyckte om att rida genom Europa klädd som man, vinna kapplöpningar och visa upp avancerade ridövningar, och hon var den enda kvinnan som tilläts närvara vid den påvliga ridkonstakademien i Rom). Monologen gestaltar både en inre dialog och en dialog mellan en människa och en häst. Estetiskt leker den med talet som akt och det psykoanalytiska talet. Titelhästen Dis, en ståtlig gammal hingst, är baserad på min ledarhäst Stelling, ett vitt litet sto som lever här på gården tillsammans med mig sedan över tio år tillbaka, och egentligen så upplever jag att jag har skrivit *Dis* tillsammans med henne.

Småningom blev det där huvuddelen av våra övningar.

Jag stannade upp och iakttog honom. Och han slappnade av.

La jag märke till ljusets kvaliteter, eller luftens, så suckade han, och sänkte huvudet. Och om jag uppfattade klarheten, kunde jag föreställa mig en slags erkänsla.⁵³

De meditativa tillstånd som jag utövar tillsammans med hästarna kännetecknar jag som ett observerande eller en uppmärksamhet av en särskild art. De antar också transcendent drag och stärker min närvaro, men framför allt så upplever jag dem som renande, som en skiftning i mitt inre tillstånd och en kontemplation som är både njutningsfull och meningsskapande eller -vidgande.

Ibland föreställer jag mig dessa stillsamma tillstånd med hästarna som en okränkbar, nästan fulländad tystnad, som en enorm rymd eller som virvlande, friska luftmassor, som klart solljus och kallt, strömmande vatten eller lysande nysnö. Och de antar en sakral dimension. Den stora ligghallen, som har högt i tak och vitkalkade väggar, där jag brukar meditera tillsammans med hästarna, har jag kommit att tänka på som ett kapell. Ibland står hästarna runt mig, ofta står ledarstoet

52. Jag har valt att stava Christinas namn som hon själv stavade det för att markera avståndet till en del misogyn och bifobisk historieskrivning där hennes namn stavas med k, och också för att visa på den konstnärliga frihet som jag tagit mig i porträtteringen av henne.

53. Sofia Aminoff, *Dis. Drottning Christina talar vid en häst*, 2021, s. 11. Opublicerad källa som kommer att publiceras som e-bok av förlaget Noxboox 2022.

med sin bog tätt intill mig så att jag kan känna hennes hjärtslag och andetag, ibland ligger någon eller flera av dem ner, ibland går de ut för att beta. Oftast stannar Stelling kvar vid mig.

Och småningom lär jag mig att överföra de här övningarna till andra situationer, får tillgång till den här stillheten och klarheten lättare, snabbare och starkare också i andra stunder. Jag lär mig att använda mig av den här uppmärksamheten som skärper mina sinnen och gör mig lugn. Kan skifta min energi så att jag känner mig starkare, vaknare, gladare. Jag lär mig det för att hon visar mig det, Stelling, det vita stoet, som ofta iakttar mig. Ibland sköter hon om mig, står länge och kliar min hårbotten med sin mule på det sätt som hästar sköter om varann, tills jag kan känna värmen från hennes omhändertagande som varma vågor som brer ut sig. Eller så står hon stilla intill mig, hennes andning förändras, blir starkare, och jag kan uppfatta hur jag omfamnas av hennes kraft. Men också det har jag motstått. På grund av min skuld.

De minns allt.

Och de är beredda att förlåta allt.

Ögonen blänker.

Det är svårt. Att ta emot. Nästan. Eller:

Det är svårt. Att förlåta sig själv.

Efter att du lyft din hand mot en sån varelse.

Hon betraktar Dis med orörlig blick.

Han frustar.

'Hm.'⁵⁴

Jag är långt ifrån ensam om att uppleva närvaron hos hästar på detta sätt, det finns många hästmänniskor som talar om att lyssna till hästar och förhålla sig till dem som läromästare. Gemensamt för dem är att de beskriver meditativa, transcendenta eller transformerande dimensioner i kontakten till hästarna, så till exempel kanadensarna Jini Patel Thompson, Güliz Ünlü och Alexa Linton. Utmärkande för dessa kvinnor är att de till skillnad från de manliga genierna i

54. Ibid., s. 27. Kursiveringarna är parentesmarkörer i originalet.

hästvärlden betonar att det här är förmågor som vi alla kan öva upp och inte några mystiska gåvor som bara få besitter.

Att lyssna till hästar är ett utövande. Precis som Aaltola säger så kan vi lära oss uppmärksamhet och behöver öva oss på det. Olsson beskriver denna kontemplativa förmåga som ett universellt anlag som alla människor haft:

Människan har förlorat förmågan att bruka sina andliga organ, sina universellt inställda mottagare och avsändare, hela den utrustning som gör en enhetsupplevelse möjlig och som finns på de utompersonliga djupen av hennes väsen – bortom de subjektiva känslöförmågorna och behoven, i det andliga medvetenhetslivet där de kontemplativa och bildskapande krafterna verkar och där hon har sitt sanna jag förankrat.⁵⁵

Vilka dimensioner och traditioner man nu vill läsa in i den iakttagande kommunikationen med hästarna så får upplevelserna av detta metaforiska seende etiska konsekvenser; det föranleder moraliska handlingar såsom Aaltola, Weil och Olsson påpekar. Det går nämligen inte att lyssna till en häst och samtidigt åsamka den smärta, eller hålla den på ett sätt som går emot dess naturliga behov att röra sig på stora områden, söka mat, leva i en flock, vila i skydd av träden ...

Ser på skuggorna under trädet.

Han brukar ställa sig här. När ljuset är klart. Och skuggorna som skarpast.

Ler litet åt minnesbilden.

Han njuter av solljuset.

På sin päls.

Och de nästan svarta skuggorna.

Som tecknas på hans rygg.⁵⁶

Jag har under årens gång utvidgat hästarnas hage så att de nu har tillgång till nästan alla gårdens fyra hektar, de kommer in i sin ligghall

55. Olsson, *Jag lever*, s. 102.

56. Aminoff, *Dis*, s. 28.

när de vill och jag njuter av att se växter återvända till de platser där de går fram, deras sommarbete bli till en blomstrande äng med surrande insekter, och räkna ut hur många olika sorters växter de kan tänkas få i sig under sommarhalvåret. Om vintern sprider jag ut hö och granris i hagen, låter dem beta på promenader i skogen, ger dem extra vätska i form av varma vällingar med olika grödor och bjuder dem på frukt.

Det här har blivit så självklart att jag inte skulle kunna tänka mig att hålla hästar på ett mindre naturenligt sätt längre. Att lyssna till hästar har gjort det obestridligt för mig att jag inte är berättigad att diktera deras tillvaro på ett sådant sätt. Men den etiska konsekvensen av att vara uppmärksam inför hästarna är större än så. Eftersom jag väljer att ge dem det bästa liv jag kan, och anstränger mig för det varje dag, så blir det en förbjärt kontrast, en för stor dubbelmoral att uthärda, att samtidigt använda produkter av djur som levt och dött under fruktansvärda omständigheter. Det blir som ett Sophies val varenda en dag. ”Inte du, men du ... inte du, men du.” Så jag vänjer mig av med det. Jag lär mig att göra bättre val. Tack vare mina hästar.

* * *

Den metafysiska kärleken eller den kärleksfulla uppmärksamheten liknar Elisa Aaltola vid vår uppskattning av konst. Här anknyter hon igen till Simone Weil, som föreslagit att vi borde närma oss dem vi älskar som konst.⁵⁷ Också Hagar Olsson lyfter fram konstens potential att öppna våra ögon för det icke-personliga.

När jag tänker på de fem pjäserna, *S. O. S., Fuga, Den andra naturen, fyra dagar av närhet* och *Dis* – replikerna ”när nån äntligen talar om djuren” och ”han mediterar tillsammans med sin häst” – och upplevelserna av den stumma djurkören och mäsarnas skri, så inser jag att de alla har hjälpt mig att lära mig lyssna till mina hästar. Mest har kanske ändå hästarna gjort det. Men konsten också. Min utbildning i litteraturvetenskap och teaterkonst har lärt mig uppskatta konst, att uppmärksamt se på den, att söka efter mening och vidga mitt perspektiv och min förståelse. Och mina hästar har influerat mitt skrivande.

Som i konsten handlar kommunikationen med hästar också om föreställningsförmågans kraft. Den ska inte underskattas. Förestäl-

57. Aaltola, ”Philosophical narratives of suffering”, s. 36.

ler jag mig uppmärksamhetens klarhet, så förnimmer jag den lättare. När jag satt med Stelling i ligghallen om sommaren när det var så förfärligt hett så väldigt länge, så kunde jag känna svala luftströmmar virvla runt mig. Och nu när det är så kallt, ovanligt kallt för att vara början av vintern, så är den värme jag förnimmer i relation till mina hästar påtaglig när jag är ute i kölden med dem, som om den verkligen värmde mig. Då jag riktar den mot dem så blir den starkare. Och de lär mig att också rikta den mot mig själv. Det är så de också lär mig självkärlek.

De här ovanligt kalla dagarna har också varit klara. Stelling har ställt sig i solnedgången vid tretiden. Hennes vita päls reflekterar det orange- och rosafärgade skenet så att det ser ut som om hon lyste. Det stiger ånga från hennes andedräkt och jag kan se på avdunstningen hur långsamt hon andas. Jag vet det förstås inte, men det jag känner och föreställer mig är att hon njuter av det och nästan absorberar det, och att det finns något i njutningen som hyllar skönheten, ljuset och kraften i förnimmelsen.

Ljuset, havet, en möjlig frihet

Tankar om Lars Englunds lyrik

”DET VORE TRAGISKT OM DENNE utsökte lyriker skulle skymmas bort; inte minst därför, att hans verk på ett intressant sätt kompletterar bilden av det omskrivna svenska litterära fyrtioalet”, skriver poeten Bengt Emil Johnson i ett opublicerat manus som troligen är från 1950-talet. Där närläser han några av Lars Englunds dikter och betonar särskilt deras musikalitet i vid mening.¹ Dessvärre är det nog så att denne lyriker riskerar att glömmas bort. Den här essän vill påminna om hans lyriska gärning, så att fler blir intresserade av att läsa hans kortdikter.

I sin samtid var Englund en välkänd kulturpersonlighet som ofta fick goda recensioner. Så här skrev exempelvis Johannes Edfelt om samlingen *Hand, fågel* från 1946: ”Det är Lars Englunds ambition att fånga det förbiglidande nuet och avpressa det all dess doft och ton och timbre, och han lyckas förmedla intrycket av de bräddade sekundernas vibrerande liv.”² Vem var han då, denne lyriker som inte minst av många kritiker sågs som en av den svenska kortdiktens mästare?³

Englund föddes 1917 i Stockholm av finlandssvenska föräldrar.

1. Bengt Emil Johnson, *Juni medicinman. (Om Lars Englund som besvärjelselyriker)*, Acc 2018/7:2:6, Bengt Emil Johnsons arkiv, Handskriftsamlingen, Kungliga biblioteket, Stockholm.
2. Johannes Edfelt, ”Ny lyrik”, *Dagens Nyheter* 14/10 1946.
3. Staffan Björck berömmar diktsamlingen *Stark dagg* i en samlingsrecension i *Arbetet* 4/12 1943: ”Överallt stöter man på utsökta valörer, både språkliga och sakliga, vidare nya och överrumplande bilder och en förtrogenhet med naturens sprödaste livstecken.” Mot slutet av recensionen konstaterar han att ”det är för litet sagt att Lars Englund ger löften. Han är en färdig skald, en riktig skald”. Erik Lindegren var också bland dem som uttryckte stor uppskattning av Englunds förmåga. Se exempelvis en recension av samlingen *Hand, fågel* i *Stockholms-Tidningen* 10/10 1946.

Fadern, Frithiof Englund, var född i Helsingfors 1879 och modern Marie-Louise, född Tujulin 1881, var från Vasa. Själv tog han studentexamen 1936 och blev filosofie kandidat vid Stockholms högskola 1944. År 1958 gifte han sig med Ennie Johanson från Bjurholm.⁴ Han verkade också som folkhögskollärare på olika platser, bland annat på Grundtvigs Højskole Frederiksborg i danska Hillerød vid tiden för den tyska ockupationen 1940. Den längsta perioden, 1948–1959, arbetade han i Vindeln, Västerbotten. Hans liv fick ett alldeles för tidigt slut i juli 1959, då han omkom i en trafikolycka.⁵

Englund debuterade i bokform 1941 med diktsamlingen *Säg du*, som till stor del hade skrivits redan under 1930-talet. Ytterligare fyra diktsamlingar skulle följa, däribland den postumt utgivna *Rå* från 1961. En urvalsvolym med hans naturdikter, *Bränning av ljus*, utkom 1954. Han var dessutom redaktör för tre antologier med urval av olika svenskspråkiga författares dikter, främst i det korta formatet, samt för en volym med egna tolkningar av japansk lyrik från flera sekler.⁶

EN ROMANTISK MODERNIST

Lars Englund var alltså litterärt verksam under 1940- och 50-tal. I svensk litteraturhistorieskrivning har skillnaderna mellan de två decenniernas lyrik betonats på likheternas bekostnad. Det tidiga 40-talets beredskapsdikter i en hotfull tid med krig i grannländerna efterträddes snart av en radikal modernistisk diktning, och ord som formexperiment och ångest blev centrala när de tongivande poeterna

4. Se Per Ove Ohlsons opublicerade licentiatavhandling *Lars Englund. Liv och dikt* från 1968, kapitel 1. Manuskriptet utgör en självständig del av hans arkiv med material rörande Lars Englund, Acc 2010/31:1, Per Ove Ohlsons arkiv, Handskriftsamlingen, Kungliga biblioteket, Stockholm.

5. Om man inte har tillgång till Ohlsons material, så ger även Lennart Frick en kort sammanfattning av Englunds liv och verk i ett efterord, ”Om Lars Englund”, i den långt senare utgivna urvalsvolymen *Snö i juni*, Stockholm: Fripress 1986, s. 132–142. Frick står också för dikturvalet. Här finns även ett antal tidigare opublicerade dikter ur klipp- och arbetsböcker.

6. Böckerna han redigerade var *Harsyra, klockljung: Hundra år svensk kortdikt*, Stockholm: Kooperativa Förbundets Bokförlag 1949, *Japansk lyrik för tusen år sedan – fritt tolkad av Lars Englund*, Stockholm: LTs förlag 1953, *Havslyrik från ett halvsekel*, Stockholm: LTs förlag 1956, samt *Tre kortdiktens klassiker*, Stockholm: LTs förlag 1959.

skulle beskrivas. Enligt Sverker Göransson är ”inriktningen mot existentiella frågeställningar, mot det universella och allmängiltiga, och ett motsvarande avståndstagande från det alltför subjektiva, tillfälliga och privata” utmärkande för decenniets lyrik.⁷ Dessutom har de tongivande författarna ”känslan av att arbeta inom en experimentets tradition”, menar han.⁸

50-talets poeter har däremot uppfattats som tillbakablickande i viss mening och öppna för en mer romantisk, personlig poesi. Göran Printz-Påhlson tar upp 50-talsförfattarnas kritik mot det föregående decenniet: ”50-talets poeter har de mest skiftande och motsägande föreställningar om vad revolten gäller: ’estheticismen’ eller det sociala engagemanget, dunkelheten eller bristen på ’djupandliga’ perspektiv.”⁹ Han ser dock att romantiken och ”symbolismen i vidare mening” är bestämmande för poesin så långt han kan överblicka av 1900-talet. Det innebär att dikten ”måste vara ett uttryck för en personlighet och att den måste vara medveten om sig själv, dvs. experimenterande”.¹⁰

Det finns fler än Printz-Påhlson som har svårt att se fördelarna med att tydligt avgränsa romantik från modernism när det gäller synen på tidens diktning. Bengt Hallgren är en av dem, och han kommenterar även åsikterna om Lars Englund i relation till andra författare i hans samtid. Englund placerades ”vanligen in bland de bättre 40-talisterna”, skriver han, innan han fortsätter:

Men här och där sågs han nog också över axeln, kanske därför att han hade en otidsenlig, 1800-talsromantisk kristen livssyn, och därför att han envisades med att hålla fast vid det lilla formatet i sin lyrik.¹¹

7. Sverker Göransson, ”Vad var fyrtiotalismen?”, Lars Lönnroth & Sven Delblanc (red.), *Den svenska litteraturen, band V. Modernister och arbetardiktare 1920–1950*, Stockholm: Bonnier Alba 1989, s. 223.

8. *Ibid.*, s. 224.

9. Göran Printz-Påhlson, ”Romantikerns val. Försök mot en distinktion och ett alternativ”, Göran Printz-Påhlson, *Solen i spegeln: Essäer om lyrisk modernism*, Stockholm: Bonniers 1996 [1958], s. 244.

10. Göran Printz-Påhlson, ”Solen i spegeln”, Göran Printz-Påhlson, *Solen i spegeln: Essäer om lyrisk modernism*, Stockholm: Bonniers 1996 [1958], s. 19.

11. Bengt Hallgren, ”Lars Englund – Ijusets skald”, *Perspektiv: Tidskrift för kulturdebatt*, september 1960, s. 304.

Hallgren tillägger att Englund kom ”örättvist i bakgrunden” även under 50-talet.

Englund har själv kommenterat vad han saknat i 40-talets tongivande poesi:

Fyrtioalet, detta omstridda decennium vi just lämnat bakom oss, tycks mig på många sätt besläktat med 1880-talet – på gott och ont. Samma medvetna utåtvändhet: intellektualistiskt, tidsmedvetet, antiromantiskt. Gärna en smula fränt och mörkt i tonen, också inom lyriken. Befriande fränt, stundom tryckande mörkt.¹²

Citatet visar hans egen ovilja att se allt i svart eller vitt – han medverkade vid ett flertal tillfällen i tidskriften *40-tal*, och är ingalunda bara ljusets diktare. För att skildringar av det befriande ljuset ska kännas trovärdiga måste poeten ha egen erfarenhet av det mörka. Ångesten är naturligtvis inte bara förbehållen 40-talets tidsdiktare. Det finns ett flertal dikter i Englunds produktion som visar att han har personlig erfarenhet av svåra stunder, och världskrigets mörker speglas också i ett antal dikter. Lennart Frick menar att Englund envetet försökte besvärja sin ångest ”genom att programmatiskt hänge sig åt de korta ögonblicken av frihet” från den, bland annat genom att ”stiga in i och avlyssna tystnaden”.¹³ Det skulle vara alldeles fel att se honom enbart som en världsfrånvärd romantiker, som bara skriver om ljusa morgnar, havsvyer, blommande hägg eller stämningsfulla skymningsstunder.

Englund har tillgodogjort sig många av modernismens landvinningar avseende form, exempelvis hur rytm, funktionella upprepningar och djärva radbrytningar medverkar till att stryka under det semantiska innehållet. Däremot får radikala formexperiment hos honom inget egenvärde som protest mot tidigare traditioner. Han är en modernist utan proklamationer, som kan tillgodogöra sig det han behöver från tidigare djärvare kollegor. Han är också en poet som kan vara mycket personlig i sitt uttryck. Per Ove Ohlson refererar förresten en passage ur ett brev till Gunnar Björling från 1947, där Englund skriver ”att

12. Lars Englund, ”Nytt 90-tal. Önskeslinga i Frödingsdiktens marginal”, *Dagens Nyheter* 11/5 1951.

13. Frick, ”Om Lars Englund”, s. 137.

Bengt Anderberg och han själv [Englund] bildar ett slags brygga över till djärvare modernister".¹⁴ Det ligger en hel del i detta.

ÅLÄNSK NATUR OCH NÅGRA FINLANDSSVENSKA
FÖRFATTARKONTAKTER

Kontakterna med finlandssvenska författare var viktiga för Englund och ganska många dikter är faktiskt tillägnade kollegor från andra sidan Östersjön. I antologin *Havslyrik från ett halvsekel* gav han utrymme åt en i sammanhanget stor andel finlandssvenska poeter. Själv har han gärna berättat om den stora betydelse som särskilt den åländska naturen haft för honom, såväl på ett personligt plan som för hans ordkonst. Så här uttryckte han sig i en liten intervju i *Uppsala Nya Tidning* 1946:

Jo, jag skulle vilja tolka naturen, den åländska naturen. Inifrån. Mitt fäderneblod och mina barndomssomrar har jag från havskanten där. Fjärdar, segel, blå luft. Citronfjärilar, skriande måsar, Primula farinosa, men tyvärr inga popplar. På ett förtäat, andhämtat sätt ville jag fånga det av skönhet, det av friskhet därute. Jag vore glad om jag kunde få fram inte blott något realistiskt levande, utan något så romantiskt som "landets själ", den hemlighetsfulla enheten. I vilken sommaren göms, i vilken vi och allting vilar. En sak till. Intensivt har jag ibland känt: att det gäller inte på oss (det här kan teologer bäst förstå), men tonvikten ligger på något objektivi, större än vi.¹⁵

Flera år senare skrev han en artikel i *Dagens Nyheter* där han tog upp betydelsen av några barndomssomrar i närheten av Mariehamn. Framför allt är det en för honom avgörande, speciell ljusupplevelse en tidig morgon han berättar om:

14. Ohlson, *Lars Englund, liv och dikt*, s. 225. Material rörande Lars Englund, Acc 2010/31:1, Per Ove Ohlsons arkiv, Handskriftsamlingen, Kungliga biblioteket, Stockholm.

15. Englund citerad i Per Erik Wahlund (signaturen P.E.W.), "Tryckt och otryckt", *Uppsala Nya Tidning* 14/12 1946.

Det är mycket tidig morgon, tidigt tjugotal – och det är tidig juni. Vi stiger upp för att möta min älskade farbror ”Lutti”, som skall komma med Finlandsbåten redan vid tretiden. Jag har tiggat mig till att få följa med, trots att snälla barn borde sova vid det klockslaget. Jag får lite mjölk i köket, jag är tyst, inte riktigt vaken än. De stora ger sig i väg, men jag är sen som vanligt, det är alltid så mycket jag skall plocka med. Till sist springer jag ändå ut. Kallt i luften, klart. Strax innan jag hunnit till grindöppningen [...] då faller solljuset plötsligt, överväldigande in i mina sömniga ögon. [...] Och jag står lamslagen, med händerna tunga. Så brant, mäktig sol hade jag aldrig sett, har jag aldrig sedan sett. Skall jag aldrig se? [...] Det ljuset är inte av denna världen, det ger kraft att orka leva, trots allt. Ständigt nynnär jag om detta, eller rättare – nynnär det i mig. Hälften av alla fjärilsdikter jag har på mitt samvete handlar egentligen om denna centrala barndomsupplevelse. [...] Mina ögon törstar efter ljus. Under gråa, långsamma, mörka dagar längtar vi alla fram mot detta. Ty våra ögon törstar till ljus.¹⁶

Den tidiga morgonens sneda ljus över ett hav som sträcker sig bort mot horisonten, och känslan av den krispigt kylslagna fräschören innan solen hunnit värma upp landskapet, är något av en grundscen i Englunds författarskap. Att fånga det snabbt övergående, det som svinner, är centralt för honom, samtidigt som han är öppen för en möjlig transcendens som riskerar att förringas eller förgrovas om den artikuleras. Det gäller att inte prata sönder de benådade ögonblicken. Det vanliga svenska sommarljuset blir aldrig något överjordiskt, men möjligheten tycks momentant finnas där.

Englund är en poet som hyllar kortdikten, ja fragmentet i egen rätt. I en artikel i tidskriften *40-tal* uttrycker han sig så här: ”Bara ett ögonblick har doften sin friskhet. Nattfjärilen i lyktstrimman en sekund – och förbi. Man minns det dock.”¹⁷ I samma text försvarar han skissens egenvärde: ”Att säga bara en skiss, bara ett anslag är ungefär som att tala om bara en oljemålning eller bara ett epos.”¹⁸ I en annan artikel ett par år senare prisar han lyrikens sinnlighet i vid mening,

16. Lars Englund, ”Minne av ljus”, *Dagens Nyheter* 25/7 1954.

17. L.E. (Lars Englund), ”Onda anslag mot lätta”, *40-tal*, 1945:1, s. 28.

18. Ibid.

samtidigt som han säger sig sakna ”konkretion, assonans och rytm” i många samtidsdikter.¹⁹ ”Att vår lyrik saknar hemlighetens dimension kan djupast bero på att vi saknar tro”, tillägger han.²⁰

Hans egna preferenser framkommer ofta när han kommenterar andras dikter. I en artikel i *40-tal* från 1944 presenterar han kortfattat fyra finlandssvenska poeter, Solveig von Schoultz, Liv Tegengren, Karin Mandelstam och Ulla Olin, och konstaterar att ”på många sidor möter läsaren en betvingande upplevelse av vår nordiska naturs kraft till läkedom – vikarnas glittrande sälta, smultronens arom, smörblommornas oransonerade gyllenljus!”²¹ När det gäller von Schoultz anser han att det är ”för hennes mogna, hemlighetsfullt lyckliga sommardikter som man är henne mest tack skyldig”.²² Mandelstam ”har skrivit flera charmfulla dikter, genomlysta av ett vitt befriande ljus”, skriver han,²³ medan Olins ”bästa finns i naturlyriken, som kan ha en kärv och frisk ton. Det är blåst över hennes landskap”.²⁴

Englund var också en flitig brevskrivare, och flera av adressaterna var just finlandssvenska vänner eller kollegor. Här ska bara ges några få exempel ur hans korrespondens. Både Rabbe Enckell och Gunnar Björling var viktiga inspirationskällor för honom.²⁵ Ett flertal brev från Björling har bevarats. I maj 1945 berömmar Björling sin svenske kollega och skriver: ”Du kan radindela på ett sätt som överraskar mig, även när det gäller rätt aforistiska ting. Och utan att det blir prosa i versrader.”²⁶ I juni samma år tackar Björling för artiklar och brev, och skriver: ”Martinson skall jag observera. Conradson kan jag beundra, det finns hos Almqvist och den Vilhelm Ekelund vi en gång

19. Lars Englund, ”Lyrik, besvärjelse”, *40-tal*, 1947:2, s. 79.

20. *Ibid.*, s. 80.

21. Lars Englund, ”Kvinnlig diktarfalang i Finland”, *40-tal*, 1944:1, s. 18.

22. *Ibid.*

23. *Ibid.*, s. 19.

24. *Ibid.*, s. 20.

25. Per Ove Ohlson skriver i sitt avhandlingsmanus, *Lars Englund, liv och dikt*, s. 26, att Englund hade ett tidigt intresse för finlandssvensk modernism. Det visade sig bland annat genom ett enskilt skolarbete i modersmålet läsåret 1934–35. Se Material rörande Lars Englund, Acc 2010/31:1, Per Ove Ohlsons arkiv, Handskriftsamlingen, Kungliga biblioteket, Stockholm.

26. Gunnar Björling till Lars Englund, 4/5 1945, Acc 2010/31:4, Brev till och från Lars Englund (kopior), Per Ove Ohlsons arkiv, Handskriftsamlingen, Kungliga biblioteket, Stockholm.

fick läsa något i denna stil.”²⁷ Englund hade nämligen genom några artiklar bidragit till att Ivar Conradson återupptäcktes som poet efter många års tystnad och glömska.²⁸ Björling ser alltså likheter mellan Conradson, dennes samtida Ekelund och föregångaren Almqvist. I ett annat brev ett drygt år senare skriver Björling om den undanskymde Conradson: ”Och denna skald – det är nog att ha levat, när man gjort detta – och han är bortglömd! En stor religiös diktare, en naturpoet. Och fantasieggat ordval, en broder till Almqvist.” Han tillägger: ”Jag har pratat med Rabbe om Conradson. Han är mycket intresserad.”²⁹ Englund skrev också en hel del till Hagar Olsson.³⁰

En dikt som har en speciell ”kringhistoria” är ”Till en diktare” från samlingen *Stark dagg* (1943). Den diktare som avses är Jarl Hemmer.

Havet är brinnande ljust och som vanligt
vattnet blommar
i vikarnas kupade händer.
Vänd dig ifrån dig själv och din synd
och dogmer och ångest. Vänd dig mot havet!

27. Gunnar Björling till Lars Englund, 27/6 1945, Acc 2010/31:4, Brev till och från Lars Englund (kopior), Per Ove Ohlsons arkiv, Handskriftsamlingen, Kungliga biblioteket, Stockholm.

28. 8/7 1944 publicerade Englund artikeln ”En glömd skald” i *Aftontidningen*. Den trycktes om i samma tidning 10/4 1950 sedan Conradson fått ett stipendium från boklotteriet. Den har då rubriken ”Upprättelse åt glömd skald”. En annan viktig artikel är ”Två särlingar”, *Bonniers Litterära Magasin*, 1948:3, s. 196–200, <http://runeberg.org/blm/1948/0212.html> (hämtad 8/10 2021). Förutom Conradson presenteras här även hans vän Gustaf Otto Adelborg (s. 200).

29. Gunnar Björling till Lars Englund, 25/8 1946, Acc 2010/31:4, Brev till och från Lars Englund (kopior), Per Ove Ohlsons arkiv, Handskriftsamlingen, Kungliga biblioteket, Stockholm.

30. I Ohlsons material finns ett brev från Hagar Olsson till avhandlingsförfattaren 6/9 1966, där hon skriver så här: ”Lars Englund var en underbart fin och förändlig människa, lite frånvarande i världen. Då och då kom det alltid om inte ett brev så ett kort från honom, fastän jag väl knappast skrev till honom.” Se Brev och diverse handlingar rörande Lars Englund, Acc 2010/31:2, Per Ove Ohlsons arkiv, Handskriftsamlingen, Kungliga biblioteket, Stockholm.

Havet är brinnande ljust och som vanligt
vinden blåser
ur himmelens öppnade portar.
Vänd dig ifrån dig själv och din synd
och dogmer och ångest. Vänd dig mot havet!

Till J.H.³¹

Tre av de fem rader som den första strofen består av återkommer alltså i den andra. Upprepningen är ovanligt stark. De två rader som avviker betonar vattnet och vinden, alltså det som tycks bestående i naturen. Dessa grundelement finns där ”som vanligt”, medan människornas tankar och ångest växlar och ibland tycks dominera allt utifrån den enskildes perspektiv. Vikarna beskrivs som ”kupade händer” och himlen har ”öppnade portar”. Det är som om poeten särskilt vill betona att naturen vill ge den receptiva människan det hon har behov av. Läsaren uppmanas att vända sig från de egna ångestpräglade föreställningarna och öppna sig för havsvidderna och blåsten. Det finns en frihet i detta som står i motsats till dogmer och ältande. Det är som om själva upprepningarnas styrka i dikten vill visa naturens eller elementens oföränderlighet och mana läsaren att inte glömma dess gåvor. Naturen är någonting större, och i den vetskapen kan en viss läkedom finnas.

I ett brev till Jarl Hemmer från 1943 utvecklar Englund diktens tankar ytterligare:

I havskanten utanför Mariehamn, där vi har vår sportstuga, skrev jag någongång 1939 den dikt/sid. 29/, som jag har varit fräck nog att dedicera till Er. Bakgrunden: Själv har jag haft en hel del att göra med Oxfordgrupprörelsen; var med i Visby -38. Leddes då in i moraliska kriser, som nog var nyttiga, men i längden alltför pressande. Väl ute ur detta – nu en enkel, vanlig, tigande, lättsinnig kristen – tyckte jag mig se något av samma kris hos Er. Jag tänkte på de ljusa, friska dikterna från Er ungdom – och på hur Ni kanske kunde vända Er mot detta och få hälsa och frihet.

31. Lars Englund, *Stark dagg*, Stockholm: Hugo Gebers förlag 1943, s. 29.

Vända sig mot havet: det kan vara kristendom också i det. ”Nädens hav” – det låter fruktansvärt banalt. Men det är ju så.³²

Englund var alltså under en tid starkt engagerad i den kristna Oxfordgruppörelsen, precis som Hemmer.³³ Rörelsen betonade den personliga tron, och dess sympatisörer samlades ofta i mindre grupper för att diskutera andliga frågor. Utifrån brevets sista rader finns möjligen en dubbelbetydelse även i diktorden ”himmelens öppnade portar”, men först och främst är detta naturligtvis en beskrivning av ett landskap som kan vara läkande. Leif Sjöberg berättar i en artikel i tidskriften *Studiekamraten* 1964 hur han via Ennie Englund fått tillgång till det tackbrev Hemmer skrev efter att han fått sig tillsänt ett exemplar av *Stark dagg*. Det är daterat Eckerö, Åland den 20 november 1943:

Tack för brevet och Era ofta utsökt fina dikter. Jag vänder mig mot havet, även som nu i snöstorm här ute på Ålands västligaste udde, men det finns både brinnande ljusa och avgrundssvarta hav inom människan, och dem kan jag inte stänga ögat för. Lycka till med ”Stark dagg” och måtte Er skugga aldrig förminskas! (kinesiskt ordspråk).³⁴

I följande avsnitt vill jag ge ytterligare några exempel på de många naturdikter Englund skrev. Ofta är de rent deskriptiva, men vissa av dem tycks sträcka sig mot detta som inte är av ”denna världen”. I en kommande bok hoppas jag kunna behandla betydligt fler dikter än de havsdikter som här dominerar. Försommaren är Englunds årstid framför andra, och i hans texter blommar hägg, slån, vildaplar eller lindar. De ljusa blommorna kan sägas motsvara det morgonljus som

32. Englund till Jarl Hemmer, 1943 (osäker datering). Se Acc 2010/31:2, Brev och diverse handlingar rörande Lars Englund, Per Ove Ohlsons arkiv, Handskriftsamlingen, Kungliga biblioteket, Stockholm.

33. Thomas Ek skriver i sin bok *Ljusets djup: Jarl Hemmer och idyllen*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2013, s. 240, att religionen vid ”slutet av 30-talet och början av 40-talet” tog ”en allt större plats” i Hemmers liv. Han tillägger att ”Guds frånvaro är [...] ett återkommande tema i hans diktning” (s. 262). Någon ljus, förtröstansfull tro verkar han aldrig nå fram till.

34. Jarl Hemmers brev citerat i Leif Sjöberg, ”Lyssnandet i tystnaden. En studie i Lars Englunds lyrik”, *Studiekamraten* 46, 1964:V, s. 85.

soluppgångarna ger. Det finns också några intressanta skymningsstycken i hans produktion. Han söker sig gärna till de timmar då ljuset är på kommande eller avtagande och de stämningskvaliteter dessa kan ge.

NATURBESKRIVNINGAR OCH ETT MÖJLIGT ÖVERSKRIDANDE

De tidiga morgnarna med sol över hav utgör således en viktig grundscen i många av Englunds dikter. En dikt från samlingen *Svala* känns representativ:

Nu i den tunna morgonglansen är fjärden snö
av ljus, och alldeles stilla
Bara långt ute i gattet
– vita att de knappt syns
mot det vita – rör sig en
flock måsar
ljudlöst fladdrande
kålfjärilslikt ⁻³⁵

Det vita ljuset som nästan tenderar att stryka ut världen är frekvent i Englunds diktning. Även registreringen av en upplevd stillhet är mycket vanlig. Överklivningen från första till andra raden är effektfull och liknelsen med kålfjärilarna markerar avståndet på ett innovativt sätt, inte minst genom det beskrivna ljudlösa fladdrandet. Känslan av avstånd förstärker snarast intrycket av att man betraktar en tavla. Det är en realistisk morgonbild som tycks vila i sig själv. Det är nog. Beträktaren är närmast återhållsam i sin beskrivning.

Gränsen mellan sömn och uppvaknande gestaltas också i flera dikter, som här.

35. Lars Englund, "Andlöst", *Svala*, Stockholm: LTs förlag 1950, s. 35.

Tunga underbara dyningar bär mig i drömmen
lyftande djupa andetag, svindlande
mjuka fall –
och brämen som sakta bryter sig i mareld och sorl
Tidlöst, tyngdlöst bäras från mörker till mörker
från mörker genom mörkret till mörker
för att vakna i en plötslig bränning
av ljus
– junimorgon, måsskri!³⁶

Versen är metriskt oregelbunden, men rytmen anpassas delvis till det semantiska innehållet. De tre första raderna består av fallande vers som tycks kongenial med dyningars tyngd eller andningens relativa regelbundenhet.³⁷ På rad fyra beskrivs så hur vågorna bryter och då sker en tydlig övergång till stigande vers. I nästa rad sker en återgång till fallande vers, medan dikten slutar mer varierat. Man kan också notera de många ö- och u-asonanserna. Båda upplevs som mörka vokaler, och tillsammans med upprepningarna av ”mörker” och den lätt vaggande rytmen är de väl avpassade för att gestalta sömn. Vid uppvaknandet är de ljusa i-ljuden påfallande. Det är mycket karaktäristiskt för Englund's diktning att han här sammanför motiven havet, ljuset och junimorgonen. Havets dyningar blir nästan identiska med den sovandes andetag, människans in- och utandningar, innan ljusets bränning slår sönder sömnens rike.³⁸

En annan havsdikt, ”Efter stormen”, försöker gestalta svårigheterna i att med ord uttrycka en upplevelses djup:

36. Englund, ”Över djupen”, *Svala*, s. 43.

37. I artikeln ”Lyrik, besvärjelse” i *40-tal*, 1947:2, s. 80, skriver Englund: ”Jag vågar tro att vi ofta skulle vinna på att eftersträva en levande rytm, i släkt med vår andhämtning, med blodets svallvåg”.

38. I Bengt Emil Johnsons tidigare nämnda manus *Juni medicinman*, s. 5–6, kommenteras dikten så här: ”Av stor betydelse är det fonetiska skeendet, som i likhet med det rytmiska är av understrykande art. Man lägger märke till de ymnigt förekommande mjuka, gungande konsonantförbindelserna, som ng- nd- mm -rl- dl- osv. tillsammans med vokalerna där u, y, ä, ö dominerar. Slutet utgör en kontrast mot början.”

Härute ligger tidens timglas över ända:
vit sand och ett glasblått hav!
Stilla. Poppelljuset darrar –
Jag försöker tala, men läpparna likadant –
September
är ett mänskoord
för att stappla denna evighet.³⁹

Staffan Björck konstaterar i en kommentar till dikten, att ”vad poesien kan föda och ge ord åt är andakten inför det utsägliga”.⁴⁰ Angående samma dikt skriver Niklas Schiöler: ”att berätta om det utsägliga förminskar det. Det största kan man möjligen stamma fram.”⁴¹ Känslan av tidlöshet, stillhet och andakt inför det höstliga havet kan inte språket göra rättvisa. Tankstrecken förstärker stillheten. Ordet ”September” ger endast en sorts ram åt allt detta. I övrigt kan läpparna bara vara stilla eller darra som ”poppelljuset”. Språket kan möjligen ringa in något av upplevelsen, men lika lätt kan det trivialisera. Formuleringen att ”tidens timglas” ligger ”över ända” är dock ett lyckat sätt att knyta samman känslan av evighet med synen av den konkreta sandstranden och det glasblå havet. Upplevelsen ligger nära epifanin.

I en dikt som ”Vit extas” finns övertoner av ett annat slag i de grundläggande havsbilderna:

I ögonen fallande
silverglans
från de störtande mäsarnas vingar!
Detta är sinnenas plötsliga enhet: skri och ljus
Ljus, skri!
Blixtlikt klipper tänger av glödgat tenn
brister fågelstrupar gälltigällt –
brinnande snöa
lätta kroppar ner i havet.⁴²

39. Englund, ”Efter stormen”, *Stark dagg*, s. 17.

40. Staffan Björck, ”På evighetens strand”, Magnus von Platen (red.), *Svenska diktanalyser*, Stockholm: Prisma 1965, s. 239.

41. Niklas Schiöler, ”Den svenske japanen”, Niklas Schiöler, *Döden och grodan. Litterära omläsningar*, Stockholm: Carlsson 2010, s. 95.

42. Lars Englund, ”Vit extas”, *Hand, fågel*, Stockholm: Hugo Gebers förlag 1946, s. 27.

Ett antal ord i den här dikten förefaller konnotera något mer än ren deskription. Det är som om Englund via specifika ord och fraser vill fördjupa eller problematisera de rena sinnesintryck som utgör den välbekanta grunden – ljuset, vattnet, måsarnas skrin. Redan den första radens ”I ögonen fallande” tycks vilja peka ut ordet ”fallande” på ett tydligare sätt än det sammanskrivna uttrycket ”iögonfallande”. Detta fallande stryks under och förstärks via ”störtande”, ”skri”, ”klipper”, ”brister”, ”kroppar ner i havet”. Vad är det som gestaltas i denna vita extas? På ytplanet är det naturligtvis en syn- och hörselupplevelse av måsar som dyker och skriar i ljuset över havet. Samtidigt laddas dikten av dessa andra ord som pekar mot det som faller och brister; en sorts dödsaningar mäns in i denna sommarhavsvy. Intrycket förstärks av indraget i de två avslutande raderna. Englund låter radbrytning och typografi förstärka det dikten gestaltar. Är det dessa aningar som också bidrar till den extas titeln talar om? Dikten är ett exempel på det dubbelseende som många av Englunds dikter kan ge upphov till. I modernistisk konst betraktas ofta den klassiska allegorin med viss misstänksamhet. I stället kan texterna laddas med djupbetydelse eller skuggas av symbolik som ändå inte är helt glasklar. Ett flertal exempel finns på hur Englund i detta avseende är modernist. Ytterligare ett exempel på detta utgör dikten ”Mötte en vind?”:

Och jag såg kullar, resande sig
ur dimman
Och jag såg popplar rakna, spjutlikt
– när de drog sig undan, dessa ridåer av regn ...
Och jag hörde inga trastrop
och jag märkte inga droppars fall och inga
mänskors steg.
Och jag mindes, ingenting. Och jag sökte, ingenting.

Men jag mötte en vind⁴³

Som så ofta hos Englund verkar detta vara en enkel dikt om en vardaglig upplevelse i naturen. Den tycks dock växa och överskrida sitt

43. Lars Englund, ”Mötte en vind?”, *Rå*, Stockholm: LTs förlag 1961, s. 91.

sammanhang. Detta har delvis att göra med den lyriska genren och de läsarförväntningar den frammanar. Den amerikanska litteraturvetaren Shira Wolosky konstaterar helt enkelt att ”poesi är språk som alltid betyder något mera”.⁴⁴ Diktjaget beskriver ett landskap som gradvis blir synligt då dimma och regn drar sig undan. Samtidigt finns en sorts andlöshet i själva upplevelsen, något som höjer det vardagliga och får landskapet att nästan strykas ut, trots att vädret beskrivs som upplysande.⁴⁵ Formen i vid mening förstärker denna känsla. Uppreppningen av frasen ”Och jag såg” ger associationer till visionär litteratur; något uppenbarar sig steg för steg för den som bevittnar ett ovanligt skeende. Just orden ”Och jag såg” är frekvent använda i Johannes uppenbarelse.⁴⁶ En visionärs syner är dock oftast dramatiska och högstämda, men så är inte alls fallet här. Det är vanliga landskapsvyer som framträder när dimman och regnet viker. Notera också hur ordet ”inga” upprepas tre gånger på två rader, och ordet ”ingenting” två gånger på samma rad. Den näst sista raden använder också kommatecken effektivt: ”Och jag mindes, ingenting. Och jag sökte, ingenting.” Den lilla paus som skiljetecknet markerar förefaller förstärka intrycket av att diktjaget verkligen försöker minnas och vill söka.

Samtidigt ges möjlighet till en annan läsning: här finns inte utrymme för minnen, och här söks heller ingenting, då ögonblickets intensitet är sig själv nog. Kvar blir en sorts ren upplevelse av stunden. Slutradens ord om mötet med vinden är det enda som fyller den djupa stillheten, det rena ”ingenting”. Notera att slutraden föregås av en blankrad, vilket gör att den lätt kan uppfattas som en sorts

44. Shira Wolosky, *The Art of Poetry: How to Read a Poem*, New York: Oxford University Press 2001, s. 3. ”[p]oetry is language that always means more.” Översättning till svenska: P-YA.

45. Paul H. Fry skriver i sin bok *A Defense of Poetry: Reflections on the Occasion of Writing*, Stanford, California: Stanford University Press 1995, s. 95–96: ”Wordsworth’s ‘opening’, his moment of deepened feeling, is the moment in which he is allowed to see nothing at all”. Han fortsätter: ”that nakedness of being is what transcendence and the blankness of vision, immortality and mortality, have in common”. Även i Englund’s dikt anas alltså en sorts utstrykning av de yttre intrycken, för att röja väg för ett djupare seende.

46. Några exempel: Upp. 5:2, 6:1, 6:12, 10:1. Frasen är återkommande genom hela denna bok, och förekommer i både 1917 års översättning och i *Bibel 2000*.

sammanfattning. Dikt titeln har dock ett frågetecken som inte skrivs ut här. Att titeln lägger till detta frågetecken låter en viss osäkerhet dröja kvar. Om det bara varit känslan av en vanlig vindil hade detta känts onödigt. Diktens successiva nedmontering av de yttre intrycken ger, tillsammans med visionens språkbruk och denna osäkerhet inför vad som verkligen upplevts, möjlighet att tolka skeendet som ett möte av transcendent slag.

I en judisk-kristen tradition knyts Guds ande till en livgivande vind. Exemplet är många. Redan i skapelseberättelsen i Första Mosebok blir detta tydligt. "Och jorden var öde och tom, och mörker var över djupet, och Guds ande svävade över vattnet" står det i 1917 års svenska översättning. I *Bibel 2000* har formuleringen ändrats till "Jorden var öde och tom, djupet täcktes av mörker och en gudsvind svepte fram över vattnet".⁴⁷ När människan sen skapas beskrivs det så här: "Och Herren Gud danade människan av stoft från jorden och inblåste livsande i hennes näsa, och så blev människan en levande varelse."⁴⁸ I Jobs bok läser vi: "Guds ande är det som har gjort mig, den Allsmäktiges fläkt beskär mig liv."⁴⁹ Anden knyts alltså på flera sätt till andning, liv och vind. Ordet "andedräkt" visar också detta. Några ytterligare bestämmningar av diktens starka upplevelse ger dock inte Englund. Öppenheten lämnar mycket utsagt. Dikten tystnar åter inför det som sträcker sig bortom språket.⁵⁰ Kvar blir bara känslan av ögonblickets värde. Det är värt att påpeka att reflektionerna kring en möjlig dubbelbetydelse alls inte reducerar den grundläggande upplevelsen av det konkreta landskapet. Det är just det faktum att poeten känner sig djupt inbegripen i detta landskap som möjliggör den starka upplevelsen.

47. 1 Mos. 1:2.

48. 1 Mos. 2:7, 1917 års översättning, den senaste Englund hade tillgång till.

49. Job 33:4, 1917 års översättning.

50. Upplevelsen av den älskade är ett annat exempel från Englunds diktning på vad som inte alls kan göras rättvisa genom ord. "Detta ditt ansikte/ kan icke sägas" läser vi i Lars Englund, "Detta ditt ansikte", *Hand, fågel*, s. 58. Det skulle kunna uttryckas som att det verkligt viktiga motsätter sig språklig gestaltning.

SLUTORD

I den här essän har inget utrymme getts för analyser av Englund som kärlekslyriker. Det är annars en mycket framträdande del av hans oeuvre. Den allra första dikten i samlingen *Hand, fågel* inleds rentav så här: "Vad var det annat än kärlekslyrik – alltid alltsammans."⁵¹ Kärleken till naturen och den djupa upplevelsen av den är påtaglig. Det är inte heller ovanligt att naturbilder och en älskad kvinnogestalt förstärker varandras närvaro i enskilda gestaltningar. Lennart Frick skriver att samlingen *Rå* utgör "ett djärvt försök att gestalta en religiös förtröstan [...] genom att förena kärleks- och naturlyriken till en mytisk enhet".⁵² Jag tror att det är ett misstag att sortera in hans texter i färdiga fack, som exempelvis naturdikter och kärleksdikter. Vi har redan noterat de övertoner eller möjliga dubbla läsningar som vissa dikter kan inbjuda till. Läsaren av hans texter har mycket att vinna på att bevara sin öppenhet.

Litteraturens konjunkturkänslighet är rätt uppenbar, men det finns ett egenvärde i att uppmärksamma goda författarskap som något oförtjänt hamnat lite utanför och inte anses aktuella. Lars Englunds dikter bör ha förutsättningar att hitta nya läsare även i dag, mer än 60 år efter hans död. Då behovet av djupa upplevelser i naturlandskapets stillhet verkar öka alltmer i ett samhälle med högt uppdrivet tempo, bör många fler få möjlighet att ta del av hans korta texter. De ger allra mest om läsaren är beredd till en koncentrerad, dröjande läsning.

51. Lars Englund, "Tema av blod och ljus", *Hand, fågel*, s. 5.

52. Lennart Frick, "Lars Englund, juni, juli...", *Lyrikvännen*, 1983:6, s. 342. Artikeln publicerades första gången i samma tidskrift 1969.

Ormar, fågelungar

Naturens grymhet i två dikter av Solveig von Schoultz

NATURSKILDNINGARNA ÄR MÅNGA och omsorgsfullt utarbetade i Solveig von Schoultz litterära produktion. Särskilt i lyriken framträder genomgående en stor respekt inför en allomfattande livsväv. I detta kosmos deltar diktjaget som en fysiskt och sinnligt förnimmmande, reflekterande, kommunicerande och gestaltande varelse.¹ Ur sinnesförnimmelserna föds reflektionen, och genom dem gestaltas diktjagets närvaro i nuets och naturens ögonblick liksom i dikten ”Backen” ur *Vattenhjulet*:

BACKEN

Varifrån kommer doften?

En liten stig går över backen

till min boda

och jag stannar hos backens bruna ris:

varifrån kommer doften?

Den lyfter som en varm vinge

stryker längs min mun

markens erfarenhet ger sig tillkänna:

sol, vind och regn.²

1. Carola Envall, *Hand av sol. Den taktila förnimmelens funktioner i jagets relation till Gud i Solveig von Schoultz lyrik*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2021, s. 80–108, <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-765-989-5> (hämtad 16/5 2022); Anna Möller-Sibeli, *Mänskoblivandets läggspele. En tematisk analys av kvinnan och tiden i Solveig von Schoultz poesi*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2007, s. 313, 333–334, <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-765-372-2> (hämtad 16/5 2022).
2. Solveig von Schoultz, *Vattenhjulet*, Helsingfors: Schildts 1986, s. 38.

Liksom det mänskliga diktjaget bär även marken ordagrant på ”erfa-
renhet” som kan delas och kommuniceras.³

I von Schoultz senare produktion framträder också människan som en senkommen och även inkräktande gäst bland andra levande varelser i naturens komplexa sammanhang.⁴ Det sker parallellt med en samhällsutveckling präglad av å ena sidan miljöförstöring, å andra sidan en ökande medvetenhet om livets sårbarhet och djurens egenvärde.

I centrum för den här essän står två dikter av von Schoultz, ”Vinbärsbusken” ur diktsamlingen *Vattenhjulet* (1986)⁵ och ”Jag är här” ur *Samtal med en fjäril* (1994).⁶ För att ytterligare belysa dikterna och vidga diskussionen om dem gör jag också utblickar till en del av hennes andra texter och reflekterar över en central problematik som aktualiseras i de två dikterna, nämligen närvaron av det som framstår som grymt i naturen. Den här infallsvinkeln verkar hittills ha stått oanvänd i forskningen i von Schoultz lyrik. Den förefaller även ha använts rätt sparsamt i filosofisk och teologisk diskussion inspirerad av ekologi och miljömedvetenhet, såsom ekofilosofi, ekofeminism och ekoteologi.

I en artikel om von Schoultz lyrik tar litteraturforskaren Anna Möller-Sibeliuss in ekofeministisk diskussion.⁷ Artikeln fortsätter reflektionen kring den täta relationen mellan människa och övrig natur vilken även berörs i Möller-Sibeliuss avhandling *Mänskoblivandets läggspele* och diskuteras i min avhandling *Hand av sol*. I artikeln lyfter Möller-Sibeliuss fram att von Schoultz skrev som en föregångare i

3. Här kan inskjutas att jag med diktjaget avser både ett jag som explicit uttalas i en dikt och ett som enbart fungerar som ett uttalande jag, den bärande rösten i dikten, människan som förnimmar via sina sinnen och tolkar dessa erfarenheter. Se vidare Envall, *Hand av sol*, s. 26–28.

4. Se t.ex. dikterna ”Fåglar och skogar” ur sviten ”Nu ger jag mig lov”, Solveig von Schoultz, *De fyra flöjtspelarna*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1975, s. 63; ”Skogshygge”, Solveig von Schoultz, *Vattenhjulet*, s. 31; ”Havsdag”, Solveig von Schoultz, *Ett sätt att räkna tiden*, Helsingfors: Schildts 1989, s. 33; ”Ny kull”, Solveig von Schoultz, *Samtal med en fjäril*, Esbo: Schildts 1994, s. 47; ”Januari”, Solveig von Schoultz, *Molnskuggan*, Esbo: Schildts 1996, s. 46.

5. von Schoultz, *Vattenhjulet*, s. 24.

6. von Schoultz, *Samtal med en fjäril*, s. 36.

7. Anna Möller-Sibeliuss, ”En avbarrad julgran i dagsljus. Organiskt liv, andlig utveckling och modernitet i Solveig von Schoultz poesi”, *Historiska och litteraturhistoriska studier 96*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2021, <https://doi.org/10.30667/hls.99093>.

ett tänkande och en livshållning där människan ses som en partner förpliktad till omsorg om allt som ingår i det vi kallar natur. Naturförbundenheten bildar ett korrektiv till en västerländsk livsstil präglad av exploatering och ett tänkande som separerar människa och natur. Människans speciella medvetande och etiska ansvar gör emellertid hennes roll komplicerad.⁸ Till komplikationerna hör frågor som aktualiseras i dikterna jag behandlar i denna essä, det vill säga frågor om hur människan kan förhålla sig till grymhet och lidande som drabbar djuren utan att människan är förövaren.

I de två dikterna "Vinbärsbusken" och "Jag är här" gestaltas diktjagets erfarenheter av naturens grymhet via sinnesförmimmelser: visuellt genom den betraktande blicken, auditivt via de avlyssnade ljuden och minnet av en psalm, och taktilt genom den helhets kroppsliga inlevelsen. Den mänskliga kapaciteten att känna smärta och uppleva medlidande aktiveras och åstadkommer flerfaldig identifikation. Genom den registrerande blicken, den kännande kroppen och den precist beskrivande rösten i dikterna gestaltas två situationer där försvarslösa varelser – fågelungar – äts upp av andra djur. Sådana processer ingår i naturens kretslopp men de utmanar ändå diktjaget (och läsaren) och ger upphov till den mänskliga bedömningen att skeendet inte är neutralt utan grymt. Både en ytlig idealisering av naturen och en förenklad uppfattning om en allsmäktig och god gudomlig skapare problematiseras.

Därmed tangeras stora teologiska frågeställningar i de två relativt korta dikterna, såsom frågor om det onda, om Gud som skapare och upprätthållare, om människans förhållande till andra levande varelser och till Gud. Sådana frågeställningar öppnar även eskatologiska perspektiv som öppnas mot drömmar och hopp om en tillvaro där det onda, grymma och smärtsamma inte längre finns.⁹ Som jag tidigare nämnt behandlas tematiken relativt sparsamt inom ekoteologin. Inom ramen för dess religionsfilosofiska och etiska diskussioner ägnas mera uppmärksamhet åt människans roll som aktör i ekosystemet och

8. Ibid., s. 182–184, 189–190; Möller-Sibeliuss, *Männskoblivandets läggspel*, s. 313, 333–334; Envall, *Hand av sol*, s. 80–83, 92–93, 107–108.

9. Med eskatologi avses religiösa läror och föreställningar om tidens och världens slut och en ny tillvaro, "de yttersta tingen". *Nationalencyklopedin*, eskatologi. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/eskatologi> (hämtat 20/6 2022).

samhället. För denna essä konsulterar jag den brittiska teologen (även poet och tidigare verksam som forskare inom biokemi) Christopher Southgates bok *The Groaning of Creation. God, Evolution and the Problem of Evil* och hans artikel ”Does God’s care make any difference?”¹⁰ I boken förelägger han sig uppgiften att visa hur Guds skapelse kan betraktas som ”both good and groaning”, både god och ropande i vända.¹¹ Formuleringen alluderar på två bibeltexter, skapelseberättelsen i Första Moseboken där Gud ”såg att allt som han hade gjort var mycket gott”¹² och aposteln Paulus ord om hur ”hela skapelsen ännu ropar som i födslovändor”.¹³ I Southgates resonemang är teodicéproblematiken central tillika med frågor om djurens lidande och Guds närvaro i sin skapelse.¹⁴ Hur kan insikterna om evolutionens och ekosystemets livsprocesser som involverar så mycket våld mellan djur och all den smärta, skräck och utrotning djuren drabbas av förenas med den mänskliga gudstrons tillit och tacksamhet? Jag finner Southgates framställningar både grundliga och angelägna men redogör inte för dem i deras helhet. Tyngdpunkten i min essä ligger på behandlingen av von Schoultz dikter. I den avslutande diskussionen är Southgates tankar om kontemplation i medkänsla av särskilt intresse eftersom

10. Christopher Southgate, *The Groaning of Creation. God, Evolution and the Problem of Evil*, Louisville & London: Westminster John Knox Press 2008; Christopher Southgate, ”Does God’s care make any difference? Theological reflection on the suffering of God’s creatures”, Ernst M. Conradie et al. (eds.), *Christian Faith and the Earth. Current Paths and Emerging Horizons in Ecotheology*, London & New York: Bloomsbury 2014.

11. Southgate, *The Groaning of Creation*, s. 2, 32, 55. Kursivering i originalet.

12. 1 Mos. 1:31; 1:10, 18, 21, 25. *Bibeln*. Bibelkommissionens översättning, Stockholm: Verbum Förlag 2000. För bibelhänvisningar i samband med de dikter som behandlas i essän använder jag den svenska bibelöversättningen från 1917 eftersom den var i officiellt bruk vid dikternas utgivningstid: *Bibeln eller den heliga skrift innehållande Gamla och Nya Testamentets kanoniska böcker*. I överensstämmelse med den av Konungen år 1917 gillade och stadfästa översättningen, Helsingfors: Förbundet för svenskt församlingsarbete i Finland r.f. [tryckt 1972].

13. Rom. 8:18–25, citat 8:22.

14. Med teodicéproblemet avses problemet med ”det ondas existens i en värld som antas vara skapad av en Gud som är både god, allvetande och allsmäktig.” *Nationalencyklopedin*, teodicéproblemet. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/teodicéproblemet> (hämtad 20/6 2022); *Nationalencyklopedin*, lidandets problem. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/lidandets-problem> (hämtad 20/6 2022).

de kan anknytas till dikterna och till Möller-Sibelius resonemang i den tidigare nämnda artikeln.

Ett avsnitt i von Schoultz självbiografiska bok *Längs vattenbrynet* ger ett exempel på hennes förtrogenhet med ett naturvetenskapligt tänkande som infogar alla livsformer i ett överskådligt, slumpmässigt och slösaktigt system av död och liv:

Dörren står på glänt till skrivboden och hela tiden händer det, myror, spindlar och allsköns småkräk är i oavbruten verksamhet. I de tysta tuvorna pågår kampen mellan vad som skall bli till och vad som skall kvävas. Somt är dömt från början. Begravda och öppnade ligger miljontals små brev till framtiden som björkarna skakat ner och som regnade så tätt att man fick fröna i håret. Slumpvis fördelas liv och död inom det stora slöseriet. Fiskynglet i vattnet slukas bort innan det hinner äta och bären i skogen tvingas till mognad utan att någon tar dem till vara. Det stora slöseriet räknar inte med spill, vad som inte blir plockat förblir oplockat.¹⁵

Att mycket går till spillo gäller i textens sammanhang även det konstnärliga skapandet och den mänskliga erfarenheten. I den diktsamling som gavs ut två år senare, *Samtal med en fjärl*, inleds den andra delen med en räckta dikter som fokuserar djur med början i evolutionsprocessens urtida trilobit, den som i dikten "Samtal i museum" beskrivs "Inkrökt i bottenlammet sedan miljoner år".¹⁶ Via djuren skrivs människan in i dikterna.

ORMEN VID FÅGELBOET

En livshållning där Gud uppfattas som en allsmäktig och god skapare framträder tydligt i von Schoultz skildring av de egna barnens utveckling under deras första år, boken *De sju dagarna* som utkom år 1942 – en bok fylld av skimrande, precisa naturiakttagelser förmedlade genom ett skönlitterärt lyriskt språk. Även bokens titel samt under-

15. Solveig von Schoultz, *Längs vattenbrynet*, Esbo: Schildts 1992, s. 140.

16. von Schoultz, *Samtal med en fjärl*, s. 41.

titeln ”Två barn skapar sin värld” lyfter på ett grundläggande sätt fram skapelsetematiken. I förordet skriver författaren att hon

följt med hur världen skapats än en gång: sett moln, dimma, hjärtblad i fuktig jord, sett himlakropparnas överraskande ljus, sett jorden befolkas med djur som bar sagoskepnad och talande tungor, sett mänskan träda fram, trevande, bländad av dagens nya sken, skapande sig sin egen lustgård med mur om, medveten om ont och gott.¹⁷

I barnens föreställningsvärld är det Gud som bestämmer om allt, både väderlek och vardagliga föremål. Som världens skapare är Gud den som skickar babyn i magen och ”ger allt åt mänskorna”.¹⁸ Största delen av episoderna i det omfattande slutkapitlet ”Skapelsedagar” infogas i en lycklig sommartillvaro. Alla i den lilla familjen är medvetna om det pågående kriget som Finland är indraget i, men barnen berörs mera av det som händer i deras omedelbara närhet:

Visst händer här otäcka saker som man gråter bittert över. Men de är närmare än alla flygplan. En elak vildkatt äter opp den ena vita kaninen som rymt och gömt sig bakom lövkojrabatten. En orm slukar alla fågelungarna i ett bo i vinbärsbusken. Sånt är gräsligt när man har ett hjärta som varkunnar sig över allt.¹⁹

Motivet med ormen vid fågelboet återkommer drygt fyrtio år senare i dikten ”Vinbärsbusken”:

VINBÄRSBUSKEN

Han hänger i sitt hjälplösa ögonblick
inne i vinbärsbusken
styvnad och stinn, ett rep
svartnat i sicksack
hänger i fladder och pip
inne vid småfågelsboet

17. Solveig von Schoultz, *De sju dagarna. Två barn skapar sin värld*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1942, s. [5].

18. *Ibid.*, s. 62, 148, citat 168, 177.

19. *Ibid.*, s. 172–173.

gapet vidöppet spärrat
han är i färd med att svälja

mödosamt, stirrande glasögd
hör redan käpp och steg,
den onde i paradiset.²⁰

Att det är en orm som diktens uttalande (men inte uttalade) jag ser utsägs inte. Det framträder småningom, rad för rad genom beskrivningen, liksom det mänskliga seendet småningom tolkar det sedda och känner igen det: inte ett rep utan en huggorm. Det första subjektet är ett personifierat "Han", inte 'den'. Detta "han" upprepas på den åttonde raden och likställs i slutraden med "den onde". Den nordiska sommaren med vinbärsbuskar och häckande småfåglar bildar "paradiset", och ormen ges rollen som "den onde". I motsats till ormen i den bibliska syndafallsberättelsen i Första Moseboken är diktens orm emellertid hela tiden – trots personifieringen – ett ätande (och stumt) djur, inte en slug (och talande) bedragare.²¹ Ormen i *De sju dagarna* "slukar", djävulen söker enligt Petrus första brev i Nya testamentet någon att "uppsluka",²² men ormen i "Vinbärsbusken" håller på att "svälja". Genom ordvalet och den precisa beskrivningen av det fysiska ("styvnad och stinn", sicksackmönstret, "gapet vidöppet spärrat") bibehålls och förstärks ormens art som djur. Med verbet 'svälja' öppnas också en möjlighet för människan – den betraktande, berättande i dikten och den reflekterande läsaren – att i sin egen kroppslighet känna och känna igen det som ormen gör: att svälja.

Samtidigt med att ormen ges en specifik fysikalitet tillskrivs den psykiska förnimmelser. Ormen beskrivs som hjälplös, sväljandet sker "mödosamt", blicken tolkas som "stirrande glasögd", och den förstår vad det är den "hör", inte bara "steg" utan också "käpp". Den uppfattar att någon kommer att lyfta käppen mot den för att mota bort den eller döda den. Någon kommer för att hejda "den onde": en människa i sommargrönskan, Gud i lustgården, eller "kvinnans säd" – i kristen

20. von Schoultz, *Vattenhjulet*, s. 24.

21. 1 Mos. 3.

22. 1 Petr. 5:8.

teologisk tradition tolkad som Kristus – som ”skall söndertrampa” ormens huvud.²³ I syndafallsberättelsen är det människorna som efter sin överträdelse hör ”Herren Gud vandra i lustgården” och förskräckta gömmer sig. De tre kontrahenterna, ormen, kvinnan och mannen, måste på olika sätt bära följderna av det som hänt. Efter att ha försetts med ”kläder av skinn” drivs mannen (och, underförstått, kvinnan) ut ur lustgården.²⁴ I dikten är det ormen som kan vänta sig att drivas bort. Hur förhåller sig diktens betraktande, uttalande jag till ormen?

Det uttalande jaget framträder i det noggrant registrerade, beskrivna och tolkade. Inga känslouttryck används, i motsats till hur texten är formulerad i *De sju dagarna* (”otäcka”, ”gråter bittert”, ”gräsligt”). Här syns inga ord för avsky, skräck, vrede eller sorg. Det ”hjälplösa” tillskrivs ormen, inte fågelungarna eller det betraktande jaget. Det som sker framstår som ohjälpligt, möjligen avbrutet eller bara följt av det som ”käpp och steg” kan åstadkomma. Ormen utgör ett agerande subjekt i en pågående handling där den ”är i färd med att svälja” (rad 8). Påfallande många av verben uttrycker ändå något orörligt, avstannat eller passivt: ”hänger” (ytterligare passiverat av det ”hjälplösa”), ”styvnad”, ”svartnat” (förstärkt av liknelsen vid ”ett rep”), ”spärrat”, den glasögda, ”stirrande” blicken. Kanske ormens ”hjälplösa ögonblick” också är jagets? Kanske den betraktande människan i dikten står stelnad (som den styvnade ormen) inför det hon ser och inte kan låta bli att se på (som den stirrande ormen)? Det långsamma, mödosamma, nästan orörliga i det skeende som dikten gestaltar bryts av den aktiva presensformen i verbet ”hör”. Också ordet ”steg” anger aktivitet och rörelse. Blicken, ormens och kanske också betraktarens, är ”glasögd”, fixerad i ett hjälplöst ”ögonblick”. En annalkande annorlunda närvaro – mänsklig eller gudomlig – uppfattas genom hörseln. Osynlig men hörbar och rörlig: så gestaltas en avgörande närvaro även i andra dikter av von Schoultz.

23. I Mos. 3:13–15: ”Då sade Herren Gud till kvinnan: 'Vad är det du har gjort!' Kvinnan svarade: 'Ormen bedrog mig, så att jag åt.' Då sade Herren Gud till ormen: 'Eftersom du har gjort detta, vare du förbannad bland alla djur, boskapsdjur och vilda djur. På din buk skall du gå, och stoft skall du äta i alla dina livsdagar. Och jag skall sätta fiendskap mellan dig och kvinnan och mellan din säd och hennes säd. Denna skall söndertrampa ditt huvud, och du skall stinga den i hälen.'”

24. I Mos. 3:8–24.

Betoningen av det orörliga och hjälplösa hos ormen gör det möjligt för läsaren att också uppfatta en skymt av medlidande med den. Huggormen är lika mycket fångad och hotad, och lika chanslös som de snart svalda fågelungarna. Som ett djur i naturen fyller ormen i "Vinbärsbusken" sin natur- eller skapelsebestämda funktion utanför ont och gott. Som "den onde i paradiset" bär den en symbolfunktion och representerar det som är grymt och ont, eller "gräsligt" som i den tidigare citerade episoden i *De sju dagarna*.²⁵ Finns det ett paradiset där även ormen hör hemma, ett där fågelungar och huggormar skulle leva sida vid sida? Ett kommande fridsrike skrivs fram i profeten Jesajas bok:

Då skola vargar bo tillsammans med lamm och pantrar ligga tillsammans med killingar; och kalvar och unga lejon och gödboskap skola sämjas tillhoppa, och en liten gosse skall valla dem. Kor och björnar skola gå och beta, deras ungar skola ligga tillhoppa, och lejon skola äta halm likasom oxar. Ett spenabarn skall leka invid en huggorms hål och ett avvant barn sträcka ut sin hand efter basiliskens öga. Ingenstädes på mitt heliga berg skall man då göra, vad ont och fördärvligt är, ty landet skall vara fullt av Herrens kunskap, likasom havsdjupet är fyllt av vattnet.²⁶

En liknande fredlig tillvaro skrivs in i von Schoultz ekfrastiska dikt "Besöket" som ingår i Isenheimsviten i *Vattenhjulet*.²⁷ Där tecknas

25. *Svenskt bibliskt uppslagsverk, Andra bandet M–Ö*, "Orm, ormen". Utg. Ivan Engnell, Stockholm: Nordiska uppslagsböcker, Esselte Ab 1963, spalt 429–431; von Schoultz, *De sju dagarna*, s. 173.

26. Jes. 11:1–10. En paradoxal tillvaro där alla varelser, såväl djur som människor, enbart äter växtföda tecknas också i skapelseberättelsen i 1 Mos. 1:29–31.

27. Här är det nödvändigt att korrigera ett misstag i Anna Möller-Sibeliuss artikel, där von Schoultz "Isenheimsvit" beskrivs som "en ekfras över 1500-talskonstnären Matthias Grünewalds målning 'Isenheimsaltaret'", Möller-Sibeliuss, "En avbarrad julgran i dagsljus", s. 184. Det s.k. Isenheimsaltaret är inte en målning utan ett altarskåp med flera målningar. Det skapades för antoniternas klosterkyrka i Isenheim i Elsass i början av 1500-talet. von Schoultz diktsvit "Isenheimsvit. (Mathias Grünewald)" består av åtta dikter inspirerade av flera målningar i altarskåpet. Den första dikten, "Mäster Mathis", gestaltar konstnären benämnd "Mathis", och de sju följande är ekfrastiska dikter utifrån en del av målningarna. Altarskåpet utgjorde en komplex (och svårbeskrivbar) helhet, en polyptyk, med flera uppsättningar av rörliga träpaneler (dörrar) med målningar. De kunde hållas öppna eller stängda så att olika motiv visades under olika tider av kyrkoåret. Längst inne fanns en äldre

”besinningens dal” och ”förtroendets dal” som mötesplats ”utanför tiden” för ”Paulus” (Paulus Eremiten) och ”Antonius”.²⁸ I diktens slutrader tas träd och djur in som delaktiga i mötet: ”palmen står vakt, korpen kommer med brödet / rådjuret lyss till gamlingarnas samtal // hitom världen och satan.” Besinningen och förtroendet påminner om fridsriket hos Jesaja – men diktens tidsform är inte profetians futurum utan presens, den betraktade bildens nu. Dessutom är miljön i målningen som helhet inte fridfull, snarare hotfull med vassa linjer. Så tas också ”öknens demoner” och mötesplatsens belägenhet ”mellan lutande skarpa klippor” in i dikten. Samtalet pågår ”hitom världen och satan”, inte bortom utan på den här sidan om det förvirrande och ondskefulla. Diktens ekfras gestaltar ett förtäat ögonblick av intensiv och engagerad växelverkan mellan djur, människor, träd – och det betraktande, tolkande jaget.

Profeten Jesaja skildrar en paradoxal fred mellan rovdjur och bytesdjur, köttätare och växtätare. I skapelseberättelsen förses alla levande varelser med enbart växtföda, och aposteln Paulus förmedlar ett hopp om att skapelsens otåliga väntan på befrielse ”ur sitt slaveri under förgängelsen” ska uppfyllas.²⁹ Sådana bibeltexter visar att människor har brottats med frågor kring det våldsamma och grymma i naturen även utan den moderna naturvetenskapens kunskap om evolution och ekosystem. Det eskatologiska perspektivet med hoppet om ett förnyat liv befriat från all plåga och död är enligt Southgate oundgängligt för

altaruppsats med förgyllda träskulpturer av Kristus, apostlar och helgon. Verkets träsniderier utfördes av Nikolaus Hagenauer och målningarna av Mathis Gothart Nithart (Grünewald); namnformerna varierar något. Altarskåpet förvaras nu isärtaget på museet Unterlinden i Colmar, Frankrike, <https://www.musee-unterlinden.com/en/oeuvres/the-isenheim-altarpiece/> (hämtad 28/4 2022). Se vidare Envall, *Hand av sol*, s. 126–128; Andrée Hayum, *The Isenheim Altarpiece. God's Medicine and the Painter's Vision*. Princeton Essays on the Arts, Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1989. First Princeton Paperback printing, with corrections 1993, s. 9–16 inkl. plate 1–8, s. 49.

28. ”Besöket”, von Schoultz, *Vattenhjulet*, s. 58: ”Paulus, vandrare i grov mantel / har trotsat öknens demoner / han har sökt upp Antonius / gamlingen sitter utanför sin grotta / manteln strömmande som silverskägget / detta är utanför tiden // besinningens dal / mellan lutande skarpa klippor // förtroendets dal / palmen står vakt, korpen kommer med brödet / rådjuret lyss till gamlingarnas samtal // hitom världen och satan.”

29. Rom. 8:19, 21.

en uthärdlig ekoteologi som beaktar både kunskapen om evolutionen och tron på Guds allmakt och godhet.³⁰ I von Schoultz dikter hålls perspektivet däremot kvar ”hitom”, även om exempelvis dikten ”Mot paradiset” gör flerfaldig dubbelexponering möjlig:

MOT PARADISET

Sömpilen träffade, stenbocken sjönk ner
och återfann sig i en främmande bergstrakt
där gräset stod frodigare, han visste inte
att han var granskad, att han var vägd och mätt
befunnen värdig ett lyckligare landskap
han bara galopperade vindlätt bort
från hungerns tid, befriad.³¹

Jag återger dikten ”Mot paradiset” utan att närmare gå in på den. Däremot tar jag fasta på dikten ”Kalligrafi” i samma diktsamling. Där får nämligen ormen upprättelse som en kommunicerande och älskande varelse:

KALLIGRAFI

Det äldsta släktet gled fram
ormarna reste sig på sina stjärtar
tvinnande sig om varann
och skrev i luften sin kärlek.³²

Den lilla dikten skapar ett helt annat porträtt av ormen än det som utformas i ”Vinbärsbusken”. Genom pluralformen ”ormarna” förtydligas bilden av konkreta djur i deras egen tillvaro. Symboldjuret som har fått bära rollen som ”Djävul och Satan”, ”den store draken, den gamle ormen”³³ tillhör som biologiskt djur det ”äldsta släktet” och besitter därmed en uråldrighet av ett annat slag. Ett parningsbeteende beskrivs som ”kärlek”, ett ord som brukar reserveras för mänskliga och gudomliga aktörer – och som innebär raka motsatsen

30. Southgate, ”Does God’s care make any difference?”, s. 103.

31. von Schoultz, *Samtal med en fjäril*, s. 48.

32. *Ibid.*, s. 44.

33. Upp. 12:9.

till den symboliska ormens ondska. Vidare överförs ormarnas fysiska rörelser till specifikt mänsklig och konstnärlig verksamhet som skrift och kommunikation. Omsorgsfullt utformad kalligrafi, skönskrift, är ormarnas tysta och ordlösa språk. De skriver ”i luften”, i kropparnas ”tvinnande” rörelse som snart förändras, men som förbinder dem tätt med varandra i ”kärlek”.

Hos ormarna utgör kommunikation och relation en samstämmig helhet. Den kan erbjuda en spegel som avslöjar det bristfälliga, distanserade eller konfliktfyllda i den mänskliga kärleksakten och den mänskliga kommunikationen. I den tvådelade diktsviten ”De älskande” i den äldre diktsamlingen *Eko av ett rop* ges den mänskliga kroppen i taktil beröring och förnimmelse ett ordlöst språk för kärlek.³⁴ Den följande dikten ”Natt” gestaltar däremot ett främlingskap som kärleksakten inte kan övervinna.³⁵

Ormarnas kalligrafi kan också utgöra en förebild för människans språkliga och skrivande aktivitet. Litteraturvetaren Maria Antas har lyft fram hur mänsklig splittring mellan språk, själ och kropp präglar von Schoultz berättelser om flickan Ansa.³⁶ Ormarnas kärlek skrivs ”i luften”, flyktigt men entydigt, som deras enda, oblandade budskap.

Med dikten ”Kalligrafi” ger von Schoultz ormen en ny roll, grundad i dess beteende som djur men utformad i relation till människans beteende. I bakgrunden för den nya rollen skymtar såväl bibliska som andra främreorientaliska föreställningar om ormen som symbol för vishet och klokhet, och för sexualitet och läkekonst.³⁷ Med sin kapacitet till ”kärlek”, den främsta kristna dygden och det tydligaste kännetecknet på att en människa lever i gemenskap med Gud, skulle

34. Solveig von Schoultz, *Eko av ett rop*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1945, s. 52, ”De älskande I”: ”När du smekte mina händer / långsamt, inuti, tyst, en i sänder / spratt något till, en fången fågelflock. // Och när din mun tog min och sjönk däri / slog vingar bländande mot mina ögonlock: / släpp ut mig, gör mig fri. Jag vill bli fri.”

35. *Ibid.*, s. 54–55, ur ”Natt”: “[...] och medan mannen in mot kvinnan gled / sporde han, främling, vem hans kvinna var.” Dikten nämns i samband med andra liknande dikter i Möller-Sibeliuss, *Mänskoblivandets läggspele*, s. 76, 83 med not 21.

36. Maria Antas, *Barnet i den beliga ordningen. Rumslighet, ideologi och överträdelse i Solveig von Schoultz', Tove Janssons och Renata Wredes barndomsskildringar*. Licentiatavhandling i nordisk litteratur [otryckt], Humanistiska fakulteten vid Helsingfors universitet 2000, s. 62–73.

37. *Svenskt bibliskt uppslagsverk, Andra bandet*, Orm, ormen, spalt 429–431.

diktens ormar kanske inte vara främlingar i paradiset – men såväl paradiset som ormföda i form av fågelungar ligger utanför diktens avgränsade fokus.

FÅGELUNGEN UNDER MYRORNA

Ett uttalat diktjag, betraktande, lyssnande, och ett aktivt närvarande ögonblick som också talar i jagform möter vi i dikten ”Jag är här” i *Samtal med en fjäril*. I den återkommer fågelungen och problemet med det grymma i naturen.

JAG ÄR HÄR

Jag är hos dig, sa ögonblicket. Jag är här.
Lyft upp ditt öga som det står i psalmen:
gräsmattan breder långa svala skuggor
de gula liljorna slog ut i morse
ur björkens lövsal sorlar hela dagen
en livlig lyckolåt. Vad vill du mer?

Jag ville inte mer. Men jag såg mer:
på marken ligger fågelboet krossat
och myror kryper över döda ungen.

Allt hör till mig, sa ögonblicket. Allt.³⁸

Dikten är utformad som en dialog mellan jaget och ”ögonblicket”. I den första delen (rad 1–6) anmäler nuet sin närvaro som ett subjekt och en motpart, ”hos dig”, ”här”. Människan uppmanas att se ”liljorna” och höra fågelsången (och känna svalkan). Det sker i satser som hopas efter varandra utan skiljetecken, men i en naturlig talspråksrytm (rad 2–6). Med den fråga som avslutar den första delen signaleras att människan i dikten inte är tillfreds, som om det bräddfulla, lyckliga nu som erbjuds var otillräckligt och hon skulle vilja ha något ”mer” eller annat. Eller kanske det aktiva ögonblicket har uppfattat att människan inte delar sommarlyckan och undrar vad som felas henne?

38. von Schoultz, *Samtal med en fjäril*, s. 36.

I den andra delen (rad 7–9) svarar diktens uttalande och nu även uttalade ”jag”. Rytmen bryts vid punkttecknet mitt på rad 7. Kraftiga accenter faller på ”såg mer”, ytterligare förstärkta om de inledande orden ”Men jag” läses som en upptakt i den andra satsen. Ordet ”mer” upprepas, men med annan innebörd. Människan i dikten har sett ”mer” än hon ville ha och se, men något annat än det lyckliga, nämligen närvaron av förstörelse och död. Fågelsångens ”lyckolåt” högt uppe i björken (rad 5–6) kontrasteras mot en annan fågelverklighet lågt nere ”på marken”, det krossade boet och den ”döda ungen” under de krypande myrorna (rad 8–9).

Sammanställningen av ”liljorna” (rad 4), fåglarna (antydna på rad 5–6, utsagda på rad 8–9) och uttrycket ”på marken” (rad 8) kan fungera som en hänvisning till bergspredikan i Matteusevangeliet: ”Sen på fåglarna under himmelen”, ”Beskåden liljorna på marken”.³⁹ Att se ”liljorna på marken” och ”fåglarna under himmelen” innebär i dikten emellertid att också se sådant som kan ifrågasätta en oproblematiserad tillit till den himmelske Faderns allomfattande omsorg. Förblir Gud verkligen nära ”sina ungar”, som det sägs i dikten ”Nattlig psalm” i *Eko av ett rop*? Där intar diktjaget ungens position ”i Din hand / som ett barn i sin moders sköte” och väljer tilliten: ”Det finns bara ett: att tro. / Inte fasan som vågorna slungar. / Men detta: att fågel och mänska och gud / förblir när sina ungar.”⁴⁰ Möller-Sibeliuss beskriver hållningen som en tro på en nödvändig, grundläggande och allmängiltig omvårdnad i tillvaron.⁴¹ På ett liknande sätt formulerar Antas moderns närvaro hos det hjälplösa som ett oundgängligt krav och ideal i föräldraskapet.⁴² I min presentation av dikten ”Nattlig psalm” i avhandlingen *Hand av sol* tar jag fasta på denna närhetens nödvändighet: ”Att stanna kvar, att inte överge, att finnas nära är

39. Matt. 6:26–28: ”Sen på fåglarna under himmelen: de så icke, ej heller skörda de, ej heller samla de in i lador; och likväl föder eder himmelske Fader dem. Ären I icke mycket mer än de? Vilken av eder kan med allt sitt bekymmer lägga en enda aln till sin livslängd? Och varför bekymren I eder för kläder? Beskåden liljorna på marken, huru de växa: de arbeta icke, ej heller spinna de; och likväl säger jag eder, att icke ens Salomo i all sin härlighet var så klädd som en av dem.”

40. von Schoultz, *Eko av ett rop*, s. 22–23. Dikten behandlas utförligt i Envall, *Hand av sol*, s. 169, 172–181, 301.

41. Möller-Sibeliuss, ”En avbarrad julgran i dagsljus”, s. 171–172.

42. Antas, *Barnet i den heliga ordningen*, s. 68.

konstitutivt för alla parter som genom att ha 'ungar' hör till kategorin föräldrar.⁴³ Infogad i ekosystemet som helhet kompliceras emellertid också närheten: vilka ungar är gud/Gud nära? Fågelungarna som äts av huggormen och myrorna i dikterna har en representant i den bibliska sparven som faller till marken innesluten i den himmelske Faderns avsikter.⁴⁴ Men de andra då, huggormarnas och myrornas ungar? Southgate skriver om Guds närvaro i sin gåtfulla skapelse, en närvaro som gäller både den stora helheten och den specifika individen. Tyngdpunkten i Southgates resonemang läggs på den medlidande närvaron hos varje offer, medan närvaron hos förövaren inte behandlas lika utförligt. Ändå söker han en övertygelse om att Gud är hos varje varelse i både lidandet och det kraftfulla livet.⁴⁵

I "Nattlig psalm" väljer diktens jag tilliten; omkring femtio år senare ger dikten "Jag är här" en inblick i hur tilliten ständigt kan aktualiseras, ifrågasättas och prövas på nytt. I von Schoultz lyrik upprättas en stark förbindelse mellan ungar av alla slag, och särskilt fåglar, fågelungar och fågelbon anknyts till mänsklig erfarenhet av att vara unge, mor och förälder och vara beroende av den trygghet en starkare makt kan – och därmed borde – ge.⁴⁶ Den döda fågelungen på marken får inte längre någon föda av någon som helst omhändertagande instans. Tvärtom utgör den nu själv föda för andra, ännu levande organismer.

Sommarparadiset är trasigt, men i "Jag är här" syns ingen huggorm som "den onde". Ingen frågar varför eller varifrån det oönskade "mer" kommer in. Ögonblicket visar sig större än jaget hade föreställt sig. Slutraden är uppbyggd på samma sätt som inledningsraden. Det avslutande, dubblerade "Allt" reflekteras tillbaka mot det inledande "Jag är hos dig", "Jag är här". Här kan noteras, att jagets skildring av det oönskade "mer" (rad 8–9) återges med samma rytm som ögonblickets

43 Envall, *Hand av sol*, s. 176.

44 Matt. 10:29, Bibeln 1917: "Säljas icke två sparvar för en skärv? Och icke en av dem faller till jorden utan eder Faders vilja"; Bibeln 2000: "Säljs inte två sparvar för en kopparslant? Men ingen av dem faller till marken utan att er fader vet om det." Kommentar i Bibeln 2000: "10:29 *vet om det* Eller 'vill det'; 'medger det'. Grundtexten anger inte tydligt arten av Guds närvaro eller medverkan."

45. Southgate, "Does God's care make any difference?", s. 104: "I share [...] a conviction that indeed God is with each individual creature both in its flourishing and in its suffering."

46. Se vidare Envall, *Hand av sol*, s. 147–189 (kapitel 4a, "mödrarnas ångest"), 301, 307.

skildring av sommarlycka (rad 2–5; början av den tredje raden avviker något). På så sätt förstärks ögonblickets karaktär av en tillvaro i ett nu som inrymmer allt. Diktens jag som inte ville ”mer” ställs inför nödvändigheten att vidga sig och omfatta en verklighet som är motsägelsefull liksom det lyckliga sorlet avbrutet av ett stort ”Men”. Så ska även människan, diktens jag, kunna säga: ”Jag är här.”

Uppmaningen ”Lyft upp ditt öga” följs av en hänvisning till ”psalmen”. Det tydliga spåret leder till Johan Ludvig Runebergs kända psalm ”Himlars rymd sin konung ärar”.⁴⁷ Den femte strofen (av nio i versionen i psalmboken 1986) lyder: ”Vill du livets visdom finna, / vill du vinna / för ditt hjärta frid och tröst, / lyft mot Herren i det höga / upp ditt öga, / se hans verk och hör hans röst.” Runebergs psalmtext från 1856 är en parafras över den nittonde psalmen i Psaltaren.

Formuleringar som liknar diktens uppmaning finns även i några andra psalmer, såsom Runebergs bekanta barnpsalm ”Jag lyfter ögat mot himmelen”⁴⁸ och psaltartexter som ”Jag lyfter mina ögon upp till bergen”⁴⁹ och ”Jag lyfter mina ögon upp till dig”.⁵⁰ Kombinationen av imperativformen ”lyft” med adverbet ”upp” samt ordet ”öga” i singularis försett med ”ditt” som possessivt pronomen är emellertid speciell för denna psalm.

Även psalmens tematik kan anknytas till den situation som gestaltas i dikten. I psalmen framställs Gud som den gode och allsmäktige skaparen. Allt i naturen följer hans orubbliga lagar, rörs enligt hans vilja och vittnar om honom. Människan är den enda som i sin svaghet bryter Herrens bud och behöver frälsning och förlåtelse. Slutperspektivet är ljusst: Gud ”skall oket sönderkrossa, / oss förlossa, / som om ingen synd mer fanns.” I den citerade femte strofen återfinns

47. Nr 450 i *Svensk psalmbok för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland*. Antagen av kyrkomötet i februari 1986, Helsingfors: Fontana Media 2007. Jfr äldre versioner: nr 109 i *Svensk psalmbok för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland*. Antagen av kyrkomötet i februari 1886 jämte tillägg antaget av kyrkomötet 1928. Helsingfors: Förbundet för svenskt församlingsarbete i Finland r.f. [tryckt 1932]; nr 387 i *Svensk psalmbok för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland*. Antagen av det femtonde allmänna kyrkomötet 1943. Helsingfors: Förbundet för svenskt församlingsarbete i Finland r.f. [tryckt 1945].

48. Nr 492 i *Svensk psalmbok* 1986.

49. Ps. 121:1.

50. Ps. 123:1.

den uppmaning som återges i dikten, även om det inte sker exakt "som det står i psalmen": "lyft mot Herren i det höga / upp ditt öga, / se hans verk och hör hans röst." I dikten följs uppmaningen "Lyft" direkt av orden "upp ditt öga". En motsvarighet till psalmstrofens övriga imperativ, "se" och "hör", kan i dikten ses i det kolontecken som avslutar den andra raden och vänder uppmärksamheten mot de visuella och auditiva sinnesintryck som följer.

Det som "står i psalmen" anknys genom det första kolontecknet till det positiva i naturen som "ögonblicket" visar. Jaget förnekar det inte, men tar in ett "mer" (förebådat av det andra kolontecknet) som också innefattar det negativa. Genom hänvisningen till psalmen aktualiseras den som intertext, liksom en biblisk och kristen skapelsetro. Psalmens trosvisshet problematiseras. Hur ska man förhålla sig till den grymhet som tycks inbyggd i naturen, och till döden som andra livsformer profiterar på?

Problematiken vävs också in som en detalj i titelnovellen för von Schoultz novellsamling *Även dina kameler*. Åsynen av en vildkatt som fångar en sork och leker med den väcker medlidande och avsky hos kvinnan medan mannen beundrar kattens skicklighet och använder det vedertagna uttrycket "naturens ordning" om förloppet:

Tommi stod förtrollad, tog inte ens emot spaden.

– Fantastiskt så snabb katten är, sa han. Sorken har ingen chans.

– Men den pinas ju!

– Det är naturens ordning, sa han och tog inte ögonen från kattens gula stirrande. Jag tror inte den pinas så värst.

[...]

– Hur kan du stå och se på! skrek flickan. Hon slängde spaden efter katten, så långt hon orkade. Sedan sprang hon uppför trappan, snubblade och sprang.

– Stopp din lilla idiot!

Han tog trappan i två kliv. – Du kan ramla och slå dej.

– Än sen, ropade hon andtruten. Då är det naturens ordning!⁵¹

51. Solveig von Schoultz, *Även dina kameler*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1965, s. 36–37.

I sin analys av novellens skildring av det äktenskapliga samspelet mellan de två kontrahenterna noterar Anna Möller-Sibeliuss att von Schoultz syn på naturen och människan också inbegriper en naturvetenskapligt inspirerad realism, som tilltar med åren.⁵² I Southgates genomgång av ekoteologisk diskussion framträder två motsatta sätt att förhålla sig till naturens grymhet: att ingripa eller att låta bli att ingripa.⁵³ De två alternativen är också tydliga i novellens skildring av de två personerna. Den ena vill – liksom den som stegar fram med käppen mot huggormen i ”Vinbärsbusken” – intervensera medan den andra vill låta den vilda naturen ha sin gång. Inför polariseringen inom ekoteologin vaknar emellertid frågan om det över huvud taget finns något utrymme där människans existens inte skulle lämna spår i ekosystemet som helhet. Polariseringen verkar utgå från att människan trots allt skulle stå utanför naturen i stället för att verkligen vara en del av den. En annan fråga gäller vad som formar och styr de två förhållningssätten – å ena sidan människans fysiskt grundade kapacitet till medlidande med det skrämde och oskyldiga bytesdjuret, å andra sidan människans kapacitet att se skönheten i det skickliga och likaledes oskyldiga rovdjuret. Som tidigare nämnt komplieras människans situation av hennes speciella medvetande och det etiska ansvar som därmed åläggs henne.

Liksom diktsamlingen *Samtal med en färil* innehåller även *Vattenhjulet* flera djurporträtt präglade av precisa iakttagelser av djuren som biologiska varelser och tolkningar som för in människan i bilden. Dikten ”Spindelhonan” (som följs av ”Vinbärsbusken”) i *Vattenhjulet* får stå som ett exempel på ett betraktande och en gestaltning som

52. Anna Möller-Sibeliuss, ”Varför vill du förstå galet? Äktenskapligt samspel – en tematisk analys”, Kristina Malmio (red.), *Ja. – Nej. Metodologiska läsningar av Solveig von Schoultz novell ”Även dina kameler”*, Meddelanden från avdelningen för nordisk litteratur 22, Helsingfors: Helsingfors universitet 2010, s. 98–99.

53. Southgate, *The Groaning of Creation*, s. 108–110, 127–128. Jfr Lisa H. Sideris, ”Religion, environmentalism, and the meaning of ecology”, Roger S. Gottlieb (ed.), *The Oxford Handbook of Religion and Ecology*, Oxford: Oxford University Press 2006, s. 446–464. Sideris argumenterar för en icke-intervenerande hållning. Se även Andrew Linzey, ”So near and yet so far. Animal theology and ecological theology”, Roger S. Gottlieb (ed.), *The Oxford Handbook of Religion and Ecology*, s. 348–361. Linzey lyfter fram motsättningen mellan de två förhållningssätten och betonar människans oförmåga att – tills vidare – se och förstå den komplexa helheten ur ett gudomligt perspektiv.

inte ser bort från det obehagliga: ”Inte nog med ett giftigt brett / i den ynkliga kraken / han har gjort sitt / han gör nytta som död / bädd och bo / åt de kryllande äggen.”⁵⁴ En bit av det som kallas naturens ordning illustreras med en ögonblicksbild som kunde vara en detalj ur en helvetesmålning av Hieronymus Bosch eller ett brev av Charles Darwin som utropar att naturens verk är klumpiga, slösaktiga, fumliga, låga och fruktansvärt grymma.⁵⁵ Myrorna som ”kryper över döda ungen” i ”Jag är här” kan påminna om de namnlösa insekterna i dikten ”Säg inte mera” i *Samtal med en fjäril*, de som ”rasslar och myllrar och förökar sig / och klirrar och slåss och kliver på varandra”.⁵⁶ Samtidigt, i samma diktsamling, framställs diktjagets reflekterande förundran inför ”vackerheten” och ”sinnrikheten” i ett litet insektsben i ”Mikroskop”, en dikt tredelad som en insektskropp och sinnrikt sammanfogad.⁵⁷

En religiös (eller estetisk) idyllisering av tillvaron (och det närvarande nuet) erbjuder ingen hållbar attityd till det som erfars som grymhet i naturen. I den äldre dikten ”Aftonbön” riktar sig jaget till Gud och säger att vi ”har skådat din grymhet” i ”tusen hemlösa frön”, naturens slöseri med livsmöjligheter.⁵⁸ I ”Jag är här” formuleras inte frågor eller protester inför en obegriplig Gud. Däremot har både ”Vinpärsbusken” och ”Jag är här” tillräckligt tydliga förankringar i kristet traditionsmaterial för att den problematik som förs fram ska kunna relateras till kristna trosföreställningar. I ”Jag är här” kan man också uppfatta en kritisk utvidgning av idén om poesins samlande nu. Denna idé är central i Hans Ruins breda framställning i boken

54. von Schoultz, *Vattenhjulet*, s. 23.

55. ”What a book a Devil’s chaplain might write on the clumsy, wasteful, blundering low & horridly cruel works of nature!” Charles Darwin i ett brev till J. D. Hooker 13/7 1856, Darwin Correspondence Project, ”Letter no. 1924,” <https://www.darwinproject.ac.uk/Letter/?docId=letters/DCP-LETT-1924.xml> (hämtad 9/5 2022); Michael J. Murray, *Nature Red in Tooth and Claw. Theism and the Problem of Animal Suffering*, Oxford & New York: Oxford University Press 2008, s. 2 med not 3: ”See Darwin’s letter to Hooker of 13 July 1856 in *More Letters of Charles Darwin*, ed. F. Darwin and A. Seward (Murray: London, 1903), i. 94.”

56. von Schoultz, *Samtal med en fjäril*, s. 25.

57. *Ibid.*, s. 42, ”Förundrade över hur sinnrikt / det lilla insektsbenet är skapt / förundrade över vackerheten // förundrade över att ögat / är skapt så att vackerheten / svalkar som dryck mot törsten // förundrade över att drycken / svarar mot ögats törst / förundrade över sinnrikheten.”

58. von Schoultz, *Eko av ett rop*, s. 20–21. Dikten behandlas utförligt i Envall, *Hand av sol*, s. 163–181, 301, 307.

Poesiens mystik, ett verk som enligt von Schoultz hade stor betydelse för början av hennes författarskap.⁵⁹ Det konstnärliga skapandets uppdrag gäller, liksom livets, ”mer” än det vackra och behagliga.

I det avsnitt av bergspredikan som dikten aktualiserar uppmanas lärjungarna att prioritera, att ”först” söka Guds rike, och lita på att den himmelske Fadern förser dem med allt det andra de behöver. Där gäller bekymren emellertid inte naturens ordning, utan människans uppehälle. Psalmen ”Himlars rymd sin konung ärar” som dikten ”Jag är här” hänvisar till är i sin tur en lovsång till Gud som skapare och härskare. Den tidigare citerade strofen ur psalmen förankrar ”livets visdom” och hjärtats ”frid och tröst” i att människan ser ”hans verk” och ”hör hans röst” i skapelsen och dess lagbundenhet. Detta seende och hörande uppfattar inga dissonanser. I dikten ”Jag är här” lyfts det disharmoniska fram, och integreras. Det närvarande ”ögonblicket” som är ”hos dig” och ”här” innefattar ännu mera än det störande ”mer”, det innefattar ”Allt”. Seendet vidgas, koncentreras och fördjupas för att kunna ta in hela ”ögonblicket”. Jaget stannar kvar, betraktande och reflekterande. Hållningen påminner om den som ur en annan synvinkel formuleras i dikten ”Här, just här”: ”icke utom, icke ut. / Men här, just här är det som livet vill / om jag ej flyr.”⁶⁰ Att välja närvaro i stället för flykt är karaktäristiskt för diktjagen i von Schoultz lyrik.⁶¹

I dikten ”Jag är här” ligger frågorna om Guds roll i den sammansatta tillvaron i bakgrunden, men lämnas obesvarade. Liksom ”ögonblicket” kan Gud vara närvarande ”hos dig” och ”här”, omfattande både det behagliga sköna och det obegripliga smärtsamma. En sådan Gud liknar den som skildras i Jobs bok, den som ”jagar upp rov åt lejoninnan”, ”skaffar mat åt korpen” och har skapat strutshonan sådan att hon lägger sina ägg på sanden där ”ett vilddjur kan trampa

59. von Schoultz, *Längs vattenbrynet*, s. 86; Hans Ruin, *Poesiens mystik*, Helsingfors: Söderström & C:o förlagsaktiebolag 1935, s. 177, 180, 184, 186–188, 205–207; Holger Lillqvist, *Avgrund och paradiset. Studier i den estetiska idealismen med särskild hänsyn till Edith Södergran*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 627, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2001, s. 237–238, 386; Envall, *Hand av sol*, s. 110.

60. Solveig von Schoultz, *Den bortvända glädjen*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1943, s. 90–91.

61. Envall, *Hand av sol*, s. 192–193.

dem sönder”.⁶² Även i andra dikter i den diktsamling där ”Jag är här” ingår gestaltas gudomliga, mytiska och biologiska aktörer utanför gott och ont. I ”Ängeln” utvidgas perspektivet från ”dunvita vingar” till ”de mörka fjädrarna”.⁶³ Denna ängel är ”den första” och ”den ursprungliga, den befallande / han som är utan misskund” och kommer ”med bud från den äldsta guden / som varken är ond eller god.” Både ängeln och Gud (i form av ”den äldsta guden”) ges alltså utrymme att vara helt annorlunda och framför allt omöjliga att begripa och behärska. I dikten ”Vintergatorna” får biologiska tillblivelseprocesser kosmiska och mytiska proportioner när ”myriader liv” kan ”slukas av andra liv / eller slungas // genom förvandlingens hav.”⁶⁴ I denna komplexa tillvaro står jaget seende, reflekterande och strävande till integration genom sin gestaltande aktivitet.

BLICKEN OCH MEDKÄNSLAN

I den tidigare nämnda artikeln ”En avbarrad julgran i dagsljus” refererar Möller-Sibeliuss till den ekofeministiskt inriktade filosofen Carolyn Merchant och litteraturvetaren Toril Moi för att lyfta fram drag som hon finner utmärkande för von Schoultz lyrik. Till dem hör den uppmärksamt seende blicken som också är rättfärdig och kärleksfull, partnerskapet mellan människan och den icke-mänskliga naturen samt den därav följande mänskliga medkänslan.⁶⁵ De motsvarar delvis det som Southgate framför i sitt resonemang om en hållbar attityd inför naturens komplexitet av skönhet och grymhet. Han förespråkar en kontemplativ hållning av uppmärksamt betraktande (*contemplation*), medkänsla och etiskt ansvarstagande i människans position i ekosystemet som helhet. En sådan hållning tar form i livsstil och dagliga val. Så långt kan Southgates resonemang väl tillämpas på von Schoultz lyrik.

62. Job 38–42, citat 39:1, 3, 18.

63. ”Han sa: skriv om ängeln! / Men inte om dunvita vingar // skriv om den första ängeln / den ursprungliga, den befallande / han som är utan misskund / han med de mörka fjädrarna / som plötsligt överskuggar dagen / med bud från den äldsta guden / som varken är ond eller god.” von Schoultz, *Samtal med en fjärl*, s. 21.

64. von Schoultz, *Samtal med en fjärl*, s. 45.

65. Möller-Sibeliuss, ”En avbarrad julgran i dagsljus”, s. 169–181, 190.

I de två dikter jag särskilt har granskat i den här essän, ”Vindbärsbusken” och ”Jag är här”, framträder ett mänskligt diktjag som utan att vika undan med blicken betraktar det (till synes) grymma i naturen. Medkänslan utsträcks till både fågelungarna som bytesdjur och huggormen som ett rovdjur i sin naturenliga existens. Samtidigt aktualiseras symbolplan där ormen är ond och fågelungarna påminner om försvarslösa barn av alla kategorier. Att se och uthärda tillvaron som den är, att varken ge avkall på klarsynen eller medkänslan blir en utmaning för människan. En utblick till dikten ”Kalligrafi” ger dessutom en glimt av en klarsyn utvidgad till en upprättelse av ormen i både biologiskt och symboliskt hänseende: Ormen blir en förebild i kärlek och kommunikation. Element från kristen tradition såsom bibeltexter och psalmdiktning aktualiseras, problematiseras och integreras i texterna som förblir öppna för olika tolkningar. Etiska ideal som att inte fly det svåra och att hysa medkänsla återfinns i kristen tradition men också annanstans. Likaså delas erfarenheten att människan inte kan begripa Gud.

Som religionsfilosof går Southgate in på flera centrala teologiska områden när han söker förankringar för sitt resonemang. Gemensamt för dem alla är en självutgivande kärlek. Den är verksam i den trinitariska gemenskapen mellan Fadern, Sonen och Anden, i Guds skapelsehandling, i Jesus Kristus som offerar sig på korset, och i eukaristins mysterium av självutgivande offer och uppståndelse. Som skapad till Guds avbild ska människan agera som medskapare (*co-creator*) i världen som ännu inte är färdig (hurudan den *är* är inte lika med vad den *borde* och *kunde* vara – Southgate lutar alltså snarare mot intervensering än passivitet). Liksom Gud lider med allt i sin skapelse och i Kristus offerar sig för den ska också människan dela Guds medlidande och så bli en medförsonare (*co-redeemer*) och tjänare (*steward*). I centrum av eukaristin, nattvardens tacksägelse och måltid, finns det frivilliga offret där Kristus utger sig själv i en försoningshandling som tar in alla djur, människor och organismer som blivit (och blir) ofrivilliga offer. Eukaristins tacksägelse föds i Kristi uppståndelse, som likaså omfattar allt och alla i ett perspektiv som omspannar både tillvaron ”hitom” och en kommande tillvaro. I sitt dagliga liv kan – och bör – människan utöva sin mänsklighet som den seende, medkännande och etiskt agerande varelse hon kan

vara.⁶⁶ Människan skapad till Guds avbild och likhet delar också Guds längtan efter att hela skapelsen ska fyllas av fred, helighet och kärlek.⁶⁷ När Southgate inkluderar allt i Guds medlidande, Kristi offer och det eskatologiska hoppet om en ny tillvaro innebär det att snävare gränsdragningar bryts, exempelvis idéer om att enbart människan skulle ha ett medvetande och kapacitet att känna smärta, att enbart människan skulle ha ett värde som individ, och att den nya tillvaron endast skulle vara till för människan. Människans särställning byggs inte på exklusivitet utan på hennes särskilda förmåga till delaktighet.

Southgate framhåller att teodicéproblematiken inte får någon lösning på ett abstrakt filosofiskt plan. Frågorna stiger ur protest och utmynnarn i mysterium. Däremot kan reflektionerna inspirera till större medkänsla, djupare bön och aktivt partnerskap med den Gud som är kärleksfull och barmhärtig.⁶⁸ Den uppmärksamma blicken i von Schoultz lyrik liknar det kontemplativa betraktande som Southgate beskriver. Medkänslan är gemensam, liksom det etiskt uppfordrande. Samtidigt går Southgates teologiska reflektioner (inte oväntat) vidare in på områden som inte på samma sätt är centrala i von Schoultz texter, såsom eukaristin och relationerna i treenigheten.

Som nämnt tecknas situationerna i von Schoultz dikter ”Vinbärsbusken” och ”Jag är här” uppmärksamt sedda men utan direkta uttryck för känslor hos diktjaget. På så sätt hålls dikterna öppna för läsarens känslor och tolkningar. Gestaltningen via sinnesförmimmelser, däribland de centrala helhetskroppsligt taktila förmimmelserna, aktiverar

66. Southgate, *The Groaning of Creation*, s. 47, 50, 52, 56–59, 75–77, 96, 104–106, 111–116, 128, 132; Southgate, ”Does God’s care make any difference?”, s. 101–104, 110, 113–114.

67. Southgate, ”Does God’s care make any difference?”, s. 113–114.

68. Southgate, *The Groaning of Creation*, s. 132–133: ”All theodicies that engage with real situations rather than philosophical abstractions, and endeavor to give an account of the God of the Christian Scriptures, arise out of protest and end in mystery. Theodicies never ‘work’, in the sense of solving the problem of suffering in the world. But if a theodicy enables others to be challenged and fascinated by the questions they raise, and if it stirs those others to greater compassion for creaturely pain, to deeper prayer, and to partnering, in however a small way, the loving and merciful purposes of God, then it has done all that can be hoped of it.”

läsarens kropp och sinnen.⁶⁹ Den äldre texten i *De sju dagarna* uttalar känslorna men förlägger dem hos ett obestämt ”man”, nära barnen – men vems är hjärtat som ”varkunnar sig över allt”? Barnens, alldeles visst, men troligen också moderns, berättarens. Kan det också vara läsarens – och Guds? Och vad innefattas i ”allt”?

69. Filosofen Mark Johnson hänvisar till neurovetenskaplig forskning av bl.a. Vittorio Gallese enligt vilken test med rörelseverb har visat att verben aktiverar kroppen och sinnena på samma sätt som den aktuella rörelsen. Kropp och sinnen aktiveras också när människan ser någon annan göra något, hör något berättas eller läser om något. Mark Johnson, *Embodied Mind, Meaning, and Reason. How Our Bodies Give Rise to Understanding*, Chicago & London: The University of Chicago Press 2017, s. 25.

I HLS 97 medverkar följande författare:

Sofia Aminoff, f. 1982, fil.mag. och magister i teaterkonst, är dramatiker, dramaturg, översättare och doktorand i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet. Skriver sin doktorsavhandling om Hagar Olssons dramatik och bor på en hästgård i Borgnäs. Tillvaron med hästarna utgör en viktig konstnärlig influens.

Pär-Yngve Andersson, f. 1954, är fil.dr och docent i litteraturvetenskap vid Örebro universitet. Han har tidigare arbetat som universitetslektor och lärare i grundskolan. Doktorsavhandlingen från 2004 har titeln *Överskridandets strategier: Lyrisk romankonst och dess uttryck hos Rosendahl, Trotzig och Lillpers*. Han har också skrivit monografierna *Att röja plats för tystnaden: Tage Aurell som prosakonstnär* (2012), *Närvarande i sitt språk: Om Erik Rosenbergs Fåglar i Sverige* (2017) och *All dödlighets sång och skriån: Studier i Sven Rosendahls naturprosa* (2019). Därtill har han medverkat i antologier och tidskrifter, bland annat med artiklar om interartiella frågor och litteraturdidaktik. Ett projekt som behandlar Lars Englunds lyrik ska snart avslutas.

Julia Dahlberg, f. 1983, fil.dr, postdoktoral forskare i vetenskaps- och idéhistoria vid Uleåborgs universitet med finansiering av Svenska litteratursällskapet i Finland. Forskar i evolutionsteoriernas historia i Finland. Hon har skrivit monografien *Mitt i samhället, nära människan. Samfundet Folkhälsan i svenska Finland 1921–2021* (2021) och gett ut boken *Havet, handeln och nationen. Släkten Donner i Finland 1690–1945* (2014) tillsammans med Joachim Mickwitz. Dahlberg försvarade sin doktorsavhandling *Konstnär, kvinna, medborgare. Helena Westermarck och den finska bildningskulturen i det moderna genombrottets tid 1880–1910* vid Helsingfors universitet 2018.

Carola Envall, f. 1958, teol.dr, forskare i systematisk teologi vid Åbo Akademi. Disputerade 2021 på avhandlingen *Hand av sol. Den taktilla förnimmelsens funktioner i jagets relation till Gud i Solveig von Schoultz lyrik*. Som forskare är Envall intresserad av relationer mellan religion, konst och skönlitteratur, särskilt poesi, och söker samverkan mellan teologisk och litteraturvetenskaplig forskning. Studiet av von Schoultz lyrik fortsätter.

Kaneli Kabrell, f. 1993, fil.mag., forskarstuderande i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet. Hennes avhandling pro gradu ”*Jag är rädd att jag har jord i min mun*” – *En ekofeministisk läsning av Sara Stridsbergs Darling River* (2018) belönades av Svenska litteratursällskapet i Finland med Josua Mjöbergers pro gradu-pris. Johansson arbetar för närvarande med sin doktorsavhandling där hon undersöker Gurli Lindéns, Wava Stürmers och Carita Nyströms författarskap med utgångspunkt i ekofeministisk teori och frågor om kunskapsproduktion.

Nelly Laitinen, f. 1967, fil.mag. i nordisk litteratur (Helsingfors universitet 2001) och förste arkivarie vid Svenska litteratursällskapet i Finlands arkiv. Medredaktör för de arkivpedagogiska läromedlen *1918. Minä olin siellä. Jag var där* (SLS & SKS 2017) och *Krigets barn. I Finland. Till Sverige* (red. Nelly Laitinen & Pia Lindholm, SLS 2014) samt för presentationsboken *Ögonblick och evighet* (red. Carola Ekrem, Pamela Gustavsson, Mikael Korhonen, Nelly Laitinen & Jessica Parland-von Essen, SLS 2010). Har skrivit ett tjugotal artiklar om arkivrelaterade ämnen för tidskrifter i Finland och Sverige. Andra pris i Arvid Mörne-tävlingen 1993 för novellen ”Uppbrott”.

Judith Meurer-Bongardt, f. 1977, fil.dr, universitetslärare och forskare vid avdelningen för nordiska språk och litteratur vid Bonns universitet. Disputerade 2011 vid Åbo Akademi på en avhandling om utopiskt tänkande i Hagar Olssons författarskap. Har under de senaste åren i huvudsak intresserat sig för hur (framför allt nordeuropeisk) litteratur reagerar på klimatkrisen och gestaltar relationer mellan mänskligt och mer-än-mänskligt liv. Fokus ligger på aktuell litteratur av bland andra Johannes Anyuru, Kaspar Colling Nielsen, Leena Krohn och Johanna Sinisalo. Arbetar för tillfället på en monografi med arbetstiteln *Von mächtigen Frauen, wilden Männern und (un)heimlichen Verwandten: (Geschlechter)kämpfe und Kollaborationen in spekulativer Literatur aus Nordeuropa (Om stridbara kvinnor, vilda män och kusliga släktingar: (Köns)kamp och kollaboration i spekulativ litteratur från Norden)*.

Stefan Norrgård, f. 1976, fil.dr, är klimathistoriker vid Åbo Akademi. Norrgård har i sin forskning skapat flera klimatserier och har bland annat studerat hur klimatförändringen påverkat islossningen i olika flodsamhällen i Finland. Han har framför allt fokuserat på islossningen i Aura å de senaste 300 åren. Han hoppas nu använda den

ackumulerade informationen för att skriva en bok om Åbo och hur livet i staden påverkats av isen i Aura å sedan 1700-talet.

Anna Nygren, f. 1990, MA, är doktorand i litteraturvetenskap vid Åbo Akademi. Hennes avhandlingsarbete behandlar kollektivitet i Monika Fagerholms författarskap. Nygren har en masterexamen från Stockholms universitet och har tidigare studerat hästboksgenren. Nygren är även verksam som författare och dramatiker.

Maarit Soukka, f. 1980, fil.mag., är doktorand i inhemsk litteratur vid Åbo universitet. I sin forskning fokuserar hon på krisen i språket och i relationen till naturen, samt på hur dessa två kriser är sammankopplade i den finländska efterkrigstida och modernistiska litteraturen och litteraturdiskussionen. Samtidigt tillämpar och utvecklar hon kontrapunktisk läsning som redskap i analysen av polyfona och krisande fenomen, konfigurationer och strukturer.

Ann-Catrin Östman, f. 1965, fil.dr, är äldre universitetslektor i historia vid Åbo Akademi. Hon är docent i agrarhistoria och disputerade år 2001 på en mikrohistorisk avhandling om kvinnlighet, manlighet och arbete i Österbotten under en period då jordbruket moderniserades. Hon har specialiserat sig på genushistoria, historiografi och socialhistoria, och exempelvis intresserat sig för försörjningsvillkor och småhandel. Östman är tillsammans med Johanna Wassholm redaktör för boken *Att mötas kring varor. Plats och praktiker i handelsmöten i Finland 1850–1950* (SLS & Appell Förlag, 2021). För närvarande intresserar hon sig främst för mobilitet och utvisningsförfaranden under förmodern tid.

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND (SLS)

- SLS är ett vetenskapligt samfund grundat 1885. Vår uppgift är att samla in, bearbeta och offentliggöra vittnesbörden om den svenska kulturen i Finland, att främja inhemsk forskning om det svenska språket och den svenska litteraturen samt att främja inhemsk litterär verksamhet på svenska med pris och stipendier.
- SLS är en av de stora privata finansörerna av forskning inom humaniora och samhällsvetenskaper på svenska i Finland. Stöd till forskningsprojekt kanaliseras huvudsakligen via universiteten.
- SLS ger ut vetenskaplig litteratur inom humaniora och samhällsvetenskaper. Mottot är *Hållbar utgivning*, vilket innebär hög och bestående vetenskaplig och facklitterär nivå, noggrant redaktionellt arbete, högklassig grafisk utformning och miljömedvetenhet i produktionen. Utgivningen omfattar ämnen som litteratur- och språkvetenskap, historia, folkloristik och etnologi, statsvetenskap och sociologi. Årligen utkommer cirka 15 volymer. Samtliga böcker utkommer även digitalt.
- SLS omfattande arkivverksamhet dokumenterar finlandssvenskarnas kultur, språk och traditioner. Arkivet tar emot och förtecknar brev, manuskript, fotografier och andra handlingar av historiskt, litteraturvetenskapligt, kulturhistoriskt och biografiskt intresse. Materialet är tillgängligt för forskare och allmänhet. Arkivets enheter finns i Helsingfors och Vasa.
- SLS upprätthåller ett vetenskapligt bibliotek med inriktning på den svenska kulturen i Finland. I biblioteket ingår litteratur om person-, kultur- och språkhistoria. Här finns även flera bokhistoriskt värdefulla samlingar.
- SLS är en av de största förvaltarna av privata allmännyttiga medel i Finland. SLS äger och förvaltar bland annat Svenska kulturfonden. Målsättningen för förmögenhetsförvaltningen är en stabil och förutsägbar direktavkastning. Med avkastningen finansieras vår verksamhet, utdelningen av pris och stipendier samt Svenska kulturfondens utdelning.

- SLS delar årligen ut litterära priser till framstående skönlitterära och vetenskapliga författare. Stipendier och forskningsmedel beviljas på ansökan.
- SLS är en förening som är öppen för alla som är intresserade av verksamheten. Medlemsavgiften är 25 euro per år. Som medlem får du medlemstidningen *Källan* med två nummer per år, årsboken *Historiska och litteraturhistoriska studier* samt rabatt på våra böcker (50 procents rabatt på ett exemplar av varje bok). Du kan ansöka om medlemskap på sls.fi.

HISTORISKA OCH LITTERATURHISTORISKA STUDIER

Historiska och litteraturhistoriska studier (HLS) är Svenska litteratursällskapets årsbok. Det första numret utkom 1925, och sedan 2017 ges HLS även ut digitalt på adressen hls.journal.fi.

I HLS publiceras vetenskapliga artiklar samt essäer och översikter i historia och litteraturvetenskap med anknytning till den svenska kulturen i Finland. Artiklarna har granskats av två utomstående sakkunniga, medan essäerna och översikterna har granskats inom redaktionen.

HLS-redaktörerna, som företräder historia respektive litteraturvetenskap, avgör om insända bidrag tas med i volymen. De tar ställning till om bidragen ska genomgå kollegial granskning och begär in granskarutlåtanden. De beslutar också i samråd med SLS om eventuella teman och beställer artiklar och essäer kring särskilda ämnen eller personer man vill lyfta fram.

Förslag på bidrag till årsboken lämnas in per e-post till redaktörerna och manus till antagna bidrag lämnas in på adressen hls.journal.fi. För närmare information om tidtabellen samt om längden på bidrag, noter etc., se <https://hls.journal.fi/about/submissions>.

Medlemmar kan välja att läsa årsboken digitalt eller få den hemskickad i tryckt form. Den kan även köpas i väl sorterade bokhandlar eller beställas via SLS webbplats.

